

A-9755

J. ADAMSON

EESTI AJALUGU

IV

**GÜMNAASIUMI
V KLASSI KURSUS
(11. ÕPPEAASTA)**

K./Ü. „LOODUS“, TARTU

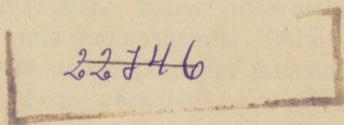
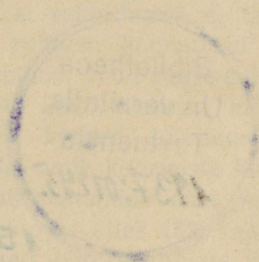
158146

A-9755

J. ADAMSON

EESTI AJALUGU

IV

GÜMNAASIUMI
V KLASSI KURSUS
(11. ÕPPEAASTA)

K. Ü. „LOODUS“ 1937

2

157/46

A-9755

Eestlaste sotsiaalmajanduslik ja vaimne vabanemine XIX s. ja XX s. algul.

I. Talurahva vabanemine pärisorjusest.

1. Vabastamise põhjused ja käik.

Talurahva rahulolematuse seniste talurahvaseadustega. 1804.—05. a. antud talurahvaseadused ei rahuldanud ei talupoegi, ei mõisnikke ega riigivalitsust. Kõige rohkem kannatasid liiga vähe paranenud olukorra all muidugi talupojad. Koormised, mis Eestimaal vakuraamatusse üles tähendati ilma talumaid mõõtmata ja hindamata, olid enamasti ülekohtused, kõrged. Liivimaal, kus talurahvaseadus nõudis talumaade hindamist enne koormiste kindlaksmääramist, venis talupoja kohustuste kokkukõlastamine maa väärtusega väga pikale. Maahindamine viidi lõpule alles 1823. aastaks. Seni kui mõnes mõisas küla- ja mõisamaad olid mõõtmata ja hindamata, mõisnik võis nõuda oma talupoegadelt koormisi XVIII s. maahinnete alusel või koguni oma umbkaudse äranägemise järgi hinnata talumaad ja selle kohustusi. Viimast võimalust kasutasid mõisnikud päris palju, hinnates sealjuures talumaa väärtuse ülemääraselt kõrgeks. Kohati olid ka maahindamiskomisjonid mõisniku kasuks erapoolikud. Seepärast on väga arusaadav, et talupojad olid oma lootusis pettunud ning nägid uues seaduses „vana hobust uue sadulaga“, nagu üks Liivimaa eestlane ütles oma mõisahärrale. Kaunis raskeks jäi Liivimaal uue seaduse järgi ka vabadikkude ja talusulaste olukord.

Talurahva viletsust süvendasid veel nälja-aastad (1807 ja 1808), mõningate väga vajalikkude tarbeainete, näit. soola hinna tõus kontinentaablokaadi tagajärjel ning suuremate Vene vägede toitmine ja majutamine meie kodumaal 1812. a. Samal ajal langes viljahind kontinentaablokaadi mõjul.

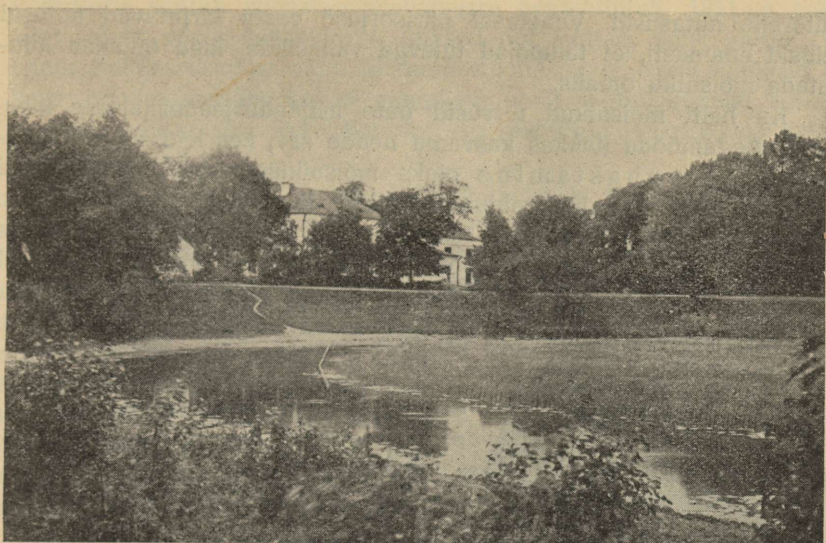
Rahulolematuse jäi kogu maal väga suureks. Ta oli suunatud mõisnikkude ja kohalikkude ametnikkude, mitte keisri ja riigivalitsuse vastu. Kõigis kihelkondades usuti kindlasti, et mõisnikud on uue seaduse ära moonutanud, et uued vakuraamatud pole sisse seatud

keisri, vaid mõisahärrade soovil. Peale seaduseraamatute sisu süvendas seda arvamust asjaolu, et Eestimaa rüütelkond oli lasknud pealkirjastada seaduse kui „sure armolise Keisri Herra kinnitatud“, kuid „mõisavanematest nõutud“. Kohati, nii Kose-Uuemõisas Harjumaal 1805. a., tõrkusid talupojad tegu tegemast. Tartumaal täitsid eestlased oma kohustusi mõisniku vastu ainult hirmu tundes kohalesaadetud kasakate ees.

Kose-Uuemõisas võtsid talurahvarahutused koguni verise kuju. Talupoegade ärevus oli siin väga suur. Usuti, et rüütelkond on ära peitnud õiged keisri poolt antud seaduseraamatud, arvati, et Eesti- ja Liivimaa talurahvaseaduse vahel ei tohiks olla õieti mingit vahet, sest „Kristus on oma vere ristil valanud kõigi inimeste eest ja seepärast peavad seadused kõigi inimeste kohta ühesugused olema“. Kuigi mõisnik muretses mõisakaitseks kohale paarsada sõdurit, otsustasid talupojad rünnata mõisa. Umbes 400 kuni 500 talupoega liikus mõisa peale. Lippudeks olid kaks särki teivaste otsa kinnitatud, sõjamuusika eest hoolitsesid kaks viiulimeest, trummi löödi ahjuuksel. Mõisa juures tekkis sõduritega umbes pooletunnine lahing, kus langenuid oli mõlemal pool. Talupojad taandusid siis, tegid hiljemini veel katse mõisa tungida, kuid löödi uuesti tagasi. Tundes oma jõu nappust saatsid talupojad käskjalad ümbruse mõisadesse abi otsima. Kuid varem kui talupojad oleksid suutnud midagi otsustavat ette võtta tuli mõisa Tallinnast uusi sõjaväeosasid. Tõrksad talupojad löid kartma ja hakkasid jälle tööle ilmuma. Karmide karistustega likvideeriti mäss.

Mõisnikkude rahulolematuse. Samuti nagu talupojad, polnud ka suur osa mõisnikke uute seadustega rahul ning nende rahulolematute arv kasvas aastast aastasse. Aadlimeeste eluviisid, mis XVIII s. teisel poolel hakkasid aina luksuslikumaks muutuma, nõudsid üha suuremaid väljaminekuid. Mõisa sissetulekuid oleks vaja olnud tõsta, kuid uued seadused tegid selleks mitmesuguseid takistusi. Mõisapõlde ei võinud härra enam omavoliliselt suurendada talupõldude arvel, samuti ei tohtinud ta omavoliliselt tegu tõsta. Seal, kus Liivimaal oli maahindamine alles teostamata, panid mõisnikud küll esialgu talupoegadele suuri kohustusi, kuid seadus nõudis, et nad talupoegadele kahjutasu maksaksid, kui ametlikul maahindamisel selgub, et mõisnik on talumaa hinnanud liiga kõrgelt ning ühes sellega liiga palju tegu nõudnud. Sellist kahjutasumaksmist kartsid paljud Liivimaa mõisnikud ning mõisnikkond püüdis korduvalt valitsust mõjustada, et viimane kustutaks nende võlad talupoegadele. Kuid Peterburis jäeti sellised soovid tähele panemata.

Adam Smith'i ideede ja välismaiste talupoegade vabastamise mõju. Neist kammitsaist, mida mõisnik tundis olevat asetatud oma tulun-

1. joonis. Kose-Uuemõis praegu. Park ja härrastemaja.

dusele, töötas väljapääsu uus vabamajanduslik kord, mida XVIII s. teisel poolel oli propageerinud Adam Smith. Smith nõudis majanduselus igasuguse sunnikorralduse ning iganud eesõiguste kaotamist. Tööandja ja töövõtja, maaomaniku ja maarentniku vahelkorda pidi korraldama ainult vaba kokkulepe. Töölisel pidi olema vabadus rakendada oma tööjõudu nii, kuidas ta tahab, samuti pidi aga ka kapitali- ja maaomanikule jääma õigus kasutada oma varandust enda äranägemise järgi¹.

Adam Smithi ideede, Suure Prantsuse revolutsiooni ja Napoleoni vallutuste mõjul vabastati XVIII ja XIX s. murrangul mitmel pool Euroopas talupojad pärisorjusest, muu seas ka selliseil mail, mis polnud meie kodumaast just kaugel, nagu Poolas, Preisi idaproovintsid ja Ees-Pommeris. Euroopas teostunud reformide ja vabamajanduslikkude ideede mõjul hakati ka Vene valitsevais ringkonnis enam ja enam huvi tundma talupoegade vabastamise vastu. Keiser Aleksander I suhtus küsimusse teatud pooldamisega, kuid oli siiski liiga ettevaatlik, et katsetada kogu Venemaa talupoegade vabastamisega. Kuid vabameelse keisri ajal avardusid vähemalt võimalused küsimuse arutamiseks trükisõnas. Keiser koguni õhutas kirjatööde ilmumist talupoegade vabastamise üle, määrates nende

¹ Lähemalt vt. J. Adamson, Uus aeg II, lk. 60–61.

autoreile autasusid. Venemaal pärisorjuse vastu kirjutavad autorid leidsid enamasti, et talupojad tulevad vabastada, kuid talumaa kuulutada mõisniku omaks.

Ka balti mõisnikud tutvusid uute majandusteaduslike ideedega. Aegamööda hakkas kasvama nende arv, kes leidsid, et talupoegade vabastamine oleks mõisnikule tulus, kui talumaad läheksid kõik mõisniku valdusse. Sellisel tingimusel olidki talupojad vabastatud mõnes Balti mere äärses maas, nimelt Šlesvig-Holsteinis ja Taanis. Maata ja tööta talupojad oleksid maata vabastamise korral

2. joonis. A. Smith.

ikka tulnud mõisalt maad rentima, sest muud tööalad poleksid suutnud mahutada ega toita vabanevad põllumehi. Vabalepingu alusel oleksid mõisnikud nüüd võinud aga ette kirjutada talupoegadele hästi raskeid renditingimusi, samuti soovi korral võtta talumaid mõisapõldude alla.

Valitsuse rahulolematus. Samuti Vene valitsus ei olnud rahul 1805. a. loodud olukorraga. Eriti ei meeldinud Peterburis Eestimaa talurahvaseadus, kui liiga tagasihoidlik uuendustega ja ebamääraselt sõnastatud. Aleksander I oli ta kinnitanud tingimusel, et seaduses tehakse edaspidi parandusi.

Talurahva rahutused juhtisid võimude tähelepanu mainitud seaduse puudustele. Korduvalt võrreldi teda Liivimaa talurahvaseadusega ning leiti, et ta talupoegi palju vähem kaitseb. Valitsuse rahulolematus andiski tegelikult tõuke talupoegade vabastamise seaduste tekkimisele.

Pärisorjuse kaotamine Eestimaal (1816). 1809. a. loodi Peterburis keisri käsul Eestimaa talurahva seisukorra parandamise komitee. Komitee töötas välja uue talurahvaseaduse peapõhimõtted, milles nõuti maahindamist, selle põhjal teonormide uut kindlaksmääramist, talupoegadele pärandatavat maakasutamise õigust. Valitsuse soovide arvestamine oleks toonud aadlile kaasa kuluka maahindamise ning mõisnikkude õiguste tunduva kitsenemise talumaa kohta. 1810. a. maapäev tõstis üles seepärast talupoegade täieliku vabastamise mõtte, kui mõisnikkond ainult pääseks seetõttu kulukast maahindamisest ja saaks talumaa oma piiramatuks eraomandiks.

Peterburis suhtuti vabastamiskavatsusse heatahtlikult. 1811. a. maapäev võttis vastu vabastamise üldised põhimõtted, mille alusel Tallinnas hakkas seadust välja töötama komisjon, kuhu kuulusid nii keisri poolt nimetatud kui ka maapäeva poolt valitud liikmed. Komisjoni töö katkes sõja tõttu Napoleoniga, mistõttu uue seaduse valmine tunduvalt viibis.

Alles 23. mail (4. juunil) 1816. a. kinnitas keiser uue seaduse, mis oli varemini maapäeva poolt heaks kiidetud. „Estima Tallorahva Seädmised“ (kui nimetada uut seadust tema tõlkenimega) andsid talupoegadele küll teatud määral isikliku priiuse, kuid võtsid temalt maa. „Alles 1816. a. viidi lõpule maa vallutamine saksa rüütlite läbi,“ ütelnud tabavalt uue vabastamiseseaduse kohta üks seadusekomitee liige.

Pärisorjuse kaotamine Liivimaal 1819. Eestimaa talupoegade vabastamisele järgnes Kuramaa talurahva vabastamine. Vastav seadus kinnitati keisri poolt 1817. a. Pärisorjuse kaotamine naaberkubermangudes kehutas ka Liivimaa aadlit küsimuse üle tõsiselt järele mõtlema. 1817. a. suvel algas elav mõttevahetus pärisorjuse kaotamise üle trükisõnas, mis kestis umbes aasta. Peaaegu kõik autorid olid talupoegadele isikliku vabaduse andmise poolt, vaieldi aga peamiselt seeüle, kas rajada mõisniku ja talupoja vahetõttu täiesti vabalepingu alusele või anda talupoegade kaitseks mõningaid kaitsemäärusi, näit. pärandatav õigus oma talu kasutada kohustuste korraliku täitmise puhul. Talupoegadele kaitsemääruste nõudjaid oli siiski palju vähem kui täielise vabalepingu pooldajaid. Viimased arvasid, et talupoja ja mõisniku suhteid korraldagu täieline vabavõistlus, kusjuures mõisniku oma oleks maa ja talupojale kuuluks ta tööjõud.

1818. a. suvel võttis maapäev pärisorjuse kaotamise oma päevakorda. Ta tegi seda Tartumaa maakonnasaadiku Reinhold Johann Ludwig Samson von Himmelstiern'i mõjul. Samson von Himmelstiern oli omaaegse Liivimaa silmapaistvamaid juriste, kes juba 1804. a. seaduse valmimisel oli etendanud mainimisväärsel osa. Talurahva vabastamist nõudis kokkutulnud maapäevalt oma kirjas ka kindralkuberner markii Paulucci.

Küsimuse arutamisel maapäeval tuli aga kuuldavale opositsiooniliisi hääli talurahva vabastamise vastu. Leidus küllalt saadikuid, kelle arvates 1804. a. seadus, mis koguulatuses polnud veel mõjule pääsenudki, poolelioleva maahindamise tõttu, oli kasulik nii mõisnikele kui ka talupoegadele. 27. juunil (8. augustil), kui maapäeval hääletamisele tuli küsimus, kas muuta talurahvaseisuse senist korraldust, ilmus kindralkuberner Paulucci isiklikult enne hääletamist maapäevale ning nõudis veel kord talupoegade vabastamist. Maapäeva keeldumise korral ähvardas ta ametist lahkuda. Maapäev

muutus nüüd järeleandlikuks ning otsustas Liivimaa talurahva kuulutada isiklikult vabaks. Seaduseelnõu väljatöötamiseks valiti maa-päeva poolt komisjon, mille liikmed keiser ametisse kinnitas. Sama aasta detsembris võttis maapäev seaduseelnõu vastu ning keisri poolt kinnitati ta 26. märtsil (7. aprillil) 1819. a. Järgmisel aastal ilmus seadus Äksi õpetaja praost O. W. Masingi tõlkes kui „Livlandima Tallorahva Seäduss“ ning kuulutati talurahvale pidulikult välja. Saaremaa rüütelkonna soovil pandi kehtima sama seadus

3. joonis. R. J. L. Samson v. Himmelstiern.

mõningate lisanditega ka Saaremaal. Nagu Eestimaa, nii ka Liivimaa mõisnikud tegid uue seadusega hea äri — kõik talumaad langesid mõisnike omaks ja võlad, mis olid Liivimaa mõisnikel tekkinud talupoegade vastu 1804. a. seaduse alusel, kustutati.

2. Vabastamisseeduste sisu ja elluviimine.

Üldiselt. Üldised põhimõtted olid nii Eestimaa kui ka Liivimaa talurahvaseadusis samad, nimelt isikliku vabaduse andmine talupoegadele, kogu küla maa tunnustamine mõisnikkude piiramatuks eraomandiks ning vaba kokkulepe mõisnikkude ja talupoegade vahelises majanduslikes vahekorris.

Renditingimused ei allunud mingisugustele kitsendustele, või olgu siis, et Liivimaa talurahvaseadus keelas ära rendilepingud enam kui 50 aastaks, et vältida sunnismaisuse tekkimist. Kuid neid põhimõtteid ei teostanud uus seadus kaugeltki kohe täielises ulatuses. Täielise liiklemisvabaduse saamine talupoegadele võttis veel mitu aastakümnet aega. Liiklemiskitsendused hoolitsesid hästi selle eest, et tööjõu pakkumine mõisnikele püsiks suur. Alles jäi mõisnike kodukariõigus, — talupoegade isiklik vabadus ei olnud seega kuigi suur. Ka talupoegade omavalitsus ja kohus jäid uute seaduste järgi väga suurel määral mõisnikkude mõju ja järelevalve alla.

Kogukondliku omavalitsuse korraldus. Oli täiesti loomulik, et uued seadused andsid talupojaseisusele, nagu teistelegi vabadele seisustele, kogukondliku omavalitsuse, mille ametnike valimisest võtsid osa kõik täisealised mehed kogukonnas. Kuid kogukonnad jäid väga suurel määral mõisniku järelevalve ja hooldamise alla. Nii Eesti- kui ka Liivimaal jagati talurahvas mõisade järgi kogukondadesse. Kogukonna üldkoosoleku kokkukutsumiseks oli vaja mõisniku luba, välja arvatud juhtum, kui kokku tuldi ametnikkude valimiseks. Ka võis mõisnik oma käsuga kokku kutsuda kogukonna üldkoosoleku. Kogukonna üldkoosoleku otsused ja seal valitud ametnikud kuulusid mõisniku kinnitamisele. Eestimaal võis mõisnik sel juhul, kui sulaste ja peremeeste seisukohad kogukonna koosolekul erinesid, otsustada vaidlusaluse küsimuse oma äranägemise järgi. Kogukonnal oli küll õigus kaevata kohtus või kindralkuberneri juures mõisniku ülekohtuse otsuse peale, kuid selle õiguse kasutamist takistasid kaebuse esitamise keeruline kord ja hirm, mis talupojal oli mõisnikkude ees.

Kogukonna asju juhtisid kolmeks aastaks valitud ametnikud: Eestimaal talitaja ja kolm „nõuandjat meest ehk eestkostjat“, Liivimaal kaks „võõrmündrit“. Kogukonnaametnikud valvasid selle järele, et kogukonnas ei rikutaks seadusi, et talupojad täidaksid oma kohustusi mõisa vastu, et kroonu (ja ka rüütelkond) saaks kätte oma seaduslikud maksud ja nekrutid. Maksude ja nekrutite andmise eest oli kogukond kui tervik vastutav, samuti hoolitsesid kogukonna liikmed ühiselt haigete ja vaeste eest ning kogusid vilja magasiaita, kust seda häda korral anti abivajajatele. Kogukondade hooleks oli ka rahvakoolide ülalpidamine.

Varemini olid mõisnikud kohustatud abistama talupoegi näljahäda ja muude looduslike õnnetuste korral, samuti hoolitsema muidu viletsusse sattunud inimeste eest oma mõisa piirkonnas. Pärisorjuse kadumisega kadusid ka sellised mõisniku feodaalkohustused.

Kohtu- ja politseikorraldus. Suureks jäi aadli võim ka kohtuasjus. Mida kõrgem talupoegade kohtuasutis, seda enam oli seal aadlisoost liikmeid. Eestimaal polnud üldse kohtu, kus oleksid kohtunikeks olnud ainult talupojad ilma mõisnikkudeta, Liivimaal olid selleks ainult kõige alamad kohtud — kogukonna kohtud.

Eestimaal oli kohtukorraldus järgmine: alamaks astmeks igas kihelkonnas olev kogukonnakohus, kus talupojad olid esindatud kahe kaasisniku näol. Järgmise astme kohtuis, kreisikohtuis, oli talupoegade osa kohtunikenäi veelgi väiksem. Kõrgemaks ja lõplikuks kohtuinstantsiks talupoegade asjus oli ülemmaakohus, kus puudusid talupoegadest kohtunikud täiesti. Liivimaal oli alamaks kohtuinstantsiks vallakohus, kelle liikmed valiti kogukonna hulgast, kuid kuulusid mõisniku kinnitamisele. Vallakohtu järele valvas kohalik mõisavalitsus, kinnitades vallakohtu otsused või saates nad edasi revideerimiseks kihelkonna kohtule, mille ringkonda kuulusid mitu kihelkonda (2—5). Kihelkonnakohus oli teise astme kohtuks, kolmanda astme kohtuna järgnes talle kreisikohtus. Mainitud kohtuasutisist võtsid osa ka talupoegadest kohtunikud, täiesti

puudusid nad aga Liivimaa õuekohtu talurahvaasjade departemangus, mis oli talupoegadele revisjonikohtu viimseks instantsiks.

Politseivõimu teostasid Eestimaal alama astmena kogukonna talitajad, kes allusid mõisapolitseile. Mõisapolitseil omakorda allus kihelkonnapolitseile ja haagikohtunikele. Liivimaal oli esimese astme politseiasutiseks kogukonnakohus, sellele järgnesid mõisapolitseil ning kihelkonna- ja sillakohtud.

Talupoegade vabastamine ei toonud veel vabadele inimestele häbistava kodukariõiguse kaotamist. Ilma igasuguse kohtuotsuseta võis mõisnik oma äranägemise järgi karistada talupoegi, kui need tööl olles oma kohustusi korralikult ei täitnud või muul viisil korda rikkusid. Kuid lubatud ihunuhtluse ülemmäär ei tõusnud kummaski kubermangus nüüd enam üle 15 kepihoobi meestele või 30 vitsahoobi Eestimaal ja 15 vitsahoobi Liivimaal naistele, lastele ja kehaliselt nõrkadele meestele. Ka võis mõisnik Liivimaal määrata süüdlasele 2 päeva aresti.

Talurahva vabastamine sündis järk-järgult, mitte ühe korraga. Aastakümneid möödus, enne kui rahvas võis täiesti maitseda oodatud vabaduse vilja. Talurahvaseadusi ei kuulutatud välja nende kinnitamiseaastail, vaid Eestimaal 1817. a. ja Liivimaal 1820. a. Seaduste väljakuulutamise ega ei saanud talurahvas veel vabaks. Esimesed kolm aastat pärast vabastusseaduste väljakuulutamist kulusid nii Eesti- kui ka Liivimaal ettevalmistuste tegemiseks pärisorjuse kaotamiseks. Sellele järgnes järk-järguline vabastamine, mis Eestimaal kestis 14 aastat, jõudes lõpule alles 1831. a. Liivimaal toimus pärisorjuse kadumine rutemini. Peremehed astusid uude õiguslikku olukorda kahes osas, esimene 1823. a. ja teine 1824. a., teenijad said vabaduse 1825. a. ja 1826. a.

Kuid nn. vabade talupoegade liiklemisvõimalused jäid väga piiratuks. Juba talupoegade ühest kogukonnast teise asumine võis toimuda ainult kogukonna ja mõisahärra loal. Loa ja uude kohta asumiseks vajaliku passi said talupojad aga ainult siis, kui talupojal polnud mõisnikule ja kogukonnale midagi võlgu. Veel raskem oli pääsemine linnadesse.

Eestimaal talupojad võisid kohalikkusesse linnadesse asuda alles siis, kui kubermangu meeshingede koguarv ulatub 120 000-ni. Väljapoolse kubermangu piire võisid nad rännata siis, kui see arv oli suurem kui 140 000. Pärast seda said talupojad piiratud arvul loa kubermangust väljarändamiseks. Selleks oli vaja kuberneril ja rüütelkonna peamehe poolt ühiselt antud passi. Liivimaal avanes 1832. a. talurahvale õigus vabalt liigelda kubermangu piirides. Linnaasumiseks oli aga vaja hankida luba sealselt raelt. Kuid kubermangu piirid jäid talupoegadele endiselt suletuks¹.

¹ Talupoegade vabastamisega algas ka perekonnanimede andmine.

1816. ja 1819. a. seaduste üldhinnang eestlaste seisukohalt ei või olla hea. Isiklik vabadus, mille talupojad said, saabus alles järkjärgult ning jäi kitsendatuks piiratud liiklemisvabadusega. Mõisniku võim kohtu ja politsei alal jäi aga väga suureks. Koos pärisorjusest vabastamisega vabastati talupojad ka mitmesugustest õigustest. Talupoeg ei tohtinud enam vaadata talumaale kui oma maale, ta ei tohtinud ka oma metsatarvidust mõisa metsast katta nagu seni. Vabalepingud talupoja ja mõisniku vahel ei toonud talurahvale mingit olukorra paranemist, sest talude tahtjaid oli palju ja mõisnikud võisid hoida renditingimused raskeid. Mõisnik vabanes kohustusest talupoegi häda korral aidata ja toita ning ei pruukinud enam vastutada nende kroonumaksude tasumise eest. Ka 1804. a. seaduse alusel tekkinud võlgadest talupoegadele ülemäära tehtud teo eest vabanesid nad Liivimaal. Nii said mõisnikud talurahva pärisorjusest vabastamise eest hea „hinna“, talurahvale läks aga saadud vabadus tõesti liiga palju maksma.

II. Teoorjusaegne majanduselu.

1. Püüd mõisamajandust intensiivsemaks muuta.

Põhjused ja tõukejõud põllumunduslikeks uuendusiks. Teoorjusaja esimesed aastakümned kujunesid meie mõisadele majanduslikult üsna mittedoodsaiks. Viljahinnad, mis pärast Napoleoni sõdade lõppu olid mõne aasta kaunis kõrged, hakkasid kahekümnenäil aastail kiiresti alanema, langes umbes poole peale endisest. (Riias maksis näit. 1816.—1820. a. säilitis rukist 86 rublat, 1821.—1825. a. 51 rbl. ja 1826.—1829. a. 45 $\frac{1}{4}$ rbl. keskmiselt. Umbes sama suur oli hinnalangus nisul ja odral.) Kolmekümnenäil ja neljakümnenäil aastail osutasid viljahinnad küll teatud tõusu, kuid ei saavutanud kaugeltki endist taset. Viljahindade langemisel oli mitu põhjust, millest kõige tähtsam ja püsivam oli uute tootlusviiside tarvitusele tulemine põllumajanduses. Euroopa mandri suurmaapidamises levis enam ja enam Norfolki süsteem. See põllumajanduslik süsteem nõudis kolmepõllusüsteemi asemele suurema vaheldusega külvikorda, uute viljasortide kasvatusele võtmist, otstarbekohasemaid väetamisviise ning karjanduse ja põllunduse tihedamat sidumist, kusjuures karjasööti kasvatatakse põldudel ja suurenenud karja sõnnikut kasutatakse omakorda edukalt põldude rammutamiseks. Saksamaal propageeris eriti edukalt ja loodusteaduslikult põhjendatult uut süsteemi Albrecht Thaer (†1828), kelle teosed said varakult tuttavaks ka

meie mõisnikkonnas. Kõikjal, kus levis uus ratsionaalsem põlluharimisviis, kasvas saagi kogum põllupinnalt. Mõned maad, mis varemini vedasid vilja sisse, muutusid nüüd vilja väljaveomadeks, nende seas ka Rootsimaa, kuhu seni Baltimaalt oli veetud suuri hulgi vilja. Viljaeksporti Inglismaale jälle takistasid kõrged sisseveotollid.

Koos viljahindadega langesid piiritusehinnad. Vaat viina, mille eest Riias 1806.—1810. a. ajavahemikul maksti 17 $\frac{1}{2}$ rublat, hinnati 1826.—1829. a. ainult 5 $\frac{1}{2}$ rubla peale. Piiritusehindade suur langus algas juba XIX s. teisel aastakümnel, seega varemini kui viljahindade allamäge minek, ja oli viimasest tunduvalt suurem. Seda põhjustasid nii viljahindade langus kui ka Vene sisemaa viinavabrikute kõvenev konkurents.

Et teravilja ja viina müük oli meie mõisule peasissetulekuallikaks, siis nende saaduste hinnalangus mõjus väga raskelt mõisamajapidamistesse, mis vareminigi olid võlgadega ülekoormatud. Paljudele mõisadele muutus ebasoodus konjunktuur saatuslikuks, nad jäid pankrotti. Liivimaal näit. läksid 1821.—1825. a. 53 mõisa haamri alla.

Väljapääsemiseks tekkinud raskusist otsisid mõisnikud uusi sissetulekuallikaid. Mõisade tulukust püüti tõsta teravilja külvipindala laiendades, aga ka rõhku pannes seni peaaegu täiesti puudunud kartulikasvatusele, mille toodangut hakati kasutama viinapõletamisel, linakasvatamisele, peenlammade ja nuumloomade pidamisele ja seoses karjanduse tõusuga ristikheina kui loomastööda harimisele. Nii leidsid põllundusteadlaste uuenduspüüded osaltki teostamist meie kodumaal.

Uute tuluaallikate leidmisele aitas tunduvalt kaasa mõisnikkude haridustaseme tõus. 1802. a. uuestiavatud Tartu ülikool tihendas nende sidemeid Lääne-Euroopaga, mõisnikkude põllunduslikud seltsid¹ tutvustasid oma väljaannetes ja koosolekuil neid uuemate vooludega agronoomias. Kõik see ei jäänud mõjuta meie tegelikus põllumajanduses.

Külvipindala laiendamine. Üheks ammu äraproovitud võtteks majanduslikkude raskuste vastu oli aadlil külvipindala laiendamine. Seda katsuti nüüdki teostada, nii talumaade mõisastamise kui ka uudismaa ülesharimise läbi. Mõnikord asusid talud nii lähedal mõisale, et oli otse võimatu suurendada mõisapõlde, nendega talumaid liitmata. Eriti esines selliseid juhte Eestimaal. Muidugi oli mõisnikul ka majanduslikult palju kasulikum juba olemas-

¹ Liivimaa Üldkasulik Sotsietet (asut. 1796. a.) ja Eestimaa Põllumajanduslik Ühing (asut. 1839. a.).

olevaid põlde mõisaga liita kui suure tööjõukuluga lasta metsamaid põlluks harida. Talude mõisastamise puhul anti kahju kannatanud talunikule enamasti uut maad metsamaile või ka osa mõnest halvemast ja kaugemast mõisapõllust. Muidugi nõudis uudismaal uute põldude loomine ja taluhoonete püstitamine suuri jõupingutusi. Vahel esines koguni selliseid juhtumeid, kus mõisastatud talu peremees jäi üldse maata ja pidi oma perega liituma popsi- või sulastekihti.

Kuigi esineb üksikuid mõisu, kus teoorjusajal mõisastati terved külad, ometi ei olnud kogu maa seisukohalt mõisastatud talumaa pindala suur. Liivimaal mõisastati näit. 1819.—1846. a. talumaad 2,6% talumaa üldpindalast, samal ajal aga talustati mõisamaad natuke enam, nimelt 2,9% talumaa üldpindalast. Kasu sellisest vahetusprotsessist võis mõisnikule esineda asjaolus, et mõisa kätte koondati tulutoovamad põllud ja talude kanda jäi uudismaa ülesharimise vaev. Eestimaal oli talude mõisastamise protsess tunduvalt intensiivsem kui Liivimaal.

Kuigi vaba kokkulepet rõhutavad talurahvaseadused ei keelanud mõisnikele rendilepingute pikendamata jätmist ja talumaade mõisastamist, ometi oldi eriti Liivimaal viimasega tagasihoidlik.

Üheks mõjuvaks põhjuseks, mispärast Liivimaal mõisastati vähe talumaid, olid sealse mõisnikkude krediitkassa laenutingimused. Krediitkassast saadud laenu eest oli kindlustuseks mõis. Mõisa hinnates arvestas krediitkassa ühe adramaa talupojale väljarenditud maad umbes kolm korda kallimaks kui sama ühiku mõisa enda harida jäänud maad. Selline rendileantud maa kallimaks hindamine on arusaadav, kui mõelda sellele, et selleaegsel mõisal puudusid peaaegu täiesti oma tööjõud ja tööriistad ja tööloomadki ja kõik selle sai ta renditud maalt ühes muude koormistega. Oma pantkirjade huvides ei saanud krediitkassa lubada suurejoonelist talumaade mõisastamist, sest sellega oleks langenud mõisa väärtus. Ka talupoegade ümberasetamine metsamaile kahandas mõisa väärtust laenu pandina, sest värskelt asutatud talud võeti arvesse laenu aluse adramaa suurendamiseks alles siis, kui talupoeg juba kaksteist aastat sooritas täit tegu või maksis vastavat raharenti. Talupojalt täit tegu või vastavat raharenti nõuda oli asustamisaegadel aga mõnegi aasta kestel võimatu. Talupoegade suurejoonelise ümberasetamisega metsamaile oleks läinud mõisale kaotsi ka hulk teopäevi. Tööjõude aga ei olnud teoorjuseaegses mõisas enamasti sugugi üleliia.

Kõige selle tõttu pidi mõis enam rõhku panema uudismaade ülesharimisele. Nii talumaade mõisastamise kui ka hoopis uute mõisaväljade loomise läbi suurenes teoorjuse ajal külvipindala üsna tunduvalt. Eestimaal kasvas teravilja külvipindala mõisa- ja talumail 1800.—1846. a. 29% võrra sajandi alguses olemas olnud külvipindalast. Vähemalt neljakümne aastail suurenes teravilja külvipindala taludes ja mõisades ühtlaselt. Tunduv pidi olema külvipinna kasvamine ka Liivimaal, kuigi selle kohta pole täpsamaid andmeid.

Kartulikasvatus. Vähemalt samal määral kui teraviljade põldude laiendamine suurendas mõisade tulukust kartulikasvatuse levik 1820.—40. aastail. Lääne-Euroopas kasvatati kartulit õige palju juba XVIII s. teisel poolel, meil levib ta suuremal määral alles nüüd.

Kartul andis samalt maatükilt mitu korda rohkem saaki kui teravili, kuid tema harimiseks ei kulunud sel ajal palju enam tööjõudu. Kui praegu, kus teraviljapõldudel eriti rakendamist leiab põllutöömasinate töö, kartulikasvatamiseks suurmajapidamises kulub tunduvalt enam tööjõudu, siis XIX s. algul arvestati vajaliku tööjõu suhet sama suure talivilja- ja kartulivilja harimisel nagu 2:3 vastu. Pealegi lasksid kartulikasvatusega seotud tööd end hästi paigutada nii, et nad ei langenud kokku muude tööhooaegadega. Ümbertöötamata kartuli turustamiseks ei olnud võimalused kuigi suured. Meie kodumaa linnad olid väikesed ja selleaegsed transpordiolud tegid mittetasuvaks kartuli ekspordi kaugale.

Kuid kartulit võidi tulusalt kasutada viinapõletamiseks, lamaste söötmiseks ja ka toiduks inimestele. Selleaegsed põlluteadlased olid väga vaimustatud kartulikasvatusest. Mõni autor arvestas brutotulu samalt maatükilt kartulikasvatamisel kuni $3\frac{1}{2}$ korda suuremaks teraviljakasvatusel saadud tulust. Seepärast on täiesti loomulik kartulikasvatuse hoogus levik teoorjuse esimesil aastakümneil¹.

Neljakümneandil aastail saavutab kartulikasvatus oma suurima ulatuse; siis tuleb teatav tagurpidimine, mida tingivad mitmesugused nähtused, nagu korduvad kartuliikaldused, lambakasvatuse langus, piiritusehindade kõikumised, teraviljahindade tõus.

Viinapõletamine. Viinaturu olukord, mis oli teoorjusaja algul meie mõisadele kaunis halb, hakkas paraneb kolmekümneandil aastail. Viinaajamine muutus jälle tasuvaks. Põhjusted olid siin mitmesugused. Viinahinnad tõusid Vene turul, kartuli kasutamine viinapõletamiseks ja ajakohasemate viinaköökide muretsemine vähendasid tootmiskulusid, samuti vähenesid transpordikulud Sise-Venemaale, sest sinna lubati nüüd vedada puhast piiritust 50%-se viina asemel.

Venemaale eksportisid piiritust peamiselt Eesti idaosas asuvad piiritusvabrikud, mis olid ka, võrreldes vabrikutega muudes maa osades, suuremad, teised töötasid rohkem siseturu varustamiseks. Meie kodumaalgi müüdi sadu tuhandeid pangi viina alkoholitartvitajale ning mõisnikud said siin viinast tunduvalt kõrgemat hinda kui seda Venemaale vedades. Liivimaa maapäev määras 1830. aastail kindlaks minimaalhinna maakõrtsidest ja viinakeldreist müüdavale viinale ning see hind oli umbes 3 korda kallim

¹ Kui Eestimaal oli kartulisaak 1809. a. umbes 17 000 setverti, siis 1842. a. juba umbes 346 000 setverti ja Liivimaal samal aastal 770 000 setverti.

sellest, mida mõisnikud said Vene valitsuse viinahangete puhul. Selliste sundhindadega ei tahetud muidugi talupoegi eemale heidutada joomisest, vaid võimalikult palju raha kätte saada tema kaukast. Viina müütasid maakõrtsides enamasti talupoegade keskelt võetud kõrtsmikud teatava vahekasu eest. Lõviosa kalli viina müügist kodumaal saabuvast tulust läks aga muidugi mõisnikele.

Viinapõletamise osatähtsus mõisamajapidamises oli kaunis suur. Palju ei liialda vist ajaloolased, kelle arvates 1840. aastail viinaks põletati mõisade teraviljasaagist Liivimaal $\frac{1}{3}$, Eestimaal $\frac{1}{2}$ ja peaaegu kogu kartulisaak.

Märksa vähema tähtsusega kui viinaajamine oli mõisamajanduse seisukohalt õllekeetmine, millega varustati ainult sisemaist turgu.

Härgade nuumamine. Viina- ja õlleajamisel järelejäävaid praaku hakati enam ja enam ära kasutama nuumloomade pidamiseks. Viimaseid turustati peamiselt hoogsalt kasvavas Peterburis. Et meie kodumaal puudusid veel raudteed, siis võttis härgade transport pealinna väga kaua aega. Tudulinnast näit. karja Peterburi ajamiseks vajati tervelt 2 nädalat. Saatjate raisatud teopäevile lisandusid öömaja- ja muud teekulud. Transpordiraskuste tõttu langes nuumkarja pidamise tasuvus turust kaugemal üsna tugevasti. Seepärast tegeldigi nuumkarja pidamisega peamiselt Kirde-Eesti mõisus (Viru- ja Tartumaal).

Linakasvatus. Kaunis tähtsat osa meie teoorjuseaegses majanduselus etendas linakasvatus, sest nõudmine lina järele oli kogu XIX s. I poolel elav. Viljahindade kriis oli jällegi selleks ergutavaks teguriks, mis juhtis mõisnike tähelepanu linale kui tuluaallikale. Et lina on põllupinna suhtes õige nõudlik, siis linakasvatus ei muutunud ülemaaliselt tähtsaks, vaid edenes ainult teatud piirkonnis, nii Lõuna-Eestis Viljandimaal, Võrumaal ja Pärnumaal, Põhja-Eestis Vigala ümbruses. Tunduvalt kergendas linatoodangu tõstmist mõisadele asjaolu, et linaharimisega seotud tööd lasksid endid suurelt osalt paigutada väljapoole teraviljakasvatusega seotud tööhooaegu.

Meriinolammaste pidamine. Majanduslikust kriisist otsisid mõisnikud tihti väljapääsu ka meriinolammaste kasvatamise kaudu. XIX s. algul oli nõudmine peenvilla saaduste järele muutunud nii suureks, et Euroopa vanim villakasvatusemaa Inglismaa ei suutnud enam rahuldada turu nõudeid. Seepärast levis XIX s. esimesel veerandil meriinolammaste pidamine ka mandril Lääne- ja Kesk-Euroopas. Meil hakkas peenlammaste kasvatus hoogu minema kahekümnendail aastail. Uuest majandusharust olid väga huvitatud nii kohalikud mõisnikud kui ka riigivalitsus. Välismaalt ei toodud meile ainult kallihinnalisi suguloomi, vaid ka asjatundjaid

lambakasvatamise alal, kes pidid hoolitsema võrdlemisi õrnade loomade eest. Vene valitsus toetas laenu ja kroonumõisade soodsa rentimisega sugulavade asutamist, Eestimaal erilise mõisnikkude seltsi, Liivimaal rüütelkonna poolt. Esialgu tõi lammastepidamine suuri kasusid. Eluslambaid ja oinaid müüdi kõrge hinna eest neisse mõisadesse kodu- ja Venemaal, kus kari oli alles asutamisel, kalevivabrikud Kärđlas, Sindis, Tartus ja Riias maksid villa eest head hinda. Seetõttu kasvas kiiresti lammaste arv.

Esimene kari Eestimaal oli asutatud 1824. a., 1832. a. oli neid Eestimaal juba 34 ja Liivimaal samal aastal 32. 1841. a. oli Eestimaal 134 karja ja Liivimaal 106 karja. Lammaste arv mõlemas kubermangus kokku tõusis üle 200 000. Karju leidis umbes $\frac{1}{5}$ meie kodumaa mõisadest. Kõige tihedam oli peenlammaste pidamine Eesti ala keskosas (Järvamaal, osalt Harjumaal, Võrtsjärve ümber asuvail mail ja lõuna pool Tartut asuvail kungasmail).

Neljakümnendail aastail saavutas lambakasvatamine oma haripunkti, siis algas langus. Villahindade kõrgkonjunktuur maailmaturul möödus, sest villatootmine asumais ja sissevedu sealt kasvas mitmekordseks, viljahinnad tõusid ja lammaste söötmine muutus vähetasuvaks; kui uute karjade soetamine peatus, siis ei saadud senise hinnaga müüa ka suguloomi; mõnel viimasel suvel laastasid haigused lambakarju, nii et hukkusid tihti pooled endisest peade arvust. Suur osa lambakasvatuse mahutatud kapitali läks kaotsi.

Ristikheinakasvatus. Et peenlambad ei leppinud hariliku heinaga, siis hakati nende jaoks enam ja enam külvama ristikheina. Nii aitas lambakasvatus kaasa ristikheina külvipindala suurenemiseks meie kodumaal. Ristikheinakasvatamine levis varsti ka neisse mõisadesse, kus lambaid ei kasvatatud. Kohati esineb ristikheina kõrval ka juba vikki, kuigi ristikheinast tunduvalt vähemal määral. Ristikheina põllult koristamine nõudis umbes 6 korda vähem tööpäevi kui vastava kaalu aruheinade kokkupanek. Seepärast oli eriti tulus ristikheina kasvatamine neis mõisus, kus heinamaad olid halvavõitu ja mõisast kaugel. See ongi üheks põhjuseks, miks ristikheinakasvatus levis enam Põhja- kui Lõuna-Eestis. Muidugi aitas selleks kaasa ka lambakasvatuse suurem levik Eestimaa kubermangus.

Kolmepõllusüsteem hakkab pragunema. Uute põllukultuuride levides ei võinud senine külvikord jääda muutmata. Hoopis loobuda senisest kolmepõllusüsteemist (kus põllul vaheldusid talivili, suvivili, kesa) oli mõisnikul raske, sest selle süsteemi kohaselt olid sajan-dite jooksul kujunenud kindlaks tööajad nii mõisas kui ka talus. Seni kui kestis teorent, oli raske tuua siia muudatusi. Seepärast jätsid mõisnikud põhijoontes kolmepõllusüsteemi alale, kuid kogu kesa ei jäetud nüüd enam kesaks, vaid osa võeti uute kultuuride

alla. Nii tekkis mingi moonutatud kolmepõllusüsteem, millelt siirduti selgejoonelisele mitmeväljasüsteemile alles raharendi tulekul.

Tegurid, mis pidurdasid mõisamajapidamise intensiivsemaks muutmist. Mitmesuguste põllunduslikkude uuenduste tõttu kerkis mõisade müügisaaduste kogum umbes 40—50% võrra. Kuid võlgadega koormatud mõisade majanduslik olukord jäi nüüdki tihti raskeks ja mõisade hinnad madalaiks. Majanduslikust surutisest pääsemiseks oleksid mõisad veelgi pidanud tõstma oma saagikogumit. Kuid vasta-vaile püüdeile astus ette rida takistusi.

Üks neist oli kapitalipuudus mõisades. Krediidkassad ei tahtnud laenata mõisnikele enam kui $\frac{2}{3}$ mõisa koguväärtuse ulatuses. Paljud suurmaapidajad jõudsid õige ruttu selle piirini välja. Juba endistelt põlvedelt pärinevad laenud olid küllalt rõhuvad, uuenduste teostamine mõisamajapidamises nõudis aga suuremaid kapitalimahutusi.

Ühe keskmise viinaköögi väärtust hinnati neljakümnendail aastail umbes 4500 rublale, s. o. umbes ühe Liivimaa adramaa hinnale. See oli küllalt suur summa, sest rüütlimõisa suurus Liivimaal kõikus 9 adramaa ümber, Eestimaal aga oli see tunduvalt väiksem. Palju kulu võttis ka meriinolammaste karja soetamine ja selle hoonete ehitamine.

Teorjuse paaril esimesel aastakümnel andis end mõisades tunda ka tööjõu puudus. 1780. aastast kuni 1820. aastani valitses meie kodumaal rahvaarvu kasvus terav seisak. Apatseks muutuv talurahvas ei tahtnud enam üles kasvatada lapsi orjuseks, mil ei paistnud lõppu. Alles talurahva vabastamisega, kui iseteadvus ja lootused uut toitu said, algas 20-ndail aastail uuesti elanikkonna kasvamine. Kuid kahekümnendail aastail sündinud lapsed said tööealisteks alles 16—17 aasta pärast. Seepärast oli mõisamajapidamise laiendamisel kaua aega tööjõu küsimus küllalt suureks takistuseks.

2. Teorjusaegne talumajandus.

Põllumajanduslikud uuendused tungivad visalt taludesse. Teorjusajal ei suurenenud tunduvalt ainult mõisa, vaid ka talude põllupindala. Kuid läks hulk aega, enne kui uued viljasordid hakkasid tungima taludesse. Kaua aega kasvatati kartuleid ainult enamasti ühel ja samal kohal palju aastaid järjest. Seetõttu oli kartulisaak tihti üsna väike. Alles kolmekümnendail ja neljakümnendail aastail hakkavad üksikud talud kartulitele ka väljul ruumi andma. Alles sajandi keskpaiku muutub kartulite kasvatamine taluväljadel võrdlemisi üldiseks. Veel visamalt levis ristikkeinakasvatus. Ainult Põhja-Eestis oli kohati ristikkeina levimine taludes võrdlemisi hoogus. Lõuna-Eestis oli alasid, kus taludes levis õige kiiresti linakasvatus, kohati isegi enam kui mõisades. Eriti hoolsalt kasvatati

lina Mulgimaal. Kohati leidis talupoegi, kes linu kasvatades har-
rastasid otse röövmajapidamist. Nad rentisid mõne talu, külvasid
poole põlde lina täis ja mõne aasta pärast, kui lina oli maa täiesti
ära kurnanud, rentisid uue talu. Sellise nähtuse vastu võitlemiseks
pidid mõisnikud mõnel pool rendilepinguis kindlaks määrama lina
külvipindala. Üldiselt peab ütleva, et uued põllukultuurid levisid
taludes kaunis aeglaselt ja vähehaaval ning teraviljakasvatuse püsis
endiselt domineerival seisukohal. Samuti ei näita karjapidamine
taludes teoorjusajal mainimisväärtset edu, võrreldes eelnenud päris-
orjusajaga. Kariloomade vähesed arvu põhjuseks oli mõnel pool heina-
maade vähesus, teisel tööjõu puudus nende harimiseks, õige sageli
aga lihtsalt talumehe hirm, et mõisnik rendi väga kõrgele tõstab,
kui ta talus näeb rohkemal arvul korralikult toidetud loomi. Loomade
tõhus arv oleks olnud ju palju silmapaistvam kui näit. kesa suur
viljasaak.

Põllumajanduslik inventar püsis endiselt mannetu. Tarvitusel
olid ikka veel harkader, karu- ja pakkäke, täiesti puust valmistatud
vankrid ja muud pärisorjusajast tuttavad tööriistad. Alles teoorjusaja
lõpu poole hakkavad jõukamad peremehed soetama endile parema-
tüübilisi põllutööriistu. Mitmel pool tehakse raudpulkadega äkkeid,
puust harkadra asemele tekib raudpöördader, nn. „Saksamaa
sahk“. Enam kui nimetatud uuematüübilised põlluharimisriistad levi-
sid rautatud veoriistad, reed ja vankrid. Käsiteldaval ajajärgul
jäid nad siiski enamasti jõukamate talupoegade asjadeks, kehvemais
taludes püsisid endiselt viletsad riistad, kohati peaaegu kogu XIX sa-
jandi.

Talupoegade ekspluateerimine mõisa poolt jätkub. Nagu nägime,
ulatusid agronoomilised uuendused taludesse üsna aegamisi ja vähe-
sel määral. Uus põllutalunduslik süsteem, läbi lüües ainult mõisas, ei
toonud talupoegadele kasu, vaid pigemini kahju. Kartuli-, ristikheina-,
lina- ja lambakasvatuse intensiivistumine mõisas nõudis lisaks seni-
sele palju uut tööd. Seepärast püüdis mõis viimse võimaluseni
ära kasutada teomeeste jõudu. Et teomehi laisklemast takistada,
seoti tihti aja järgi määratud tööd tükitööga, teatud aja jooksul pidi
tehtud olema kindel hulk tööd. Seni oli tööpinge võrdlemisi lõtv
neil teopäevil, mis langesid väljapoole teraviljakasvatusega seotud
hooajatöid, nüüd aga tekkis juurde hulk uusi tööhooaegu, seoses
kartuli-, lina-, ristikheina- ja peenlammaste-kasvatamisega. Nende
teopäevade arv suurenes nüüd tunduvalt, mil teomes pidi mõisale
andma oma täie tööjõu. Et mõisniku ja talupoja vahel valitses va-
lepingu vahekord, siis püüdsid mõisnikud suurendada teo-
päevade arvugi; kuid enamail juhtudel olid juba talupoegade kohus-
tused saavutanud maksimaalse piiri. Teopäevade arvu edasi tõstes

oleksid mõisnikud ainult taluperemehed sundinud taludest lahkuma ja liituma vabadiku- ja sulasrahvaga. Talusulaste palgad püsisid teoorjusaajal võrdlemisi kõrged ja suurema arvu teoliste väljasaatmine oleks olnud taludele tihti ruineerivaks lisakoormatiseks. Seepärast püüti esijoones intensiivsemaks muuta teomeeste tööd. Igatahes olid talumehed kestvalt hirmul rendi kõrgendamise eest. Selles hirmus ei julgetud karja suurendada, paremaid tööriistu muretseda või muul kujul raha investeerida tallu. See oli üheks põhjuseks, mispärast teoorjusaajal peaaegu säilis pärisorjusaegne madal elustandard.

Madal elustandard. Teo- ja loonuserendi liiga suured määrad, sulaste kallid palgad, oskamatu põlluharimine ei lasknud talurahva elustandardi teoorjuseajal tõusta. Talurahva vabastamine ei avaldanud esialgu mingit mõju talude üldmajanduslikku olukorda.

Vaba võistlus ei ergutanud suuremaid kapitalite tallu mahutama, sest oli karta, et talu tootvuse tõusule järgneb rendi tõus, kui ta sellest koguni ette ei rutta. Juhuslikke sissetuleku ülejääke paigutati pigemini sukasäärde või mõisnikkude krediitkassasse kui tallu. 1840. a. paiku oli Eestimaa talupoegadel hoiusummasid rahaasutistes ja eraisikute käes 200 000 hõberubla ümber ja teist niipalju raha hoiti vahest kodus „sukasääres“. Liivimaa kui jõukama maaosa talupoegade säästetud summad olid vist kõrgemadki. Need rahalised kapitalid ei olnud kättesaadavad ekspluateerivale mõisnikule, nende olemasolu oli salajane. Kuid nad ei etendanud mingit osa talude tootvuse tõstmisel, sest neid selleks ei kasutatud. Igal juhul oli mainimisväärsete hoiusummade omanikke talupoegade keskel ainult üsna väike osa.

Üldiselt oli talurahvas väga vaene. Toitlus ei tundnud pärisorjusaegsega võrreldes olevat paranenud. Nagu siis, nii söödi nüüdki puhast leiba ainult mõni nädal peale uudsevilja saamist; siis hakati kasutama aganaleiba. Viimast söödi sügisel ja talvel, kurnava suvise tööaja alates püüti jälle süüa puhast leiba. Leib oligi siis tähtsaimaks toiduaineks, sest talve kestel oli sügisel tapetud loomade soolaliha juba enamasti lõppenud ja piima andis teoorjusaegse talu kari nii vähe, et sellest ei jätkunud talu oma tarbeks. Lehmade piimaand oli väga väike, osalt loomade halva tõu, osalt viletsa toidu pärast. $1\frac{1}{2}$ liitrit piima päevas loeti üsna rahuldavaks piimaanniks. Uudsusena teoorjusaegses menüüs leiame mõnesuguseid kartuliroogi, nagu kartulikõrti, kartuliputru ja kõige sagedamini lihtsalt koorega keedetud kartuleid. Viimaseid söödi enamasti iga päev. Kartulikõrvasena levis nüüd, kui liiklemine maal elavamaks muutus, ka suuremal arvul silk.

Samal ajal, kui toitluse tase taludes jäi enamvähem endiseks,

on märgata rõivastuses, töö- ja tarberiistade juures ilutunde tõusu. Rõivastusesemed (eriti naiste omad) muutuvad värviküllasemaks, ornamendirikkamaks. Enam kaunistusi esineb nüüd ka töö- ja tarberiistadel. Nende ilustamisviisidki on mitmekesisistunud. Esemete kaunistamisel esineb nüüd juba sageli kirjade sissepõletamist või mitmevärvilise puu kasutamist, ei piirduta ainult kirjade sisse-lõikamisega, nagu pärisorjusaajal. Suurem hoolitsemine rõivastise ja tarberiistade välimuse eest peaks osutama talupoegade enesetunde ja lootuste tõusu, teoorjusaega ja pärisorjusaega võrreldes. Kuigi vabadus polnud talurahvale toonud loodetud hüveolu, oli ometi tekkinud tunne, et olukorrad võivad muutuda, et senine feodaalne kord pole midagi igavestipüsivat. Peale teatud optimismi tõusu õhutas ilu eest enam hoolitsema kindlasti ka vallasvara omandamisõiguse parem kindlustamine talurahvaseaduse läbi.

3. Teoorjuse kriis.

Rahulolematus mõisnikkonnas. 1816. ja 1819. a. seaduste tulemused ei täitnud mõisnike ega talupoegade lootusi. Mõisnikud olid arvanud, et koos uute vabamajanduslikkude vahekordadega tekib elav nõudmine talude järele ja nad võivad ette kirjutada milliseid tahes renditingimusi. Kuid oodatud tormijooksu renditaludele ei tulnud ei teoorjuse algul ega lõpu poole, mil küll rahvaarv jõudsalt kasvas. Nagu teame, ei suurenenud koos rahva juurdekasvuga kuigi palju talusulaste arv ning seega mõisa võimalused teopäevi tõsta. Samuti ei muutunud paremaks teoliste tööloomad ja tööriistad. Neil juhtudel, kui mõisnik rendimäära liiga kõrgele kruvis, pankroteerusid talud kergesti, ja seega läks jälle mõisal teopäevi kaotsi, või peremehed, kasutades suurenevat liikumisvabadust, otsisid uut kodu mõnes teises mõisas. Tühjaks jäänud talu täitmine polnud tihti lihtne, sest mõisnikul polnud võimu sinna sunni-viisil elama panna maata rahvast. Ei suurenenud ka mainimisväärselt talupoegade tööind ega hool oma koha eest, seni kui mõis sõlmis võrdlemisi lühiajalisi rendilepinguid ning peremehe talu võis ähvardada mõisastamine.

Reaktsioonilised ja edumeelsed muutustetaotlused. Rahulolematus tekinud olukorraga sundis mõisnikke mõtlema 1816. ja 1819. a. seaduste revideerimisele. Kuidas seda teha, selles küsimuses läksid balti aadli arvamused lahku. Ühelt poolt soovitati osalist tagasipöördumist sajandi algul valitsenud olukorra juurde, teisalt aga senisest julgemat edasiminekut vabamajanduse ja rahvamajanduse suunas. Reaktsionäärid tahtsid osaliselt tagasi pöörduda sunnismaisuse juurde. Mõisa piirest oleks nende arvates pidanud

4. joonis. Tarvastu naise ülikond.

5. joonis. Mustjala naise ülikond.

lahkuda lubama ainult sellist „lahtist rahvast“, kes sulasena talus või mõisas teatud aja ära teeninud. Seega oleks arvatavasti elavamaks muutunud tööjõu pakkumine. Samuti oldi neis ringkonnis lühiajaliste rendilepingute vastu, mis ei innusta talupoegi korralikult oma talu harima ega teokohuseid täitma. Nende asemele soovitati põlislepinguid, mida oleks võinud üles ütelda ainult talupoeg, mõisnik aga üksnes sel juhul, kui talupoeg ei täida oma kohustusi mõisa vastu. Rendihind aga poleks jäänud vaba kokkuleppe asjaks, vaid seda oleks määranud kindlaks mingi komisjon, ilmselt aadli huvisid enam kui talupoegade omi arvestav. Samuti oleksid reakt-

sionärid tahtnud ära keelata talude mõisastamise. Kuigi viimane polnud väga sage, ometi mõjusid üksikud juhud väga deprimeerivalt külarahva töötahtesse.

Teisalt nõudsid liberaalsed mõisnikud teorjusesüsteemist loobumist, üleminekut raharendile ja talude müümist. Taluperemeestelt raha saades oleks mõis seda võinud kasulikult investeerida ja raha eest tööjõudu palgates vabaneda olenevusest taludest ja üldiselt kindlaskujunenud teopäevadest. Suuremaks raskuseks liberaalide kava teostamisel oli rahavähesus mõisnikkude ja talupoegade juures.

Eestimaal maapäeval kerkis talurahvaseaduste muutmine teravamalt päevakorda kolmekümnendate aastate lõpul, kuid osalt lahkelide tõttu aadlis endas, osalt keskvalitsuse viivitava või mittepooldava suhtumise tõttu möödus palju aastaid, enne kui 1856. a. uus talurahvaseadus välja kuulutati. Liivimaal, kus talurahvaseaduse muutmise küsimus tõstatati 1841. a., jõuti mõne aasta võrra varem uue talurahvaseaduseni. Asjade käiku kiirendasid siin muu seas talurahva rahutused, mis neljakümnendail aastail Liivimaad tabasid.

Talupoegade rahutused 1841. a. Kaugeltki rahul ei olnud pärisorjuse lõpetamise seadustega tekkinud olukorraga ka talupojad.

Isikliku vabaduse sõnum oli äratanud suuri lootusi, mida aga hall tegelikkus ei täitnud. Kuid talurahvasse oli vähemalt püsima jäänud veendumus, et agraarseadused on muudetavad ja keskvalitsus ilmselt tahab neid muuta. Veendumust, et talurahvas igavesti ei pruugi jääda senisesse viletsasse olukorda, kinnitasid veel kuuldused talupoegade soodsamast seisundist lääne- ja lõunapoolseis maades, mis talurahva hulgas levisid (näit. väljateeninud sõdurite kaudu). Hoolimata „priiusest“, hoolimata aastakümneid kestnud viletsust jäi talurahvas ootama paremaid aegu ja keskvalitsuse abistavat kätt. See lohutus aina tõusis, kui kolmekümnendail aastail sagesid renditõstmise katsed mõisnikkude poolt, aga teisalt pikkamööda kasvas koos talurahva haridusliku taseme tõusuga ja liikumisvabaduse suurenemisega talupoja inimväärtustunne.

1840. a. tabas Eestimaad raske viljaikaldus, mis jälle kord õhutas talupoegade kibedustunde üsna hõõguvaks. 1841. a. hakkas Liivimaal, esmalt Läti osas, levima kuuldus, et keiser jagab talupoegadele Lõuna-Venemaal maad.

Arvatavasti oli selle kõmu peapõhjuseks juutide väljarändamine Lõuna-Venemaale. Suuri hulgi kogunes läti talupoegi Riiga informatsiooni saamiseks või endi üleskirjutamiseks maasaajatena. Varsti ulatusid kuuldused „soojast maast“ ja sealsest õnnelikust elust ka Lõuna-Eestisse.

Mõnest Võrumaa kihelkonnast¹ tulid esimesed eesti talupoegade saadikud Riiga, kuid said siin maalubaduste asemel võimudelt ihunuhtlust. Esialgu oli talupoegi Riias koheldud humaanselt, oli seatud neile maasaamise lootusetust ja kästud tagasi minna kodukohta. Kogukondadele oli teatatud ja kirikuis oli ette loetud kubernereri patent, milles maasaamise kuuldused ümber lükati. Kui aga sellest hoolimata jätkus talupoegade vool Riiga, siis hakati tarvitama nende vastu karmimaid vahendeid. Nagu vangidel aeti neil talupoegadel pool pead paljaks ning ihunuhtlust anti nii Riias lossieelsel avalikul platsil kui ka kodukohas. Pärast sellist käitlemist kadus saadikute usaldus kubermanguvalitsuse vastu. Õnnetuil lõuna-maale ihkajail tekkis aga kontakt kr.-katoliku usu piiskopi Irinarh'iga, kes Riiga ilmunud talupoegi lahkesti kohtles ja neis püüdis muljet äratada, nagu oleks just tema õige vahendaja talurahva ja Vene keskvalitsuse vahel. Nüüd hakkasid talupojad suuri hulgi pöörduma Irinarhi poole.

Ikka jälle ilmus uusi saadikuid Riiga, kuigi linna viivaid teid valvati ja linnas eneses valvasid politseiagendid iga kahtlast talupoega ning koh-tadel silla- ja kihelkonnakohtunikud pidid ihunuhtlust andma. Esialgu võttis Irinarh vastu talupoegade palveid maasaamiseks ja igasuguseid kaebusi kohalikkude olude ja võimumeeste üle. Mitmes Liivimaa maakonnas kasvas ärevus. Ikka ja ikka uusi maatahtjate nimestikke koostati. Kui Irinarh kindralkubernereri mõjul hiljemini keeldus muid sooviavaldusi vastu võtmast, peale vene usku siirdumise soovide, siis talupojad püüdsid esitada vähemalt neid, lootes sellestki majanduslikku tulu.

Luteri kirik oli jutlustanud ikka kehtivaile feodaalseile olu-suhteile alistumist, nüüd, kus talupoegades protestivaim ärkas, tõttasid nad endist mõisnike Jumalat ümber vahetama keisri Jumala vastu.

Rahva rahustamiseks korraldas kindralkuberner von Pahlen 1841. a. augustis ringreisi mööda ärevamaid maakondi. Ta manitses rahvast rahule küll kõnedega, küll ihunuhtluse jagamisega. Kuid ärevus ei vaibunud, vaid aina kasvas, minnes kohati isegi veriste kokkupõrgeteni sõdurite ja rahutute talupoegade vahel (nii Pühajärvel ja mujal).

Alles kui piiskop Irinarh Riias välja saadeti, umbes 10 000 meest lisavägesid maale tuli ja sõjakohtud Tartus, Valgas ja Riias tege- vusse astusid, „rahunes“ maa. Sõjakohtu poolt karistati kuni 1841. a. lõpuni üle saja talupoja. Muu seas määrati kolmekümnele „Pühajärve sõja“ tege-lasele 500 hoopii igapähele, läbi kadalipu ajamisega, ja mõned neist saadeti Siberisse või sunnitööle.

¹ Hargla ja Rõuge.

Usuvahetuslik liikumine Lõuna-Eestis 1845—48. 1841. a. ei soodustanud Vene valitsusvõimud siirdumist kreeka-katoliku usku, sest see püüe esines koos talupoegade rahutustega, mille vastu valitsus pidi võitlema. Kuid pärast ärevuse vaibumist maal hakati vaikselt ettevalmistustööd tegema uue usu levitamiseks pärisrahva keskel. Pihkva vaimulikus seminaris hakati õpetama eesti ja läti keelt ning kõige hädavajalisemad kirikuraamatud tõlgiti eesti ja läti keelde. 1845. a. asus uus Riia piiskop Filaret õigeusu aktiivsele levitamisele. Aeg oli selleks eriliselt soodus, sest 1844. a., eriti ja õige suurel määral ka 1845. a. olid olnud rängad ikaldusaastad ning palju loomi ja inimesi suri toidupuudusesse. Liivimaa Eesti osas suri 1844./45. a. talvel talurahval üle 30 000 veise ja 95 000 lamba ja ligemale 8 000 hobust toidupuudusesse. On tavaliseks nähtuseks, et viletsusaegadel leiavad uued religioossed voolud kergesti pinda.

Eriti loodeti kreeka-õigeusult igasuguseid paremusi, nagu „hingemaa“ saamist, teoorjusest ja pearahast vabanemist jne. Usuvahetuslik liikumine algas Lõuna-Eestis 1845. a. suvel Võrumaal, siit levis ta peagi Tartumaale ja aasta lõpu poole ka Viljandi- ja Pärnumaale. Saaremaal algas hoogus usuvahetus 1846. a. suvel. Kuigi ametlikes teadaandeis üldiselt kinnitati, et usuvahetusega koos ei saada mingisuguseid majanduslikke soodustusi, kuigi preestrid seletasid seda igale salvitavale üksikult, ometi ei tahtnud talupojad nii kergesti loobuda oma õnneunelmaist. Kindralkuberner ametlikke teadaandeid peeti lihtsalt „sakste“ väljamõeldiseks. Eeskätt maiste paremuste ootusel püsis usuvahetuslik liikumine seepärast Lõuna-Eestis väga hoogsana kuni 1848. a., millal rahvahulkades algas kainenemine. Kuid liikumise tulemusena oli ligi 17% lõunaestlasist vahetanud väheste aastate jooksul oma usu ning üle maa levinud päris tihe vene õigeusu koguduste võrk.

4. Uued agraarseadused. Teoorjuse lõpp.

Liivimaa 1849. a. talurahvaseaduse saamisluгу. 1841. a. talurahva rahutused tõmbasid endale nii rüütelkonna kui ka keskvalitsuse tähelepanu. Peterburis mõisteti, et talurahva rahutuste peapõhjuseks on majanduslik viletsus. Sel seisukohal asus ka keiser Nikolai I, kui ta kindralkuberner Pahlen'il laskis teatada aadlikonvendile, et ta ootab reforme talurahva olukorra parandamiseks. Pahlen soovitas sel 1841. a. sügisel peetud aadlikonvendil vabade kontrahtide kaotamist ja teoorjuse kindlaid ülemmääre. Asja arutamiseks loodi komisjon. See nn. Tartu komisjon, kus võrdlemisi suur mõju oli liberaalsete mõisnikkude juhil Hamilkar v. Fölkersahm'il, leidis, et agraarseadusandluse lõppsihiks peaks olema

talupoegadele maa eraomandiks müümine. Kuid seni kui see siht on saavutamata, tuleks kehtima panna kaitsemäärusi, mis kindlustaksid talunikele nende päralt oleva maa kasutamise. Viimase nõudmisega olid kõigiti päri ka reaktsioonilised mõisnikud. 1842. a. maapäeval pörkasid aga nii liberaalne kui reaktsiooniline vool kokku, kusjuures viimase juhiks oli parun Georg Nolcken. Võit kaldus siiski neile, kes soovisid muuta kehtivat korda. Talupoegadele kindlustati ainuõigus suurema osa talumaa kasutamiseks, teorendi ülemmäärad tehti kindlaks ja põlisrendi ja taludemüügi soodustamiseks pandi kehtima rida määrusi. Liivimaa maapäeva otsused anti läbi vaatamiseks erilisse Peterburis Liivimaa agraarküsimuste jaoks loodud komisjoni. Sinna komisjoni sattusid aga Liivimaa rüütelkonnast aina alalhoidlikud saadikud. Ja komisjonis läksid tühja kõik uuendusmeelsete 1842. a. maapäeva liikmete püüded, samuti ka kindralkuberner Pahleni katsed läbi suruda talupoegi tõhusamalt kaitsevaid määrusi.

Kui mure talupoegade rahutuste pärast ununes ja hindade konjunktuur paranes, siis tugevnes alalhoidlik vool ka rüütelkonnas ja oli ülekaalus 1844. a. maapäeval. Peterburi komisjoni ja 1844. a. maapäeva ühise tööviljana pandi kehtima „77 täiendusparagrahvi 1819. a. seadusele“, mis aga ei toonud olulisi muutusi kehtivasse olukorda. Mõisnikule jäi edaspidigi õigus talumaad mõisastada või taluperemest kontrahi lõppedes talust välja tõsta. Kuid lühemaks ajaks kui kuueks aastaks ei lubatud enam rendilepinguid sõlmida; lepingult nõuti täpsat kohustuste loendit ning viimaste ülemmääradki tehti kindlaks.

Täiendusparagrahvid hakkasid kehtima 1845. a., kuid nende iga ei olnud pikk. Usuvahetuslik liikumine ja sellega kaasas käiv ärevus tõmbasid uuesti keskvalitsuse tähelepanu Liivimaa oludele. Siseministri abi saadeti olukorraga tutvuma ja viimase arvamuseks oli, et Liivimaal tuleks mõndagi muuta. Sama rõhutasid valitsusele ka Fölkersahm ja Samson v. Himmelstiern. Kõige selle tõttu moodustati 1846. a. Peterburis keisri käsul nn. Läänemeremaade komitee, mis pidi välja töötama agraarreformi eelnõud nii Liivimaale kui ka Eestimaale. Liivimaa rüütelkond valis komiteesse jälle alalhoidlikke saadikuid, kuid valitsusvõimude poolt määrati sinna riigiametnikkude kõrval ka Samson ja Fölkersahm. Seetõttu ja samuti keskvalitsuse survele kujunesid komitee muudatusettepanekud julgemeiks kui eelnenud komisjoni omad. Ka rüütelkonna komisjonis, kus seaduseelnõu üksikasjaliselt välja töötati, ja 1847. a. maapäeval pääsesid uuendusmeelsed ülekaalu. Selle tagajärjeks oli uus talurahvaseadus, mis keisri poolt 1849. a. kinnitati ja hakkas kehtima 1850. a. sügisel, esialgu katseviisil ainult kuueks aastaks.

1849. a. talurahvaseaduse sisu. Liivimaal püüdis talurahvaseadus ühelt poolt kindlustada talumaad mõisastamise vastu, teisalt moodustada raharendi ja talude päriseksostmise levikut ning kolmandaks luua olukordi, mis sunniksid vabadikke endid sulastena taludesse või mõisa tööle pakkuma. Talumaa ja mõisamaa piirid määrati kindlaks 1804. a. katastri alusel. Talumaast anti $\frac{1}{6}$ kvootemaa nime all mõisa vabasse kasutusse. Ülejäänud talumaad tohtis aga mõis kasutada ainult talupoegadele rentides või müües. Kuid mõisniku ja talupoja suhted jäid endiselt vabalepingu alusele ja mõisnikule jäi endiselt õigus alles kontrahi lõppedes talupoega talust välja ajada. Rendi-
lepinguis soodustati raharenti sel teel, et raharendi kohta ei pandud kehtima mingit normi, küll aga määras seadus teatud ülemmäära teorendile. Kuid viimane oli küllalt kõrge, nii et seadus kuigi tõhusalt ei pääsenud raharenti toetama. Talude päriseksostmise soodustamiseks loodi talurahva rentpank, mis pidi ostjaile selleks raha laenama. Kuid osalt halva korralduse ja ka mõisnikkude krediitkassa vastuseismise tõttu seisis rentpanga pantkirjade kurss kaunis madalal ja tema abil osteti ainult vähe talusid päriseks. (1853. a. oli selliste talude arv 6, 1884. a. oli see jõudnud tõusta 193-le.) Paremini kui raharendile ülemineku küsimuse lahendas 1849. a. seadus tööjõukriisi seega, et taludele keelati välja anda vabadikukohti.

1856. a. Eestimaa talurahvaseadus. Eestimaa rüütelkond oli uue agraarseaduse küsimuse juba varem läbi töötanud kui Liivimaa, kuid kaua aega ei jõutud tulemuseni, kuigi küsimust arutati mitmesuguseis komisjonides, „Läänemeremaade komitees“ ja maapäevadel, millest mõni (nii 1847. a.) kujunes üsna tormikaks. Põllumajandusliku konjunktuaari paranemine oli neljakümnendail aastail kasvanud tunduvalt alalhoidlaste ridu. Suurimaid lahkkelisid tekitas küsimus, missugustel tingimustel talumaad mõisamaast lahutada. Uus talurahvaseadus pandi kehtima siin alles 1856. a., kui vahepeal keisriks saanud Aleksander II valitsus hakkas selleks survet avaldama. Aleksander II oli sunnitud Venemaal asuma uuenduste teele, et tõsta rahva jõukust ja koos sellega parandada riigi finantse, millede nõrkus oli küllalt selgesti ilmnunud õnnetus Krimmi sõjas¹.

1856. a. seadus on oma sisult üsna sarnane Liivimaa 1849. a. seadusega. Nii siin kui seal eraldati mõisa- ja talumaa (Liivimaa kvootele vastas Põhja-Eestis kuuendikumaa) ja soodustati raharenti. Kuid kehtima pidi uus seadus hakkama alles järk-järgult, selle järgi, kuidas kümne aasta jooksul maamõõtjad talud kruntidesse ajavad.

¹ Lähemalt reformide vajadusest Venemaal peale Krimmi sõda vt. J. Adamson, Uus aeg III, lk. 53.

Talupoegade rahutused Põhja-Eestis. „Mahtra sõda“ (1858) ja Maltsveti väljarändamisliikumine (1860/61). Eestimaa talurahvaseaduse aeglane kehtimahakkamine tegi ta väga mittepopulaarseks rahva hulgas. Osalt ei saanud rahvas aru (samuti kirikuõpetajad) uue seaduse tekstist ja seletas seda omamoodi. Nende arusaamatuste põhjal võttis 1858. a. maad arvamuse, et mõisnikud juba nüüd peavad arvestama uues seaduses kehtima pandud teonorme ja ei tohi endisel määral nõuda teorenti. Mitmel pool tõrkusid talupojad tegemast abitegu, mille puhul mõisadesse komandeeriti sõjavägesid ja karistati liikumise juhte ihunuhtlusega. Kõige kuulsamaks selliseist kokkupõrkeist kujunes nn. Mahtra sõda Juuru kihelkonnas, mille mahasurumisel võimud toimisid väga karmilt.

Rõhutatud olukorras hakkas rahvas otsima troosti usuelust. See on üks põhjus, mispärast palju poolehoidjaid leidis sajandi keskpaiku usulise äratajana Järvamaa talupoeg Juhan Leinberg (kes oli pidanud mitmesuguseid ameteid, olnud kõrtsmikuks, kaupmeheks ja möldriks). Leinberg, keda rahvas hüüdis prohvet Maltsvetiks, nõudis palveharjutusi ja paastumisi, rõhutatult lihtsat rõivastist ja viinast, tubakast ja sealihast loobumist. Esialgu teotses ta ainult usulise äratajana, sattudes sealjuures vastuollu luteri kiriku ja vennastekogudusega, hiljemini aga asus juhtima väljarändajate salku Eestimaalt Krimmi. Sel ajal kui 1861. a. Maltsvet oli esimeste pooldajatega teel Krimmi, ootasid tema poolehoidjad Lasnamäel salapäraselt valget laeva, mis pidi neid viima „töötatud maale“.

Üksikuid väljarändamisi Venemaale ja väljarändamiskatseid esineb viiekümnendail ja kuuekümnendail aastail ka muudes Eesti osades, kuid suurema ulatuse saavutas see nähtus alles hiljemini. Nagu talupoegade tõrkumised mõisnikele, nii näitavad ka väljarändamiskatsed, et talupoegade olukord polnud veel kaugeltki heaks kujunenud.

Kuuekümnendate aastate reformiseadused. Teoorjuse lõpp. 1849. a. seadus Liivimaal oli, nagu teada, kehtima pandud ainult ajutiselt. Kuigi alalhoidlikud ringkonnad polnud seadusega rahul, ometi pidi maapäev järele andma liberaalse keskvalitsuse poliitikale ning väheste muudatustega pandi 1860. a. talurahvaseaduses kehtima sama kord, mille oli fikseerinud juba 1849. a. seadus.

Kui keskvalitsus nägi, et talurahvaseadused ei soodustanud küllaldaselt raharendile üleminekut, hakkas ta nõudma rüütelkondadelt teorendi üldist keelamist. Rüütelkonnad olid sunnitud järele andma ja fikseerima teorendi lõpetamise tähtajad. Keskvalitsus lühendas omalt poolt üleminekuaega, määrates teorendi lõpetamise sundtähtajaks 1868. a. Ainult kvoote- ja kuuendikumaal jäi teoorjus lubatuks, samuti ka mõisamaal.

Koos teoorjuse kaotamisega suurendati ka talupoegade oma-
valitsuste iseseisvust. 1866. a. anti keskvalitsuse ja rüütelkondade
poolt Eesti- ja Liivimaale uus vallakogukondade seadus.
Viimane kõrvaldas mõisavalitsuse mõju vallaomavalitsusse. Omavalit-
suse tegevus ei käinud enam mõisnike järelevalve alla ja vallavoli-
kogu otsused ei vajanud mõisnike kinnitust. Valla juhtivateks orga-
niteks tegi uus seadus vallavolikogu, kus võrdselt peremeeste ja
maatameeste esindajaid, ja vallavanema 2—4 abilisega. Volikogu ja
vallaametnikud valiti kogukonna meessoost liikmete poolt, kusjuures
igal taluomanikul ja rentnikul oli hääleõigus, maatameestel aga
ainult iga kümne mehe kohta ühel.

Juba aasta enne uue omavalitsuseseaduse tulekut oli Liivimaal
täiesti kaotatud mõisnike kodukariõigus. 1866. a. kitsendati
ka väga tunduvalt kohtute õigust talupoegadele ihunuhtlust
anda.

Nii võttis feodaalse korra kauakestnud varisemine kuuekümnend-
ail aastail kaunis kiire tempo. Eestlased võisid asuda oma tahte
teostamisele nii omavalitsusis kui ka majanduselus. Orienteerumi-
ne uutes olusuhetes ja enda majanduslik ülestöötamine ei olnud
kerge, kuid rahval jätkus selleks optimismi ja sitkust.

5. Linnad.

Linnade jõuetu kasvamine. XIX sajandile on iseloomustavad
väga kaugele ja sügavale ulatuvad majanduslikud ja ühiskondlikud
muutused. Koos feodaalkorra viimaste jäänuste hävimisega ning
teaduse ja tehnika arenguga kasvab kiiresti rahvastiku arv,
eriti silmapaistvalt linnades ning majanduselu muutub kiiremaks
ja mitmekesisemaks. Kõige kiiremini toimusid siinnimetatud suu-
red protsessid Lääne-Euroopas, Inglismaal ja Prantsusmaal, kõige
visamalt Euroopa riigest aga Venemaal. Siin ignoreeriti kaua
Suure Prantsuse revolutsiooni poolt maailmale kuulutatud ideesid
ega arvestatud uusi majanduslikke õppeid. Alles õnnetu Krimmi
sõja kogemused sundisid Aleksander II asuma põhjalikumate refor-
mide teele, millega kaasusid linnade kiire kasvamine, raudteede
ja tööstuste rajamine ning kaubanduse elavaks muutumine.

Kuni 60. aastateni oli majanduselu Vene- ja Baltimail õige soi-
kus. Rahvamajandus võttis väga visalt pinda. Teorendiga väljakur-
natud talurahval oli vähe müüa ja vähe osta. Elati ikka veel õige
primitiivselt. Kõik elutarbed, rõivad, põllutöö- ja veoriistad
valmistati kodusel teel. Kuigi suuri oste ei teinud linnades ka
mõisnikud, kel oli kasutada küll talupoegade tööjõude ja tööriistu,
kuid vähe raha. Seesuguseis primitiivseis oludes polnud pinda ja

tõukejõudu laialdasemate ettevõtete ja kaupluste asutamiseks. Linnade arengu kunstlikkudeks tõketeks olid ka käsitöölise tsunftide ja kaupmeeste gildide monopolid ja privileegid ning talurahva liikumisõiguste kitsendused. Seetõttu ei arenenud ka meie linnad. Eesti maa-alal asusid tol ajal ainult kolm keskust, mis väärivad linna nime ja kus elu natuke tugevamini pulbitses, need olid sadamalinnad Tallinn ja Pärnu ning ülikoolilinn Tartu.

Tööstus ja kaubandus. Rääkides teoorjuseaegsest tööstusest mõistame selle all kõigepealt käsitööstust, mis 1866. a. oli surutud kindla tsunftikorra kitsastesse raamidesse. Selle kõrval tekivad aegamööda linnades ja osalt ka maal rida väiketööstusi ja üksikud kesktööstused. Need võrsuvad eeskätt uutel töötlemisharudel ja aladel, kuhu tsunftide mõju ei ulatunud. Kõige suuremat kaalu vabrikutööstuses omas XIX s. esimesel poolel villa- ja kalevitööstus, mida hoogsustas kultuurlammaste pidamine mõisades. Nii töötas Narvas Kreenholmi kalevi- ja puuvillavabrik. Maal asutatud käitistest peaks nimetama Hiiu-Kärdla ja Sindi kalevivabrikuid. Siiski polnud kõik praegunimetatud vabrikud kuigi suured ettevõtted. Ka tähtsamad neist töötasid paarikümne töölisega. Üldiselt oli aga kogu tööstuslik tegevus üpris algeline. Tööstuse arengut pidurdasid: turu piiratus, halvad liiklemis-transporditeed, tsunftikorra tõkestavad määrused, kapitalide vähesus. Alles hiljemini, alates 70. a. näeme tööstuse elavnemist. Mitmesugused tegurid mõjusid selleks kaasa, eriti aga 60. a. antud reformid. Tunduval määral soodustas tööstuse (ka käsitööstuse) arengut 1866. a. toimunud iganud tsunftikorra kaotamine, mida asendasid täielik käsitöö vabadus ja vabavõistlus.

Nagu tööstus, nii oli ka teoorjuseaegne kaubandus madalal järjel. Põhjusedki on samad. Kaubanduse arengut pidurdasid rahvastiku üldine vaesus ja ebasoodsad konjunktuurid väljaveo alal. Kõigis sisemaal asuvais linnades piirdub kauplemine vaid lähema ümbrusega. Laiaulatuslikum on ta vaid sadamalinnades Tallinnas ja Pärnus, ja nimelt eksportkaubanduse arvel. Nende kaudu väljusid peamiselt meie mõisade põllumajanduslikud saadused, nagu vili, viin, linakiud jne. Võrreldes käesoleva sajandiga paistab eriti silma suur lina väljavedu. Tähtsamaks lina ja linaseemne väljaveo keskuseks oli Pärnu. Alates talurahva vabastamisest kuni 1875. aastani tõusis väljaveetava lina kogus Pärnus umbes 12-kordseks. Kuivõrra arenenud oli Eesti linakasvatus, näitab asjaolu, et 1875. a. veeti Pärnu kaudu. lina välja 19,7 miljoni kg raskuses¹.

¹ 120 000 kaalu à 10 puuda. Vene puud = 16,38 kg. $16,38 \times 1\,200\,000 = 19\,656\,000$ kg = 19,7 miljonit kg.

70. a. lõpu poole hakkab linaeksport vähenema. Märksa odavam puuvill tõrjub lina maailma turgudelt. Siiski jäi Eesti linakaubandus ka edaspidi tähtsaks majanduslikuks teguriks.

Rahvuslikud erinevused rahvastikus. XIX sajandi esimesel poolel domineerisid meie linnades sakslased, mitte üksnes poliitiliselt ja majanduslikult, vaid ka arvuliselt. Tallinnas oli näit. 1820. a. elanikkude koguarvust (12 330 inimest) 36% eestlasi. Tartus, kus 1820. a. oli umbes 7200 elanikku, oli eestlaste ja sakslaste arv umbes võrdne. Alles sajandi keskpaiku hakkab eestlasist linnakodanikkude arv ületama sakslaste oma.

Vaatamata eestlaste arvu kasvamisele jäi nende majanduslik ja sotsiaalne osatähtsus väga väikeseks. Eestlased leidsid kaua aega vaid raskemaid ja vähetulutoovamaid töö- ja tegevusalasid; nii teotsesid nad peaaesjalikult majateenijaina ja päevatöölisena. Õnnelikud olid juba need, kes omasid jõudu hakata iseseisvalt piima- või vürtsipoe omanikuks, või lihtkäsitööliseks. Et kehtivate seaduste tõttu kogu linna juhtimine püsis jõuka saksa kodanluse käes, siis polnud eestlastel mingit võimalust oma majanduslikke ja kultuurpoliitilisi huvisid kaitseda. Niisugune sakslaste ühekülselt privilegieeritud majanduslik, kultuuriline ja poliitiline ülemvõim tekitas sageli nn. „kadakasaksastumise“ pahe. See seisis selles, et eestlased, kes olid vähegi paremale elujärjele tõusnud, häbenesid jääda eestlasteks ja püüdsid igal viisil „saksana = sakslasena“ paista, mis neile tihtipeale vähe sobis. Kahjuks saksastusid paljud eestlased täiesti ja läksid niiviisi oma rahvale kaduma.

6. Vaimne elu.

Kooliolud maal. Pärisorjusajal, nagu teame, olid kooliolud väga halvad — koole vähe, ruumid viletsad, õpetajad oskamatud, õppekava kitsas. Enamasti piirduti ainult katekismuse ja kirikulaulude õppimisega, kirjutamis- ja rehkendamisoskus jäid talupoegadele haruldasiks salakunstideks.

Veidi nihkuma hakkas rahvakooli arendamise asi talurahva vabastamisseadustega. Liivimaa 1819. a. talurahva vabastamisseaduse põhjal nähti ette, et igas suuremas vallas (vähemalt 500 meessoost hinge) olgu oma vallakool. Selles käimine oli kõigile 10-a. lastele sunduslik. Kooliskäimise kohustusest vabaneti vaid eriloal ja mõjuvail põhjusil. Õppeaineteks olid: lugemine, katekismus ja kirikulaul. „Koolmeistri“ määras kohalik mõisahärra, kokku leppides kirikuõpetajaga. Vallakoolgi jäi kirikuõpetaja ja mõisniku järelevalve alla. Peale vallakoolide tuli igasse kihelkonda, milles 2000 hinge, asutada nn. kihelkonnakool. See kujutas ene-

sest rahvakooli kõrgemat astet. Temas edasiõppimine oli vabatahtlik ja võimaldatud vaid jõukamaile, sest oli tasuline. Õppeainetekid olid siin isegi kirjutamine ja arvutamine ning mitmesugused praktilised üldteadmised: „ebausu eemaldamiseks, hädaohtude ärahoidmiseks ning kutseülesannete mõistlikuks toimetamiseks“. Kihelkonnakooliõpetajaks oli harilikult köster. Uus Liivimaa koolikord ei pääsenud küll kaua täiele maksvusele. Takistavaks teguriks oli peamiselt talurahva äärmine vaesus, mistõttu talupojad täitsid oma kohustusi koolide vastu väga vastumeelselt ja võimalikult loiult. Polnud ka vajaliku ettevalmistusega kooliõpetajaid. Kuid hoolimata kõigist koolikorralduse puudusist algas nüüdsest peale vähemalt Lõuna-Eestis kavakindlam lugemisoskuse levimine.

Mis puutub Eestimaa koolioludesse, siis on nad, Liivimaa omadega võrreldes, palju viletsamad. Eestimaa 1816. a. talurahvasaadus määras küll, et iga 1000 hinge kohta (mõlemast soost) tuleks asutada üks „talurahvakool“, kuid lähem koolikorraldus jäi kindlaks määramata. Tegelikult kujunes olukord Eestimaal selliseks, et kaua aega kogu koolide asutamise küsimus jäi ainult paberile.

Üheks oluliseks põhjuseks, miks Eesti- ja Liivimaal kooliasjandus ei tahtnud edeneda, olid vastuolud rüütelkonna ja kiriku esindajate seisukohtade vahel kooliküsimuses. Mõlemad võimud tahtsid rahvakooli oma mõju alla saada. Rüütelkonna ja kirikuvalitsuse kestvate kompetentsitülide lõpetamiseks loodi Liivimaal 1839. a. eriline koolivalitsus, mille kõrgema instantsina moodustati nn. ülemkoolivalitsus, mis juhtis kogu rahvakooli. Koolivalitsuse asutiste tooniandvaiks liikmeiks oli nii vaimulikke kui ka aadlikke.

Ainult koolivalitsuse asutised määrasid kooliõpetajaid ametisse või tagandasid neid, mitte aga üksik mõisnik, nagu see senini viisiks olnud. Ka ei tohtinud mõisahärra omavaliselt kooli sulgeda. Hiljemini loodi kohtadel veel nn. kihelkonnakoolivalitsused, mis koosnesid kirikueestseisjast, kirikuõpetajast, khk.-kooliõpetajast (köster) ja khk.-vanemast (talupoeg). Ka Eestimaal loodi aja jooksul analoogilised koolivalitsused rahvakooli juhtimiseks. Siiski jäi rahvakoolide arv endiselt väikeseks ja õpetamise tase äärmiselt madalaks.

Teatud pöördepunktiks rahvakoolide arengus (eeskätt Liivimaal) sai talurahva käärimine ja massiline vene usku siirdumine 40. aastail. Viimane nähtus häiris tõsiselt meie mõisnikke ja kirikuõpetajaid. Nad olid veendunud, et usuvahetamise põhjused peituvad talupoegade madalas hariduslikus tasemes. Et vene mõju suurendamine Baltimaal oli sakslastele ebasoovitav, siis pidi „härararahas“ tahestahtmata vastavaid abinõusid tarvitusele võtma selle hädaohu kõrvaldamiseks. Talurahvast oli vaja soovitavas suunas mõjustada ja valgustada. Seepärast hakati enam rõhku panema kooliolu-

dele ja õpetusele, eriti kui Vene valitsus, alates 1845. a., tagasihoidlikke katseid tegi veneusulistele koolide asutamiseks, milledesse ka teiseusulisi vastu võeti. Uutes Liivimaa 1849. a. ja 1860. a. ja Eestimaal 1856. a. talurahvaseadustes leiame juba mitmeid tähtsaid uuendusi maakoolide asjus. Aastast 1851 peale hakati vallakoolides õpetama kirjutamist ja arvutamist¹. 70. aastail pandi Liivikui ka Eestimaal kehtima uued ajakohased õppekavad. Kihelkonnakoolis õpetati üsna rohkesti saksa keelt ja vähemal määral vene keelt. Vallakooli uueks õppeaineks oli maateadus; võimaluse korral soovitati õpetada poistele võimlemist ja tütarlastele näputööd.

Õpetajad. Valusaks küsimuseks oli ettevalmistatud õpetajate puudumine. Õpetajaamet ise polnud kuigi kadestamisväärne — vallakooliõpetaja oli nagu mingi valla sant. Palka maksti vahel kokkuleppel, vähempakkumise põhimõttel. Alles 1868. a. normiti Eestimaal vallakooliõpetaja tasu „hea sulase palga“ tasemele, s. o. 80 rublat aastas. Liivimaal olid kooliõpetajate palgad pisut paremad. Ka omaid õpetajad teatud eesõigused, nii näit. juba teoorjusajal olid nad ihunuhtlusest ja sõjaväeteenistusest vabad, neilt ei võetud pearahamaksu.

Aegamööda tõusis kooliõpetajate hariduslik tase, sest neile võimaldati vastavais seminarides omandada kutselist haridust. Oma aja kuulsam kihelkonnakooliõpetajate ja köstrite seminar asus Valgas (asutatud 1849. a.). Siit võrsusid paljud silmapaistvad eesti ja läti haridus- ja kultuuritegelased. Kokku võttes peab toonitama, et alates 50. aastaist hakkab Eesti rahvakool, niihästi Liivikui Eestimaal üsna hoogsalt ja järjekindlalt arenema.

Kooliolud linnas. Aleksander I muutis oma valitsuse ajal meil kehtivat linnakooli korraldust kahel korral. Esmalt reformiti koole liberaalses, hiljemini reaktsioonilises vaimus.

1802. a. loodi Venemaal iseseisev haridusministeerium, kellele allusid vastavad õppekonnad, ja pandi kehtima ühtluskooli põhimõte.

Selle järgi oli alamaks astmeks kihelkonnakool või linna-elementaarkool, tema lõpetamisel pääseti kreiskooli, siit gümnaasiumi ja sealt ülikooli. Nimetatud koolikorra alusel oli Tartu õppekonna Eesti osas 2 gümnaasiumi (Tartus ja Tallinnas), igas maakonnalinnas asus kreiskool; peale selle loodi linnades veel elementaarkoole. Kõik need koolid võeti avalikku koolivõrku ja peeti suuremalt osalt ülal riigi kulul (osa kulusid kandsid maa- ja linnavalitsused). Peale nende töötas terve rida erakoole. Õppekonna (Läänemeremaad ja Soome) kooliasju juhtis ülikooli juures

¹ Liivimaa algkoolides. Eestimaal hiljem.

asuv alaline koolikomisjon, mille liikmeteks olid professorid. Koolide õppekeeleks oli saksa keel. Vene keel figureeris küll õppeainena, kuid teda õpetati väga puudulikult. Alles hiljemini suurendati aegamööda veel vene keele õppetundide arvu¹.

1820. a. loobuti ühtluskooli põhimõttest. Tema asemele pääses maksvusele eri rahvakihtide (seisuste) järgi liigitatud koolisüsteem. Vastavalt uuele koolikorraldusele määrati elementaarkool vaesema alamkihi jaoks, kes teenis endale elatust kehalise tööga. Kreiskool oli keskmise kodanikukihi jaoks (väikekaupmehed ja töös-turid, peenemad käsitöölised). Gümnaasium oli aga jõukamate kodanikkude ja aadli jaoks. Ta valmistas nende noorsugu ette selts-kondlikuks ja kõrgemaks riigiteenistuseks ja avas teed ülikoolile. Iga koolitüüp taotles anda teatud ümmargust haridust, silmas pida-des vastava rahvaklassi erinõudeid. See koolikorraldus püsis üld-joontes kuni venestusajani, mis tõi põhjalikke muudatusi kehtivasse koolisüsteemi.

Tartu ülikool. Teatavasti läks Gustav II Adolfi poolt asutatud ülikool Põhjasõja ajal hingusele. Ehk küll tsaar Peeter I oli omal ajal rahulepingu sõlmimisel lubanud Tartu ülikooli uuesti ellu kutsuda, ei teostunud see lubadus. Ülikooli uuestiasutajaks saab alles Alek-sander I. Uus teadusetempel avatakse 1802. a. kevadel. Omades laiaulatuslikku autonoomiat kujunes Tartu ülikool täiesti saksa ülikooliks. Õppeasutise varustus ja sisustus oli oma aja kohta päris eeskujulik. Ülikooli juurde kutsuti terve rida nimekaid saksa teadlasi. Varsti omas Tartu ülikool kõlavat nime ka väljaspool Vene-maad, eriti arstiteaduse alal. Aleksander I suhtus ülikoolisse väga heatahtlikult ja heldelt. Selleks mõjus tunduval määral kaasa tema isiklik sõprus rektor G. F. Parrot'iga. Üliõpilaste arv tõusis järje-kindlalt kuni venestuse alguseni. Tolleaegse üliõpilaskonna valdava ja tooniandva enamiku moodustavad aadli ja jõukamate linnakodanik-kude pojad. Väga harva eksib nende sekka mõni eesti soost talupoeg.

Mis puutub eesti kultuuri arendamisse, siis on saksaaeagsel üli-koolil ses suhtes vähe teeneid. Tema positiivne mõju oli vaid kaudne. Tartu selleaegne ülikool oli ainsaks kohaks, kus aega-mööda võrsusid üksikud eesti soost haritlased, kes, truuks jäädes oma rahvale, said tema esimesteks kultuuripioneerideks.

Kaudselt mõjus ülikool kaasa ka Õpetatud Eesti Seltsi asuta-misele a. 1838. See oli esimene teaduslik selts, milles esineb nimi

¹ Mis puutub eesti keele õpetamisse, siis vaadati temale kui vaba-tahtlikule õppeainele neiski koöles, kus ta üldse esines. Tallinna vene Aleksandri gümnaasiumis (1871. a. asutatud) õpetati eesti keelt juba korralikult eriõpetaja poolt.

„Eesti“. Tema ülesandeks pidi olema: „eesti rahva mineviku ja oleviku, tema keele ning kirjanduse ja asupaiga tundmise edendamine“. Seltsi liikmeteks olid mitmed ülikooli õppejõud, kiriku- ja kooliõpetajad ja teised haritlased. ÕES-i väljaandel ilmus ka Fr. R. Kreutzwald'i „Kalevipoeg“ (1857.—1861. a.) ühes saksakeelse tõlkega. Muidu aga jäi selleaegne ülikool eesti rahvale ja ta püüetele võõraks ning vaenlikuks. Alates 60. aastaist võib juba märgata veidi suuremat eesti soost üliõpilaste esinemist Tartu ülikoolis. Organiseerudes võtavad nad varsti aktiivselt osa Eesti rahvuslikust kultuuritööst.

Luteri kirik jäi üldiselt nüüdki veel rahvale võrdlemisi võõraks, kuigi vennastekoguduse liikumise ja vene õigeusk suundumise mõjul paljud õpetajad teevad katset kogudusele läheneda. Üheks tähtsamaks põhjuseks, miks kirik XIX s. meil rahvapäraseks ei saanud, oli mõisnikkude suur mõju kiriku valitsemisel. 1832. a. kehtima hakanud uus kirikuseadus kinnitas seda mõju täiesti. Uues seaduses säilitati vana patronaadiõigus, mille järgi kiriku patroonidel (hooldajail) oli ainuõigus määrata vastava koguduse hingekarjast oma äranägemise järgi. See õigus kehtis $\frac{4}{5}$ Eestimaa ja üle $\frac{1}{2}$ Liivimaa kogudustes. Teistes kogudustes valiti pastoreid tavaliselt kirikukonventidel. Kuid konventidelgi olid hääleõiguslikud ainult rüütlimõisade omanikud. Konventide peaülesandeks oli hoolitseda maa-koguduse majandusliku elu korraldamise eest; konvendi otsuste täidesaatjana tegeles konvendiliikmete keskel valitud kirikueestseisja. Nagu üksiku maakoguduse juhtimisel, nii oli aadlikel palju mõju ka kogu konsistooriumiringkondade juhtimisel.

Praeguse Eesti territooriumil asus 4 konsistooriumiringkonda: Liivi-, Eesti-, Saaremaa ja Tallinna. Konsistooriumid olid endist viisi segakonsistooriumid. Konsistooriumi ilmlik president, samuti kui ka vaimlik juht kindralsuperintendent või superintendent määrati aadli poolt esitatud kandidaatide hulgast. Kindralsuperintendentide (resp. superintendentide) ülesandeks oli kohaliku kirikuelu korraldamine ja järelevalve. Neile allusid vastava ringkonna praostid ja kirikuõpetajad. Iga konsistooriumiringkonna piirides kutsuti vähemalt kord aastas kokku nn. sinod, kus kirikuõpetajad arutasid oma koguduste ellu puutuvaid ja usuteaduslikke probleeme.

Kuigi meie kirikuellu ei saanud erilist elevust, kadusid nüüd aegamööda XVIII s. esinenud groteskseimad väärnähtused. Koguduste majandusliku elu seadis 1832. a. kirikuseadus kõigiti kindlale alusele. Kirikuõpetajaile anti kasutada laialdased maa-alad ning kirik ja ta teenijad said peale selle rikkalikke maksu- ja mõisamait.

Aadli suure võimu tõttu kirikuelus oli ainult vähestel pastoritel küllaldaselt moraalselt julgust astuda välja aadli huvidega seotud pahede vastu, milledega võitlemine kergesti lõppes ametikaotusega

ja raskete trahvidega. Seepärast rakendati ennast alandlikult valitseva aadlivõimu teenistusse.

XIX s. tegi teoloogia Baltimail läbi kõik need muutused, mis toimusid samal ajal ka Lääne-Euroopas. Sajandi algul oli meie kirikuõpetajate keskel palju ratsionaliste ja deiste. Peale Napoleoni sõdu ühes algava poliitilise ja kultuurilise reaktsiooniga pääses mõjule pietism, mida ka valitsusvõimud agaralt toetasid. Mitmed ratsionalistid — ülikooli õppejõud ja pastorid — tagandati sel ajal ametist ja asendati pietistidega.

40. ja 50. aastail võidab aga kirikuõpetajate seas poolehoidu kiriklik konfessionaalne (ortodoksiline, õigeusklik) vool, mis seisis kindlal dogmaatilisel seisukohal. Kuid kõik need voolud ja vaated ei puudutanud rahva laiemaid kihte. Erandiks on vahest pietism, mis suhtus üsna heatahtlikult vennaste tegevusse.

Vene õigeusu kirik. Neljakümnendate aastate usuvahetuslik liikumine tuli vene õigeusklikule kirikule täiesti ootamata. Seepärast polnud tal reaalselt jõudu uute usuliikmete vastuvõtuks ja enda külge sidumiseks. Mobiliseeriti küll kiires korras hulk preestreid, kes pidid usuvahetajaid uuteks koguduseliikmeteks üles kirjutama ja salvima, kuid need mehed ei osanud sõnagi rahva keelt ja võisid rahvaga hädavaevu tõlkide abil läbi käia. Uue usu „hüvesid“ ja „paremusi“ selgitada ja pastorite vastupropagandale edukalt vastu astuda nad aga ei suutnud. Igasugune vaimulik kirjandus, kirikud jne. puudusid. Vene usk oli ja jäi talupoegadele veelgi võõramaks ja tundmatumaks kui senine luteri usk, mille üldpõhimõtteid ikkagi tunti. Kui nüüd lõpuks selgus, et usuvahetamine ei too endaga mingit ainelist paremust, vaid ainult raskeid sekeldusi ja tagakiusamisi mõisnikult ja kahjurõõmsaid pilkeid luteriusulistelt ning igaveste pörgupiinade väljavaateid tulevases elus, siis oli üldine pettumine vene usust paratamatu. Paljud kahetsevad nüüd oma sammu ja püüavad tagasi luteri usku. See oli aga seaduse poolt keelatud. Kes kreeka-õigeusu koguduse nimekirja üles võetud, pidi sinna jääma. Sel pinnal tekkisid nüüd paljud segadused ja rasked hingelised tragöödiad ning aastaid kestvad tülid vene ja luteri usu kirikute vahel. Kohalikud mõisnikud ja pastorid püüavad läbi suruda, et vene usku läinud talupoegi lubatakse tagasi tulla luteri kiriku rüppe. Ent võimas vene vaimulik seisus ei taha sellest midagi kuulda. Vene valitsus asub siin ka vene kiriku vaatekohale. See vene ja saksa kirikute tüli meie talupoja pärast ulatub viimati balti mõisnikkude pealekaebamisel isegi välismaale ja põhjustab Preisi diplomaatilise tagajärjeka vahelesegamise luteri usu kaitseks. Aleksander II annab luteri usu kirikule mitmes suhtes järele. Veel samal aastal lubati segaabiulistele oma lapsi ristida ja kasvatada luteri usu alustel ja anti veel rida teisi soodustusi luteri usku tagasipöördumiseks. Teiselt poolt aga hakkas Vene valitsus toetama ja agaramalt

parandama õigeusuliste seisukorda Baltimail. Koolide ja kirikute ehitamiseks anti suuri rahasummasid. Ka jagati mitu kroonumõisa veneusulistele talupoegadele.

Ka muidu oli vene usk vahepeal juba juurduda saanud. 1847. a. Riias asutatud vene vaimulik seminar andis rea tublisid preestraid-eestlasi, kes kohe õige kontakti leidsid oma kogudusega. Ehk küll kr.-õigeusklikud preestrid oma haridusliku taseme poolest ei küündinud luteriusuliste pastoriteni, olid nad teisest küljest palju rahvalikumad. Veneusuliste koguduste aineiline seisukord oli aga väga vilets. Veel 1864. a. oli Liivimaal 113 kogudusel vaid 46 omaette kirikuhoonet. Enamik kogudusi pidas oma jumalateenistusi üürikorterites.

Vennastekogudus. Vennastekoguduse menukas tegevus jätkub ka teoorjusajal. See on arusaadav, kui mõelda sellele, et enamasti püsisid need sotsiaalsed eeldused, mis olid hoogsustanud vennaste liikumist XVIII sajandil.

Eriti soodustati kogu liikumist Aleksander I poolt, 1817. a. antud „armukirja“ läbi. Viimase põhjal kindlustati vennastekogudustele nende jumalateenistuste kord ja palvemajade ehitamise õigus. Formaalselt jäid vennastekogudused edasi luteri kiriku liikmeiks, kuid sisuliselt oli neil omaette koguduslik korraldus, iseseisvate usutalituste viiside ja kommetega.

Vennastekoguduse liikumine tõuseb pidevalt, hoolimata hiljemini kasvavast ametliku kiriku tagakiusamisest, kes näeb temas ohtlikku võistlejat, kuni XIX s. keskpaigani. Siitpeale hakkab liikumine aegamööda vaibuma. Allamineku põhjused on mitmesugused. Kõigepealt on selles süüdi noil ajal toimuv üldine majanduslike ja sotsiaalsete olude paranemise protsess. Nüüd avanevad orjakütkeist vabanevale talupojale uued väljavaated tõusuks, isetegevuseks ja enesemääramiseks. Ühes sellega kaob ühekülgne huvi selle hingetroosti omandamiseks, mida pakkus vennastekoguduse uimastav müstika. Erksamate, laiema silmaringiga inimeste huvid koondusid enam tulunduslikkudele ja hariduslikkudele küsimustele.

Teisalt tekivad vastuolud ja hõõrumised vennastekoguduses endas, mis võõrutavad rahvamasse liikumisest. Kolmandaks püüab luteri usu kirik kohaneda ikka enam areneva eluga. Ta muutub vähehaaval jälle rahvapärasemaks ning seega autoriteetsemaks. Seegi nähtus vähendab tarvet vennastekoguduse järele.

III. Rahvuslik ärkamisaeg.

1. Muutused sotsiaalmajanduslikus elus pärast teoorjuse lõpetamist.

Raharendile siirdumine. Teoorjuse sundusliku lõpetamisega hakkab kiiresti kasvama eestlaste majanduslik iseseisvus. Majandusliku iseseisvusega koos hakkavad kasvama rahvuslik iseteadvus ja ühtekuuluvustunne. Muutustest, mida teoorjuse lõpetamine tõi meie maa majandusellu, peab mainima esijoones raharendile siirdumist ja talude päriseksostmist. Nende nähtuste kaudu alles tungis rahvamajanduslik elu ja mõtlemine meie maale.

Raharendi soodustamisel ja kohustuslikuks tegemisel etendas suurt osa mõisnike rahapuudus, samuti kui talumaade päriseks müümiselgi. Samuti soodustas seda mõisnike püüe moodsamalt ja paindavamalt ümber korraldada mõisamajapidamist, mida oleks kergem olnud teha rahaliselt palgatava tööjõu kui teomeeste abil, kes olid väga harjunud seni kindlaskujunenud tööhooaegadega ja tähtpäevadega. Üleminek raharendile toimus esialgu aeglaselt. Naturaalmajandusega harjunud talurahvas ei teadnud, kuidas rendimaksimiseks tarvisminevat raha hankida. Seetõttu oli esialgu renditalude pakkumine suurem kui nõudmine ja rendihinnad olid odavad. Kui aga üksikud julgemad talupojad siiski riskisid raharendile üle minna ja oskasid teed leida raha hankimiseks, kui nad koguni jõudsamalt edenema hakkasid kui teorendi-talupojad, siis nende eeskuju õhutas teisiigi järele tegema. Suurema nõudmisega renditalude järele hakkasid kasvama ka nende hinnad.

Talude raharendile siirdumine algas niihästi Eesti- kui ka Liivimaal umbes samaaegselt, XIX s. keskel.

Teoorjuse sundusliku lõpetamise ajaks oli suur hulk talusid juba raha- ja loonusrendil. Nimelt oli raha- ja loonusrendil 1868. a. Eestimaal talude üldarvust 68,6%, Liivimaal oli samal ajal 80,71% talumaadest raharendil. Ülejäänud maagi polnud enam kõik puhtal teorendil, vaid osa segarendil ja väike osa pärisekski müüdud.

Liivimaal oli talude raharendile siirdumine ja päriseksostmine elavam kui Eestimaal.

Rööbiti talude raharendile siirdumisega toimusid mitmesugused muutused talude majapidamises. Rendiks vajaliku raha saamiseks pidi talupoeg tihti leidlikumalt ja paremini kui seni korraldama oma talumajandust, pidi rõhku panema tulutoovale põllukasutamisele (näit. linakasvatus), harrastama enam mitmesuguseid kodutöid (anumate tegemine, lubjapõletamine, kangakudumine ja ketramine) või müütama oma tööjõudu mõisa või linna. Üheks tähtsaks muutuseks, mis toimus koos rahaliste vahetõrgete tungimisega

maale, oli saraskondliku põlluharimise kadumine. Selleks, et selgemat ülevaadet saada renditavate ja müüdavate talude väärtusest ja et ühtlasi nende väärtust tõsta, hakkasid mõisnikud talumaid kruntidesse ajama. Krunti aetud talus võidi majapidamist palju iseseisvamalt juhtida, kui seda lubas senine kord (näit. ei tarvitsenud krunditud talu pidaja teiste tahtmist arvestada selles, kas ta oma põllud vähemaks või suuremaks arvuks väljadeks jagab, millisele väljale ta ühe või teise viljatõu külvab, jne.). Talude kruntidesse jagamisega kadus ka suur jõukulu maaharimisel, mis oli tingitud põldude liigest kaugusest ja laialipillatusest. Kaudsemaid kasusid oli maade kruntiajamisest veel enam kui otseseid. Talupojad harisid ainult enda kasutuses olevat maad palju intensiivsemalt kui külakondliku korra alusel sagedasti uuesti jagatavaid maalappe, mis talupoegadele milgi viisil omadena ei tundunud. Ometi ei tulnud talumaade kruntiajamine kasuks kõigile talupoegadele. Teatud osa talupoegi, nimelt need, kes asetati metsa- ja ääremaille, said endile, teistega võrreldes, väga halvad maad. Enne oli neil olnud osa nii headest kui halbadest põldudest. Nüüd kippusid need majapidamised kiratsema.

Kuigi talude tervikuks kujundamise kasu oli väga ilmne, edenes see protsess võrdlemisi pikkamööda, eriti Eestimaal. Maamõõtmine olenes täiesti vastava maaomaniku soovist ja oli seotud suurte kuludega. Osalt takistas seda ka vajalikkude teadmistega maamõõtjate vähesus.

Talude päriseksostmine. Mõisnikkude rahavajaduse tõttu kerkis juba varakult päevakorda ka talumaa müümine, kuid selle teostamist aeglustasid mitmesugused asjaolud. Talumaid oli vaja mõõta, tuli otsida maksujõulisi ostjaid ja leida mõisale palgalist tööjõudu seks puhuks, kui taludelt saabuv tegu väheneb. Koos raharendi järk-järgulise levimisega harjusid mõisad aegamööda palgalise tööjõu hankimisega. See võimaldas mõisal teotööta läbi ajada ja isegi talumaad päriseks müüa.

Esialgu takistas talude müümist veel asja uudsus, mistõttu niihästi müüjad kui ka ostjad olid tagasihoidlikud.

Nagu ikka mõisnikkude ürituste suhtes, olid nüüdki talupojad väga umbusklikud. Arvati, et kohtade müümine on mingi uus võtte talurahva koorimiseks. Kohati (eriti Tartumaal) levisid kuuldused, et varsti tsaar ise annab talupoegadele maad vähese maksu eest, ja selles lootuses viivitati ostudega.

Üldiselt takistas talupoegi talude päriseksostmisel rahapuudus. Et seda raskust kõrvaldada, võimaldati talupoegadel suurem osa ostuhinnast võlgu jätta — osalt müüjale, osalt mõisnikkude krediitkassale, mis talumaa ostmist finantseeris. Liivimaal loodi

samaks otstarbeks talurahva-rentpank, kuid viimane ei suutnud ses suhtes võistelda mõisnikkude krediitkassadega.

Liivimaal algas talude päriseksostmine varem kui Eestimaal ning võttis suurema ulatuse. Esimesed talud müüdi seal varsti peale talurahva pärisorjusest vabastamist, kuna Eestimaal seniste andmete järgi esimene talu müüdi alles 1850. a. Liivimaal võimaldas talude ostmist arenenud linakasvatus, mis andis talupoegadele head sissetulekut. Eriti hoogus oli linakasvatamine Viljandimaal, kus selle tagajärjel rahva rikkus tõusis ja palju talusid nii oma kui ka võõrais maakondades päriseks osteti. Massiliseks muutus talude ostmine Lõuna-Eestis läinud sajandi 60-ndail aastail, mil linahinnad olid eriti kõrged, sest neegerorjuse kaotamise puhul tekkinud sõja tõttu ei saanud riidevabrikud Ameerikast küllaldaselt puuvilla. Vaheldumisi hoogsamaks muutudes või soiku jäädes kestis talude müümine kuni hilisajani. Eestimaal läks talude ostmine hoogu hiljem kui Liivimaal. Rahvas oli siin vaesem. Suuremaks sissetulekuallikaks oli siin kartulikasvatamine, sest kehv põllupind ei võimaldanud suuremal määral tulutoovamat lina külvata. Pikema rannapiiri tõttu oli siit kergem kartuleid turgudele transportida. Veel tähtsam oli aga nende müük kodumaa piiritustööstusele. Viimane võttis eriti hoogu pärast Paldiski—Tallinna—Narva raudtee avamist 1870. a., millal piirituseveoolud kujunesid märksa soodsamaiks senistest. Nüüd hakkasid piiritusvabrikute arv ja toodang kiiresti kasvama. 1867./68. a. kuni 1877./78. a. leiame vabrikute arvu kasvanud 86-lt 140-le. Sajandi lõpuni asutati veel lisaks mõningaid piiritusevabrikuid. Et mõisnikel oma kartulisaagist ei jätkunud, siis osteti talupoegadelt lisa. Kohati võistlesid isegi mõisnikud kartulisaagi ülesostmisel. Nõudmine kartulite järele, samuti ka odava teravilja sissevedu Venest mõjustasid talupoegi enam ja enam rõhku panema kartulikasvatamisele. Ometi kosusid Põhja-Eesti talupojad majanduslikult nii aeglaselt, et hoogus talude päriseksostmine algas siin alles kaheksakümnendail aastail.

Mõlemas kubermangus osteti alguses peamiselt suuremaid talusid, mis arvatavasti renditaludena mõisnikkudele suhteliselt vähem tulu andsid kui keskmise suurusega ja väikesed talud ning millede omanikud ise olid jõukamad. Suureneva nõudmise tõttu ostutalude järele tõusid maahinnad järjekindlalt. Liivimaal maksti näit. seitsmekümnendate aastate algul tiinust 61 rublat, XX sajandi algul aga 91 rublat. Eestimaal oli hinnatõus sama silmapaistev, kuigi halvema põllupinna tõttu maa oli üldiselt odavam kui Liivimaal.

Tihti ostsid talumehed maad liiga kallilt. Sageli tegid seda just kehvemad ja majanduslikult vähem leidlikud taluperemehed, kel talumüügi algul polnud raha talude ostmiseks soodsate hindadega. Pealegi

oli hiljemini kallimalt müüdud maa tihti vähem väärtuslik kui esialgu odavalt müüdu. Sajandi lõpu poole langesid põllusaaduste hinnad tunduvalt, muu seas ka linahinnad ja loodetud sissetulekud taludest jäid tulemata.

Talude ostmisel tekkinud võlad käisid paljudel peremeestel üle jõu ja suur osa talusid müüdi oksjoni teel uutele omanikkudele edasi.

Need talupojad, kes aga taludeostuga seotud majanduslikest raskusist õnnelikult üle said, kujunesid varsti iseteadvaks pärisperemeeste kihiks, mis moodustas meie rahvuslikule ärkamisele ja kultuurilisele arengule tugeva kandepinna.

„Kandimehed“ ja maaproletariaat. Sellest majanduslikust tõusust, mis järgnes talude müümisele, ei saanud peaaegu mingit osa kvoote-, kuuendiku- ja mõisamaal elavad talupojad. Neid maaliike ei müüdud talupoegadele päriseks, vaid anti rendile, enamasti teorendi alusel. Kvoote- ja kuuendikumaa moodustas kaunis suure osa endisest talumaast ($\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{5}$), mida talurahvaseadused andsid mõisniku vabasse käsutusse. Seal elasid õige virilalt paljud väikekohapidajad, nn. kandimehed, kellel teoorjusaegne viletsus kestis edasi.

Teoorjuse lõppemisega ei paranenud ka talusulaste ja popside põli, vaid pigemini halvenes. Teorjusaja lõpul ja sellele järgnenud aastail oli rahvahulk maal kiiresti kasvanud. Kuid pärast teorendi kaotamist ei vajanud talud enam endisel määral sulaseid. Rahateenimisinnust haaratud taluperemehed püüdsid võimalikult väheste palgalise tööjõuga läbi ajada. Naitunud aastasulaste asemel püüti kasutada suvilisi, kuu- ja päevatöölisi, kellele tuli palka maksta ainult tööhooajal. Mõisatöösse mindi äärmise häda sunnil, sest mõisamoonakaks olemist peeti sageli häbenemis- ja haletsemisväärseks. Kõige selle tõttu tekkis rahva siirdumine maalt linnadesse ja väljarändamine Venemaale.

Tööstus ja kaubandus elustuvad. Odava ja liikuva tööjõu rohkus oli üheks põhjuseks, mille tõttu elustus meie vabrikutööstus XIX s. teisel poolel. Üksikuid väiksemaid vabrikuid leidis meie kodumaal küll juba XVIII s. lõpul ja XIX s. algupoolel, kuid kiiresti hakati neid asutama alles XIX s. keskpaigast peale. 1857. aastal avati Narva-Kreenholmi puuvillavabrik, mis kujunes suurimaks käitiseks meie kodumaal, kus 1880. a. töötas ligemale 5000 töölist. Tõusu osutasid ka Hiiu-Kärdla ja Sindi tekstiiltööstused. Nagu juba nägime, kasvas jõudsalt ka piiritusvabrikute arv, kuid enamasti ei omanud nad kuigi palju töölisi. Suurimaks tööstuslinnaks oli kaua aega Narva. Kuigi aastail 1860—1880 tööliste arv Tallinnas kasvas enam kui viiekordseks, oli seal 1880. a. ainult umbes 600 vabrikutöölist. Kuid uute vabrikute asutamise tõttu XIX sajandi kahel

viimasel aastakümnel tööliste arv Tallinnas kasvas suuremaks Narva omast. 1905. a. oli Tallinnas umbes 7000 vabrikutöölisi.

XIX s. kahel viimasel aastakümnel tegi eriti suuri edusamme metalli-, puu- ja paberitööstus. Metallitööstuse keskuseks kujunes Tallinn, kus 1905. aastal suuremais metallitehastes töötas üle 3000 töölise. Metallitööstuse eduks aitas osalt kaasa raudteede ehitamine, millega koos tekkis tarvidus raudteetarvete vabrikute järele. Selle tarbe tõttu pandi Tallinnas käima sajandi lõpul suur vagunitevabrik „Dvigatel“. Peale selle hoolitsesid raudteetarvete eest raudtee omad tehased (Tallinnas, Valgas, Möisakülas), mis peale 1870. a. asutatud peatehaste Tallinnas on pärit sajandi kahest viimasest aastakümnest. Tollest ajast on pärit ka tuntud Lutheri puutööstus ja mööblivabrik Tallinnas. Paberivabrikuist asutati noil aastakümneil uusi (Johansonid Tallinnas, Kohila, „Waldhofi“ Pärnus ja Türi vabrikud) ja laiendati juba varemini olemasolevat „Põhja paberi- ja puupapivabrikut“ Tallinnas. Tekstiiltööstuses pandi sajandi lõpul senistele vabrikutele lisaks käima „Balti puuvillavabrik“, mida kohalik rahvas tunneb „Sitsivabriku“ nime all.

Vähemaid tööstusi ja käsitöö-ettevõtteid asutati nii sajandi teise poole esimestel kui ka viimastel aastakümnetel rohkesti. Tsunftisunduse kaotamine jättis eraalgatusele laialdase tegevusvälja, mida ka ohtralt kasutama hakati, sest rahvamajanduse elavnemisega suurenes nõudmine kaupade järele tunduvalt. Sel nähtusel põhjeneb ka sisekaubanduse elavnemine senise transiitkaubanduse kõrval. Talupoja vabanemisega kasvas ta tarve ilusamalt ja mugavamalt korraldada oma kodu ja paremate riistadega harida oma põldu. Taluperemees ei tahtnud käia enam pasteldes ja viiskudes, ta vajas saapaid; ei tahtud elada enam peeru- või rasvakuünla-valgusel, vaid osteti linnast lamp, aknaid tehti taluhoonetele enam ja suuremaid kui seni ning nende jaoks vajati klaasi, jne. Samuti võimaldas rahas makstav rent mõisnikkudel rohkem ja kergemini ostusid teha kui teo- või loonusrent. Nii tekkis kohalikkudele tööstusettevõtetele mitmesuguste nõuetega tarvitajaskond.

Sisekaubanduse kõrval edenes hoogsalt välis- ja transiitkaubandus, mida soodustas liiklemisolude parandamine raudteede ja teede ehitamise kujul. Esimene raudtee (Paldiski—Tallinn—Narva liin) avati 1870. a. Sellele järgnesid varsti teised laiarööpmelised ja sajandi lõpul kitsarööpmeline raudtee.

Esimese raudtee ehitas Balti Raudtee Selts, kuid hiljemini sai ta Vene riigi omandiks. Laiarööpmelise raudtee vagunid olid esialgu õige väikesed, puust kodaratega ratastel. Jaamade vahel polnud seitsmekümnendail aastail veel telefone, rongil puudusid võimsad õhkpidurid, rääkimata elektrivalgusest. Kui raudtee oli veel eraettevõtte käes, mis töötas mõisnike

kapitaliga, koheldi raudteel aadlikke erilise tähelepanuga. Suuremas jaamas pidi kellalööja vahimees¹ suure hoolega valvama raudteel sõitvate mõisnikkude ja nende perekonnaliikmete järele, et neile vagunist väljaastumise puhuks väikese käsitrepiga abiks rutata, kuigi vagunitel olid samasugused trepid nagu praegu. Hoolimata selleaegsete raudteede puudusist, võrreldes meieaegsetega, tõi nende ehitamine ometi palju värskest meie majandusellu.

Hulk inimesi leidis raudteede ehitamisel ja hiljemini rongide käigushoidmisel tööd. Veovõimaluste avaramaks muutumisega võidi mitmesuguseid saadusi, nagu vilja, kartuleid, lina ja muud kergema vaevaga toimetada kodumaa sadamalinnadesse või Peterburi. Tallinna tähtsus tõusis eriti sisseveosadamana pärast esimese raudtee avamist. Ärkamisaega langesid ka Pärnu väliskaubanduse suurajad. 1857. a. kuni 1878. aastani tõusis Pärnu väljaveo väärtus umbes kümnekordseks. Nagu Tallinn sisseveosadamana, nii oli Pärnu eeskätt tähtis väljaveosadamana. Pärnu tähtsamaiks väljaveokaupadeks olid vili, lina, linaseemned, puumaterjal. Nagu Tallinnas, nii hakkas Pärnusi 80-ndate aastate alguses väliskaubandus vähenema.

Linnade kasvamine. Koos tööstuse ja kaubanduse osatähtsuse tõusuga meie kodumaal kasvasid kiiresti linnad. Elanike arv seal ei tõusnud ühtlase kiirusega, vaid kord kiiremalt, kord aeglasemalt. Väga hoogus oli linnade kasvamine just seitsmekümnendail aastail, mil Tallinnas ja Pärnus olid kaubanduslikud hiilgeajad. Sajandi kahel viimasel aastakümnel kasvas suuremate linnade elanikkond esijoonel uute tööstusettevõtete asutamise tõttu. Ainult Tartu kui koolilinna kasvamine olenes võrdlemisi vähe tööstuse ja kaubanduse olukorrast ja tema kasvamine jätkus hoogsalt ka sajandi viimaseil aastakümneil. Ühenduses linnade kasvamisega muutus põhjalikult ka elanikkonna rahvuslik koosseis, sest kohalik tagamaa saatis sinna peamiselt eesti rahvusest elanikke.

Protsendiliselt elas Liivimaa linnades 1867. a. eestlasi ainult 37,1%, samal ajal sakslasi 41,9%. Kuid 1881. a. oli juba eestlaste käes ülekaal: neid oli 47,3%, sakslasi ainult 31,7%. Kõigist meie kodumaa linnaelanikest oli 1881. a. juba 56,1% eestlasi, sakslasi ainult 29,3%. Sajandi viimaseil aastakümneil kasvas eestlaste protsent veelgi (1897. a. oli juba 67,8% linnaelanikest eestlased).

Palju aeglasemalt kui eestlaste arv kasvas nende ühiskondlik ja majanduslik tähtsus linnades, sest algul said proletariseerunud maamehed ainult vähetasuvaid lihttöid. Seitsmekümnendate aastate algul oli eestlane linnas enamasti alati kas päeviliseks või majateenijaks, kõik valitsevad positsioonid, nii vabades kutsetes, kaubanduses kui ka käsitöös kuulusid sakslastele. Ka kaheksa-

¹ Veneaegseil raudteil anti rongi ärasõidust teada kellalöökidega.

kümnendate aastate algul ei olnud siin vahekorrad veel palju paranenud eestlaste kasuks.

1881. a. oli Tallinnas vabakutselisi eestlasi ainult 20 (18 kooliõpetajat, 1 arst ja 1 ajakirjanik), vähem kui üks kümnetuhandendik eesti soost meeselanikest. Sakslastel oli samal ajal 554 ja venelastel 69 vabakutselist. Tartus oli samal aastal 595 vabakutselisest ainult 14 eestlast, 511 sakslase ja 33 venelase kõrval. Mäalgi leidus peale kooliõpetajate vähe vabakutselisi eestlasi. Kogu Eestimaa kubermangu kohta polnud 1881. a. maal ühtki eestlasest arsti ja ainult 1 kirikuõpetaja.

Sajandi kahel viimasel aastakümnel tõusis eestlaste visaduse ja püüdlikkuse tõttu nende osatähtsus ühiskondlikus elus. Paljudel käsitööladel saavutasid nad sajandi lõpuks enamuse. Ikka enam pääses eesti kapitali kaubandusse, eestlaste päralt olevate kinnisvarade arv kasvas ja vähem tähtsaisse riigiametissegagi tungis neid enam ja enam. Lihtsamatel tööaladel kasvas samal ajal jõudsalt vabrikuproletariaadi arv.

Peale linnade kasvasid XIX s. lõpul ja XX s. algul ka alevid ning mitmed neist võistlesid oma elanike arvuga juba vähemate linnadega. Alevite kasvamine oli samuti kui linnade oma tingitud arenemast tööstusest ja raudteevõrgu tihenemisest. Eriti jõudsasti edenesid just liiklemiskeskkohatades asuvad asulad.

Väljarändamine. Muutunud olukorrad põllumajanduses tõrjusid maalt välja hulga seniseid elanikke. Kõik maatööga harjunud inimesed ei tahtnud asuda linnadesse. See andis tõuke massilisele väljarändamisele XIX s. viimasel poolel ja järgmise sajandi algul. Juba teoorjusaajal olid eesti talupojad unistanud kaugetest õnne-maadest, kuid siinsete võimude vastuseisu tõttu tulid väljarändamisega toime siis ainult vähesed. Nüüd mindi suuri hulgi otsima uut kodu. Tung võõrsile oli nii hoogus, et sajandi viimasel paaril aastakümnel see neelas peaaegu kogu rahva loomuliku juurdekasvu. Nii lahkus aastail 1881—1897 Liivimaalt 146 085 inimest, Eestimaalt 26 386 inimest. Väljarändajate enamik kuulus kodumaal äärmiselt viletsusse sattunud talupidajate ja maata ja kohata jäänud põllutööliste hulka. Vähemal määral rändas välja ka käsitöölisi ning haritlasi (viimaseid peamiselt pärast 1905. aasta revolutsiooni poliitiliste pagulastena). Esimesed väljarändamise sihtkohad olid Krimm, Samaara kubermang ja Kaukaasia. Neile lisandus hiljemini asundusi mujalgi Venemaal. XIX s. lõpul ja XX s. algul leidus palju väljarändajaid Vologda, Vjatka, Permi kubermangudesse ja ka Siberisse. Maailmasõja päevil oli Venemaal eesti asundusi üle 300 ja elanikke neis enam kui 200 000. Välisriikidest seisis väljarännumaana esikohal P.-Ameerika Ühendriigid. Eesti asunikude majanduslik saatus võõrsil oli väga mitmesugune. Oma rah-

vuse säilitasid võrdlemisi hästi väljarändajad Venemaale, sest siin tekkisid üsna suured eesti asundused, kus võidi pidada oma koole ja arendada seltsielu.

2. Eesti rahvuslik ärkamine; selle põhitegurid ja käik.

Eeldused rahvustunde ärkamisele. Eesti talupoegkonna iseteadvuse tõus, mis mõnevõrra algas juba rahva pärisorjusest vabastamisega ja jõudsasti suurenes koos suurte muutustega maa majanduselus XIX sajandi keskel, lõi soodsa pinna rahvuslikule ärkamisele. Talupoegi valdas tunne, et nad sammuvad võiduteed, et nende iseseisvus ja õigused suurenevad ning mõisnike meelevald nende üle väheneb. See tõstis üksikute iseteadvust, millest võis võrsuda rahvuslik iseteadvus, kui julgeks muutunud üksikute arv oli küllalt suur. Jõukamad rentnikud ja taluomanikud moodustasid selle rahvaosa, mis läks kaasa rahvusliku ärkamisega seotud liikumistes. Maa vaesemad elanikud, nagu vabadikud, saunikud, mõisamoonakad ja kandimehed, keda endiselt rõhusid kehvus, iseseisvusetus ja rasked leivamured, jäi passiivseks massiks, kes ei võtnud tuld ärkamisaegsest vaimustusest ja ei löönud rahvuslikes üritusis kaasa. Rahva jõukuse ja iseteadvuse tõusu kõrval oli hariduse tõus tähtsaks pinnavalmistajaks ärkamisaegsete ideede levimisele. Nagu teame, osutasid meie maa kooliolud sajandi keskpaigast alates tunduvat tõusu. Õppekavad paranesid ja koolidevõrk suurenes. Ühes kirjaoskuse kasvamisega kasvas nende inimeste arv, keda võis mõjustada trükisõna kaudu. Koolivõrgu tihenemine polnud tähtis ainult seepärast, et lugema ja kirjutama õppimine muutus nüüd märksa kergemaks, vaid seetõttu suurenes kooliõpetajate arvu kasvades maaintelligents. Koolmeistrid aga polnud ainult laste õpetajad, vaid kogu ümbruse rahva valgustajad. Koolimajad muutusid keskusteks, kust uued rahvuslikud mõtted ja tunded kandusid rahvahulkadesse, neid kaasa tõmmates. Õpetajad asutasid seltse, juhtisid laulukoore, levitasid kirjandust ja ajakirjandust jne. Rahva arusaamine hariduse väärtusest kajastub suurenevas tungis kõrgemaisse õppeasutistesse, maal esialgu peamiselt kihelkonnakoolidesse, kuhu hakati saatma ka tütarlapsi. Paljud kihelkonnakooli lõpetajad siirdusid omakorda koolipõllule, õpetajaiks vallakoolidesse. Õpetajate arvu kasvamise ja nende kutselise tubliduse eest hoolitses ka juba rida seminare. Mitmesugustesse linna-koolidessegi püüdsid üksikud jõukamad eestlased juba saata oma lapsi. (Ärkamisajal asutati isegi juba eestlaste poolt mõned erakoolid — Lilli Suburgi tütarlastekool Pärnus ja Hugo Treffneri poolt asutatud poeglaste eragümnaasium Tartus.) Eesti rahvuslik

meelsus võis neis areneda vabamalt kui mujal. Ikka suuremaks kasvas ka nende üksikute eestlaste arv, kes saatsid oma lapsi ülikooli.

Et rahva majanduslik jõukus, ka iseteadvus ja haridus olid olulisteks sotsiaalseteks eeldusteks rahvustunde hoogsale ärkamisele, seda näitab kujukalt Põhja- ja Lõuna-Eesti võrdlus ärkamisajal. Jõukam ja haritum Lõuna-Eesti talurahvas andis peaaegu kogu meie ärkamisaegse tegelaskonna ja siit lähtusid peaaegu kõik tähtsamad rahvuslikud üritused, nii kultuurilised kui ka poliitilised.

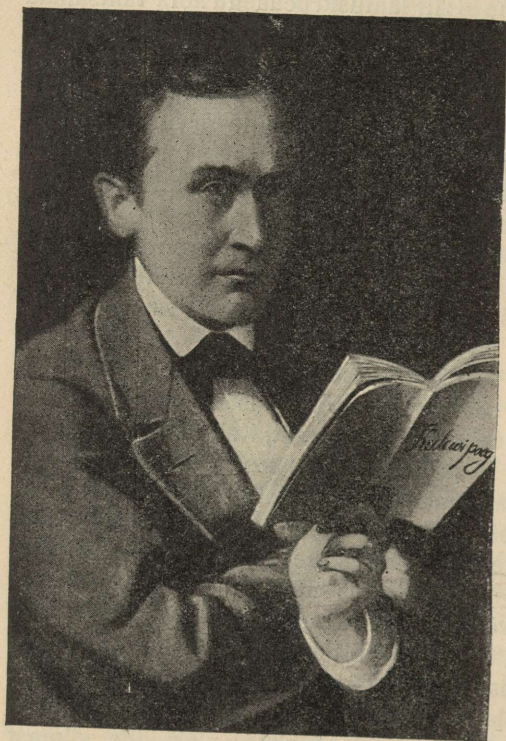
Kirjanduse osa rahvuslikus ärkamises. Kirjaoskuse tõus ja rahva ainelistel olude paranemine soodustasid eestikeelse kirjanduse levimist, suurendades ühtlasi väljaantavate trükitoodete arvu ja levikut. Sajandi keskpaigast peale kasvab eesti rahvusest kirjanikkude arv, autoriteks muutuvad varsti eranditult eestlased. See tõttu hakkasid kirjanduses enam ja enam kajastuma rahva tõelised tarbed ja taotlused. Autorite stiil muutub lususamaks, tarvitusele tuleb uus, eesti keele omapärale vastavam kirjaviis. Sajandi neljandal veerandil ilmuvais raamatuis ei leidu enam jälgegi vanast kirjaviiisist.

Ärkamisaegsele ja ka venestusaegsele kirjandusele on iseloomustav tugev ideeline tendents. Ärkamisaegsed proosaraamatud propageerivad küll rahvahariduse tõstmist, küll talude päriksostmist, küll talupojaseisuse samaväärsust teistest rahvustest isikutega. Kuni kaheksakümnendate aastate alguseni need proosateosed on oma ainelt ja probleemelt peaaegu kõik olevikulised. Kuid siis suundub meie proosaautorite huvi kaugesse minevikku — õitsele lõõvad ajalooline jutustis ja romaan, kus näidati, et eestlased polnud minevikus ainult samaväärsed teistega, vaid koguni paremad, suursugusamad ja vapramad, kui neid võitnud ja hiljemini valitsenud sakslased. Valdav enamik neist ärkamisaegseist raamatuid, mis käsitlesid selleaegseid aateid ja olusid, ilmus Tartus, kuid ajalooainelise ilukirjanduse esimesed trükid tulid välja Tallinnas. Et viimast laadi teosed läksid moodi alles 1880. a. alates, siis paistab siitki, et rahvuslikult ärksam olek algas Põhja-Eestis tunduvalt hiljem kui Lõuna-Eestis.

Osa sellest proosakirjandusest, mis käsitleb ärkamisaja päeva-probleeme, ilmus eriraamatuna, osa aga veel kalendrisabases.

Kalendrisabades ilmus näit. 1864.—1872. a. pikem Kreutzwaldi jutustis taluperemehest põllupapist, kus käsitleti muu seas selliseid ärkamisaja lemmikteemasid, nagu talude päriksostmine või kooli tähtsus. Kalendrid püüdsid, vana traditsiooni jätkates, peale oma otseste ülesannete pakkuda rahvale veel palju õpetlikku ja lõbusat. Kõige kättesaadavam raamatuna levis kalender väga laiadesse rahvahulkadesse.

Aga ka eriraamatuina ilmunud ärkamisaegsed proosateosed leidsid suure leviku ja neist muutusid vajalikuks järgnevad trükid. Nii näiteks on ilmunud ideoloogiliselt mõjukas Pärna „Oma tuba, oma luba“ neljas trükis, mitmed ajaloolised jutustised aga veel enamais trükkides, nii et viimastest mõnegi raamatu kogulevik tõuseb üle kahekümne tuhande eksemplari. Et ärkamisajal, meie ajaga võrreldes, ilmus veel vähe raamatuid, kunstproosat keskmiselt

6. joonis. Fr. R. Kreutzwald.

ainult üks raamat aastas (ärkamisaja algul vähem, lõpu poole rohkem), siis jätkus lugejail aega raamatu põhjalikuks lugemiseks ja läbiarutamiseks naabritega. Seegi tõstis nende teoste propagandalist väärtust.

Ärkamisaja lüüriline isamaaluule ja rahvaluulelise teosed ei leidnud nii laia lugejaskonda kui ajalooline proosa, kuid üksikute arenenumate eestlaste juures oli nende mõju koguni suurem ja vaimustavam. Eriti kasuks tuli rahvuslikule ärkamisele autorite huvi rahvaluule vastu. Kreutzwaldi poolt rahvaluule alusel koostatud „Kalevipoeg“, mis eesti-saksakeelse väljaandena ilmus 1859.—1862. a., omas suurt rahvuspedagoogilist tähtsust. Kuigi

„Kalevipoega“ laia rahvahulkades ei loetud palju regivärsi pärast, milles see oli kirjutatud, ometi äratas ta eesti kirjanikes ja haritumais tegelasis usu mingisse muistsesse eestlaste õnneaega, vabadusaega. Arvatavasti „Kalevipoja“ mõjul kirjutas C. R. Jakobson oma „Kolm isamaa kõnet“ ja J. Hurt „Pildid isamaa sündinud asjust“. Eriti Jakobson idealiseerib siin, ajaloolise tõe vastu eksides, muistset Eesti iseseisvusaega. Kalevist ja muinasaja „Kunglast“ armastasid laulda ka ärkamisaja lüürikud oma luuletistes, „Kalevipojale“ vihjati uhkusega artiklreis ja pidulikes kõnedes. Kõige selle tõttu ära-

tas Kalevipoja nimi rahva keskel mingi hāmara kujutluse eestlaste suurejoonelisest rahvuslikust minevikust. Eepost ei peetud mitte ainult ehtsaks rahvaluuleks, vaid ka usaldatavaks minevikumälestiseks. „Kalevipoja“ kõrval virgutas eestlaste rahvustunnet ärkamisaegne kunstluule, sellised autorid, nagu Kreutzwald, Koidula, Kuhlbars, Veske ja Reinvald. Oma isamaaluuletisis kõnelesid nad suure tundelise soojusega eestlaste muistsest õnnest, orjaõöst ja taastulevast priiusest.

Kaudselt valmistas teed rahvuslikule ärkamisele isegi rahvusliku tendentsita koolikirjandus ja tarbekirjandus, lihtsalt seega, et harides eestlasi ta suurendas omalt pooltki nende iseteadvust. Neilgi kirjandusaladel algab ärkamisajal tunduv tõus.

Püsivama ajakirjanduse algus.

Igatahes mitte väiksem tähtsus kui kirjandusel polnud rahvuslikus uuestisünnis ajakirjandusel. Püsiva aluse eesti ajakirjandusele pani J. V. Jannsen oma „Perno Postimehega“, mis hakkas ilmuma 1857. a. kord nädalas. Jannseni lihtne, piltlik ja rahvapärane jutustamisviis tegi ajalehe paljuloetavaks, nii et tellijate arv tõusis varsti üle 2000. See oli oma aja kohta suur saavutis. Tartu siirdunud, asutas Jannsen „Eesti Postimehe“ (1864), mis sai otsekohe loetavaimaks eesti ajaleheks. „Perno Postimees“ langes peale Jannseni lahkumist tähtsusetaks kohalikuks leheks. „Eesti Postimehele“ tekkisid varsti mitmesugused erilised, kus toodi kirjutisi põllutööst, misjonitegevusest või ilukirjanduslikke palu¹.

Poliitika ei etendanud Jannseni lehes silmapaistvat osa. Siin toodi teateid kodu- ja välismaalt, õhutati päriskohtade ostmist ja põllumehe majapidamise korraldamist kasulikult ja kaudselt, räägiti emakeeleõpetuse ja rahvahariduse, eriti naiste

7. joonis. Koidula noorena.

¹ „E. Postimehe“ lisad olid nimelt: „E. Postimehe Juttutuba“, „E. Missionär“ ja „E. Põllumees“.

9. joonis. J. V. Jannsen ja abikaasa Emilie, ümberringi lapsed, vasakul: Lydia, Eugen, Julius, Leopold, Harry ja Eugenie.

kud haritud eestlased Peterburis, nn. Peterburi patrioodid soovisid, et rahvas näitaks enam oma poliitilist aktiivsust, enam nõuaks selle asemel, et loota sakslaste armule. Silmapaistvaim Peterburi patriootidest oli maalikunstnik Johann Köler (1826—1899), kes kunstnikuna oli võrdlemisi palju rännanud ja tundis elu nii Venemaal kui ka Lääne-Euroopas. 1863. a. suvel reisis Köler ringi kodumaal,

et maalida eesti tüüpe. Sealjuures haaras teda sügavalt eestlaste majanduslik ja poliitiline viletsus ja tekitas temas kindla tahte midagi korda saata oma rahva kasuks. 1863. a. ja ka järgmise aasta suvel kodumaal viibides puutus J. Köler muu seas kokku ärksamate tege-lastega Holstre vallas, kel oli tekkinud mõte palvekirjade läbi keisrile taotleda talurahva olukorra parandusi. Palvekirjade akt-siooni juhtisid vennad Aadam ja Peeter Petersonid, kelledest viimane oli üliõpilane, kooliõpetaja Jaan Adamson ja taluperemees Hain Henno. Köler suhtus kõigiti pooldavalt ja isegi ergutavalt palvekirjade saatmisse. Algatuse tulemusena läkitati 1864. a. saa-dikutega mitu palvekirja keisrile, milles paluti nii mõne-suguste kohalikkude väärnähtuste kõrvaldamist kui ka rahvale üldi-selt suuremate õiguste andmist. Kõige tähtsamaile neist palvekirjust koguti allkirju koguni mitmest maakonnast. 251 allakirjutanut esin-dasid seal 24 kogukonda Viljandi-, Pärnu- ja Tartumaal, paludes rendi- ja maahinna normimist, teoorjuse lõpetamist, talupoegade kogukonna vabastamist mõisnike eestkoste alt, üheõiguslust teiste seisustega, eesti keele tarvituselevõttu ametiasutistes, mõisnike ja vaimulike mõju vähendamist haridusalal jm. Talupoegade saadikud võeti küll keisri poolt vastu ja nende soovid kuulati ära, kuid varsti hakati mitmeid saatkonna liikmeid kimbutama vangis-tamisega ja muul viisil. Eriti palju said kannatada vennad Peter-sonid, kes 1864. a. ja ka ühel palvekirja esitamisel järgmisel aastal olid saatkondade tõlgiks. Katsed märgukirjadega reforme nõutada ei andnud otseseid tulemusi. Võib-olla mõjusid nad kaudselt kaasa selleks, et kiirendati teoorjuse lõpetamist, kaotati mõisnike kodukariõigus ja loodi vabam kogukonnakorraldus. Tähtis on ka palvekirjade aktsioon seepärast, et ta pani talupojad järele mõtlema oma päevapoliitiliste sihtide üle ja õpetas neid poliitiliselt teotsema.

Ärkamisaegsed üldised rahvuskultuurilised üritused. Palvekirjade aktsioon ei kujunenud siiski lai rahvahulki suuremal maa-alal haa-ravaks ettevõtteks. Juba seepärast ei võinud palvekirjade aktsioon vägevalt virgutada rahvustunnet, et nende koostamine pidi sündima suures saladuses, kui ei tahetud kohalikkude võimude vahelesegamist, ja hiljemini ei andnud Jannseni ajaleht sellest mainimisväärset informatsiooni. Kuni kuuekümnendate aastate lõpuni leiame ainult üksikuid kohti, kus on märgata rahvuslikku virgumist, ja üksikuid tegelasi, kellede vahel pole kuigi tihedat sidet. Eestlaste üritused jäävad ainult kohalikeks ja ei omanda tähtsust kogu maa suhtes. Kuid 1869. a., mil korraldati esimene Eesti üldlaulupidu, sünnib siin pööre.

Laulupeod. Esimese laulupeo mõtte algatajaks oli Jannsen, tema korraldajaks Jannseni asutatud „Vanemuise“ selts. Laulupeo

ametlik otstarve oli Vene valitsuse tänamine Liivimaa talurahva pärisorjusest vabastamise 50 aasta juubeli puhul. See siht oli täiesti kooskõlas laulupeo mõtte algataja ja ka tegelaste riikliku meelsusega.

Laulupeost võtsid osa 46 meeslaulukoori umbes 800 liikmega ja 5 puhkpillikoori 56 mängijaga, mis tolle aja kohta oli üsna suur kogu. Enamik tegelaskonnast oli Lõuna-Eestist, hoopis vähesed Põhja-Eestist.

Kuigi pidu ei rõhutanud rahvustunnet (peopresidendiks oli palutud sakslasest pastor), peokõnelejate enamik koosnes samuti saksa pastoreist ja peo puhul korraldatud söömingu lauakõnedes tervitati ja lasti elada eestlasi alles kõige viimastena, ometi oli sündmuse äratav mõju eestlastesse erakordne. See oli esimene eestlaste suurüritus, kuhu koguneti kaugeist maakolkaist. Rahvustunde õhutajaina oli suur tähtsus ka laulupeo lauludel: saksa viiside seas kanti siin ette juba ka mõni eesti ja soome viis ja lauldi selliseid isamaalaule, nagu „Mu isamaa on minu arm“, „Sind surmani küll tahan“ ja meie praegust hümnit. Ja ärkamisaja tegelased pidid küll tundma eestlasi väärrikaina astuvat teiste rahvuste kõrvale, kui peol ei puudunud isegi külalised Soomest ja Ungarist või kui suures pidusöömingul klaase tõsteti venelaste, soomlaste ja eestlaste terviseks.

Peokõnedes avaldatud rahvuslikest mõttest olid kõige tähtsamad noore usuteadlase J. Hurda omad. Ta soovis, et haridustungiks rahva sekka kooli, kirjanduse, ajalehtede, kogukonna raamatukogude jm. kaudu, et parema hariduse osaliseks saanud eestlased ei salgaks oma rahvust ja et asutataks kihelkonnakoolist kõrgemaid õppeasutisi, kus õpetus toimuks eesti keeles, sest olevat raske omandada teadmisi võõrkeeles, milles ise ei mõeldaks.

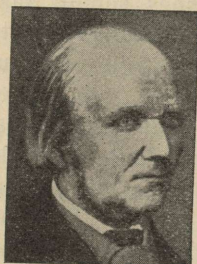
Laulupeo kõigiti hea kordaminek tekitas vaimustuspuhangu eesti rahvuslaste peres. See ei jäänud ainult peotegelaste ja osavõtjate keskele, vaid peolt kaasa viidud elevus kanti laiali mitmesugusesse Eesti maanurkadesse.

Küllalt rahvuslikult virgutavalt mõjusid ka teine ja kolmas üldlaulupidu, millest teine peeti Tartus 1879. a. ja kolmas Tallinnas 1880. a. Viimane omab suurt tähtsust just rahvuslikult mahajäänud Põhja-Eesti ja Tallinna virgutamisel.

Eesti Aleksandrikool. Peale laulupidude, mis olid kiiresti möödunud sündmused, üritati ärkamisaja vaimus ka püsivama iseloomuga ettevõtteid. Kõige populaarsemaks neist kogu maa huve haaravaist ettevõtteist kujunes Eesti Aleksandrikool. Nagu esimene laulupidu peeti pärisorjusest vabanemise mälestuseks, nii pidi Alek-

sandrikoolgi kujunema elavaks tänumonumendiks keisrile-vabastajale. Mõte Aleksander I mälestuseks asutada kõrgemat eestikeelset kooli tekkis juba kuuekümnendate aastate algul kas Paistus või Tarvastus. Ei ole selge, kas selle kavatsuse isaks oli Holstre-Pulleritsu külakoolmeister Jaan Adamson (Paistu kihelkonnast) või Tarvastu kihelkonnakoolmeister Hans Wühner.

Igatahes näeme juba varakult 1862. a. mõlemaid mainitud tegelasi kooli asjus nõu pidavat ja seda mõtet propageerivat Paistu ja Tarvastu koolmeistrite ja ärksamate taluperemeeste keskel. Kooli asutamise eeltööd

10. joonis. J. Adamson.
Üks Aleksandrikooli
mõtte algatajaid.

venisid kaunis pikale. Kooli tüübi kohta polnud algatajatel täiesti kindlat ja selget seisukohta, samuti mitte küsimuses, kas allutada kool kohalikule maakonnaavalitsusele või otseselt haridusministeeriumile. Kalduti kord ühe, kord teise seisukoha poole ning astuti võimude juures mõningaid üleliigseid samme. Esialgu oli algatajail puudus asjalikest nõuandjaist. Nende leidmiseks käidi isegi Tartus ja pöörduti Õpetatud Eesti Seltsi juhatause poole, kuid viimase liikmed näivad olnud kavatsuse vastu. Seltsi president arvanud koguni, et eestlastele oleks kõige õigem ja parem sakslasteks muutuda. Pärnu-Viljandi kreisi-maakoolivalitsus ei suhtunud mõtte algatajate kavasse kaugeltki pooldavalt, vaid soovis näit., et tervet rida õppeaineid, mille õpetamine oli ette nähtud eesti keeles, õpetada peaksid saksa keeles. See oligi üks põhjusi, mis pärast asutajate keskel tatakas saksa keeles. See oligi üks põhjusi, mis pärast asutajate keskel pääses võidule arvamine, et kool tuleb allutada otseselt haridusministeeriumile. Viimast soovitas ka soojalt üliõpilane J. Hurt, kellega mõttealgatajad olid Tartus käies tutvunud. Lõpuks jõuti niikaugele, et 1869. a. saadi keisrilt luba avalikuks rahakorjamiseks asutatava kooli heaks.

Kooli ainelist alust eest hoolitsemiseks kutsuti 1870. a. suvel Tarvastus ellu Aleksandrikooli peakomitee, mille esimeheks valiti J. Hurt, kes kooli asutamise mõtet tutvustas rahvale nii ajakirjanduses kui ka eribrošüüris. Ta pidas Eesti Aleksandrikooli tarvilikuks, et kasvatada eesti keeles ja vaimus haritud eestlasi, kes saaksid rahvuskultuuri arendajaks ja loojaiks. Üsna selgesti sõnastab Hurt oma üleskutses emakeelse kooli ideoloogia peamõtteid. Ta väidab, et mõjuvat ja täielikku vaimu- ja südameharidust saab ainult emakeelses koolis, et emakeeles antud õpetus ei lase kaotsi minna haritud liikmeid eesti rahvale, et emakeelne kool on paratamatult vajalik selleks, et Eesti hariduselu oleks terviklik.

„Meie rahva olemine ja elamine on muidu rahva oma keele päale seatud ja see on loomulik ja õige. Kirikus kuulutatakse Eestikeeli Jumala-sõna, kogukondades mõistetakse Eestikeeli kohut, seitungid käivad meile Eestikeeli, küla ja kihelkonnakoolid õpetavad Eestikeeli, õpetatud mehed uurivad Eesti keelt, Eesti keele kirjavara püütakse täielisemaks ja suuremaks teha jne. Peab see meie ülema koolidega tõisite olema? Peavad

nemad võõral keelel õpetama?... See kisuks ühelt poolt maha, mis teiselt poolt ehitatakse, laidaks seda ühelt poolt, mis teiselt poolt kiidetakse, tunnistaks seda siit kahjulikuks, mis säält tulusaks arvatakse. Ei! Ka meie koolid peavad Eestikeele põhja pääl edasi püüdma ja seda on iseäranis tähtsaste tarvis. Kool on igale toimetusele ja tööle pärast nagu põhi ja teda peab kõige hoolsamini loomulikult peetama ja täielisemaks tehtama.“

Edasi loodab Hurt, et emakeelne õppetöö hakkab rikastama eesti õppekirjandust ja õilistama eesti keelt. Kavatsatud kool pidi tulema neljaklassiline, peale mitmesuguste üldhariduslikkude reaaja humanitaarainete oleks seal lühidalt õpetatud ka selliseid rakendusteadusi kui põllu- ja aiaharimist ja maamõõtmist. Kooli oleks vastu võetud kihelkonnakooli lõpetajaid.

Rahakorjamise organiseerimiseks asutati peakomiteele lisaks palju kohalikke abikomiteesid, millede arv tõusis 1880. a. juba üle saja. Abikomiteed täitsid peale oma otseste ülesannete ka kohalikkude seltside ülesandeid, korraldades näitemänge, näitemüüke ja kontserte rahakogumiseks. Raha koguti samuti korjamisraamatutega. Kogu korjandusest saadud kapital ühes protsentidega oli 1885. a., mil korjamine lõppes, üle 100 000 rubla.

Aleksandrikooli asutamist ei näinud hea meelega paljud mõisnikud ja pastorid. Nende opositsiooniline suhtumine asja ilmnis eriti selgesti, kui 1877. a. Urvaste mõisaomanik H. v. Samson algas ajakirjanduses rünnakut Eesti Aleksandrikooli vastu. Kooli asutamist kavatsatud kujul pidas ta ainult eestlaste kõrkuseavalduseks ja rahvusliku vihavaenu ässitamiseks ning soovitas selle asemel asutada põllutöökooli. Kuid nii see katse Aleksandrikooli mõtet kahjustada, kui ka mitmed hilisemad rünnakud mõisnikkude ja sakslaste poolt tegid asja ainult populaarsemaks rahvahulkades. Hädaohtlikuks muutusid kooli asutamisloos aga ärkamisaegsete tegelaste omavahelised tülid, nagu edaspidi näeme.

Eesti Kirjameeste Selts. Teiseks püsivamaks ülemaalse tähtsusega ettevõtteks ärkamisajal oli Eesti Kirjameeste Selts. Nagu Aleksandrikooli abikomiteede võrk ühendas temagi hulga ärksamaid eestlasi üle kogu maa. Selts asus tegevusse 1872. a. Tartus. Asutamise mõtte algatajaks oli C. R. Jakobson, kes soovis seltsi kaasabil oma raamatuid kirjastada. Seltsi peamiseks ülesandeks jäigi eestikeelsete teaduslikkude ja ilukirjanduslikkude raamatute väljandmine, et nendega asendada senitarvitatud saksa teoseid ja võimaldada rahvuspärasema hariduse omandamist. Peale selle pidi selts arendama eesti kirjakeelt ja koguma rahvaluulet. Seltsi presidendiks valiti J. Hurt. Umbes 10 aastat peale seltsi asutamist oli tal liikmeid juba üle 1000. Liikmeskonda kuulusid peaaegu kõik tolleaegsed eesti haritlased ja palju ärksamaid inimesi muudest kihtidest. Suu-

rema protsendi seltsi liikmeskonnast moodustasid rahvakooliõpetajad. 1873. a. oli neid 47,0%.

1882. a., mil rahvuslik virgumine oli haaranud üha laiemaid kihte, näeme rahvakooliõpetajate protsenti langenud 23,1%. Kuid nüüdki moodustavad rahvakooliõpetajad kõige arvukama osa Eesti Kirjameeste Seltsi liikmeskonnast. Neile järgnesid taluomanikud 10,9 ja 19,9 protsendiga vastavalt aastail. Linnadest oli 1882. a. umbes $\frac{1}{3}$, maalt $\frac{2}{3}$ liikmeskonnast.

Need arvud on teatud määral iseloomustavad ärkamisaja ettevõtete kandepinna suhtes üldse.

Seltsi tegevus oli üsna intensiivne ja tema hariv ning äratav mõju ulatus laiemaisse rahvahulkadesse. Seltsi toimetistena ilmus rida mitmesuguseid eestikeelseid raamatuid, milledest erilist mainimist väärivad õpperaamatud; seltsi kaudu toimus vanavarakogumine, seltsi koosolekuil fikseeriti seisukohti õigekeelsuse-küsimusis ning aidati nii kaasa eesti keele arenemiseks. Mitmel pool peeti seltsi koosolekuid ja seltsi aastaraamatuis trükiti muude artiklite kõrval ka tähtsamad seltsis peetud kõned.

Rahvusmajanduslik ühisüritus „Linda“. Rahvuskultuuriliste ärkamisaja suurürituste kõrval leiame ühe suurema tähtsusega ühisettevõtte ka majandusalal. Selleks on 1879. a. Tallinnas tegevust alustanud kaubalaevaselts „Linda“. Seltsi peaülesandeks oli Eesti laevanduse arendamine, laevade hankimine ja kaubaveoga teenimine. Selle ülesande kõrval harrastas selts ka otseselt kauplemist. Seitsmekümnendate aastate lõpul ja kaheksakümnendate algul oli maailmamajanduslik konjunktuur meie talumeestele üsna soodus. Vene-Türgi sõja tagajärjel oli Vene rahakurss langenud välismail madalale tasemele ning seetõttu muutus Vene kaupade väljavedu väga elavaks. Seepärast oli üsna tasuv ühelt poolt põlluharimine ja teisalt oli laevadel kaubaveoga küllalt tööd. Inimesed, kes omasid vabu kapitale, paigutasid need suure kasu lootuses „Linda“ aktsiatesse. Alguses edeneski seltsi tegevus tulukalt, hiljemini aga hakkas kõik allamäge minema, üldise majandusliku olukorra halvenemise ja ka seltsi asjade oskamatu juhtimise tõttu.

Kohalikke üritusi. Peale kirjeldatud suurettevõtete algatati ja asutati ärkamisajal mitmesuguseid teisi, kohalikuma ilmega seltsi. Juba XIX s. esimesel poolel tekkisid siin-seal mõned laulukoorid, millede ülesandeks oli enamasti jumalateenistuste kaunistamine vaimuliku vokaalmuusikaga. Selliste laulukooride juhtijaiks olid enamasti köstrid ja koolmeistrid. Mõnestki laulukoorist kujunes hiljemini laulu- ja mänguselts. Esimeseks kinnitatud põhikirjaga cesti lauluseltsiks oli Tallinna Kaarli kiriku lauluselts „Revalia“, mis aga ei jättnud silmapaistvaid jälgi Eesti kultuuriloosse. Esimeseks rahvus-

kultuuriliselt tähtsaks lauluseltsiks kujunes Jannseni asutatud „Vanemuine“ Tartus. Mitmesuguseil põhjusil omab ta üsna silmapaistvat kohta rahvusliku liikumise ajaloos. Seitsmest veneaegsest üldlaulupeost, mis kõik omasid kaunis suurt tähtsust rahvustunde virgutamisel ja kinnitamisel, peeti neli „Vanemuise“ seltsi korraldusel Tartus, nende seas ka esimene laulupidu. „Vanemuisest“ kujunes ka eesti lavakunsti häll. Seltsi viienda aastapäeva peol (1870. a.) etendati esmakordselt näidendit eestlasist tegelastega ja näidendi kirjutajagi oli eestlane, nimelt L. Koidula. Teos ise — „Saaremaa onupoeg“ — ei olnud küll algupärane, vaid ainult üks saksa lavatükk eesti oludesse kohandatud, kuid selleaegne teatripublik polnud viimasest teadlik. „Vanemuise“ seltsis peetud kõned on tähtsad nii rahvusliku äratuse kui ka vabaharidustöö seisukohalt. Eriti väärib mainimist, et 1868. ja 1870. a. C. R. Jakobson pidas siin oma kuulsad „Kolm isamaa kõnet“, kus ta nimetas muistset vabadusaega Eesti valguse ajaks, sellele järgnenud orjaaega pimeduse ajaks ja iseloomustas neid tuliste sõnadega. Seega pöörati pea peale kogu senine saksa doktriin — põlatud muistne Eesti paganausuaeg kuulutati „eesti rahva valguse ajaks“.

Üheaegselt „Vanemuise“ seltsiga asutati Tallinnas laulu- ja mänguselts „Estonia“, mis sai tolleaegse eesti seltskonna — käsitööliste, poodnikkude ja linnavalitsuse teenijate — kogumiskohaks. Kuuekümnendate aastate lõpul ja seitsmekümnendate algul osutab seltsi elu teatud elevust: esimesel üldlaulupeol võidab võidulaulmisel „Estonia“ koor esimese auhinna, „Estonia“ on teine selts, kes hakkab harrastama eesti lavakunsti (1871. a.). Kuid siis langeb seltsi tegevus kauemaks ajaks otseku varjuunne. Osalt on selle põhjuseks asjaolu, et seltsi liikmeskonda kuulub vähe haritlasi ning seal kipub maad võtma kadakasakslus. Ka esineb seltsis sisetülisid, millede pärast koguni osa vanemaid tegelasi lahkub, asutades (1877. a.) „Lootuse“ seltsi. Eesti seltse tekkis ärkamisajal muudiski linnades, nagu Viljandis „Koit“ (1869), Pärnus „Endla“ (1878) jt. Kohalikkude seltside tähenduse omandasid ka väga levinud Aleksandrikooli abikomiteed, sest need korraldasid rahakogumiseks mitmesuguseid pidusid ja kõnekoosolekuid. Koos seltsidevõrgu tihenemisega levis eestikeelne näitemänguharrastus. Eestikeelsete etenduste arv kaheksakümnendail aastail oli umbes kümme korda suurem kui seitsmekümnendail aastail (esialgsete ja lünklike andmete järgi). Näitemänguharrastuse tähtsamaks keskuseks jäid Tartu ja Tartumaa. Repertuaari võeti peamiselt ärkamisaja autorite oma näidendeid, tõlketeksteid hakati suuremal määral alles hiljemini etendama. Muidugi tõstis selline asjaolu näitemängu tähtsust rahvustunde äratamisel ja kinnitamisel.

„Laulu- ja mänguseltside“ kõrval asutati talupoegade majandusliku elu parandamiseks ja põllutöö erioskuse tõstmiseks põllumeesteselts, mis oma otseste ülesannete kõrval käsitlesid vahel ka muid eestlaste ellu puutuvaid küsimusi. Esimene seesugune selts asutati J. V. Jannseni algatusel Tartus 1870. a. ja ta sai varsti eeskujuks teisteski linnades ja maal elluärkavaile põllumeesteseltsidele. Eriti agaralt hakkasid teotsema C. R. Jakobsoni juhatusel Viljandi ja Pärnu seltsid. Põhja-Eesti ei suutnud siingi, nagu üldiselt, Lõuna-Eestiga sammu pidada: esimene põllumeesteselts asutati seal alles paarkümmend aastat hiljem. Põllumeesteseltside algatusel korraldati põllumajanduslikke näitusi, peeti selgitavaid loenguid ja vahel katsuti mõjustada isegi kodumaa sotsiaalpoliitilisi olusid. Nii näit. esinesid ühel kubermangude-vahelisel põllutöökongressil Riias 1881. a. Eesti põllumeesteseltside saadikud deklaratsiooniga, milles tähelepanu juhti teoorjuse seadusevastasele edasikestmisele mõneski mõisas. Kui Liivimaa kuberner sel puhul soovis eesti saadikuilt konkreetsemaid andmeid, siis asusid põllumeesteseltsid viimaseid koguma. Sellised nähtused erutasid väga kohalikku aadlit, kes nõudis Liivimaa kubernerilt piinlikku kontrolli seltside koosolekute üle sillakohtu kaudu, kuid ei saavutanud seda. Küll aga keelati ära andmete kogumise teoorjuse edasikestmise küsimuse üle. Kuid juba saadikute deklaratsiooniga kongressil, kus olid esindatud peale põllumeesteseltside ka aadli kesksed ja kohalikud valitsusasutised, oli tõmmatud valitsuse tähelepanu Baltimail valitsevaile vääroludele.

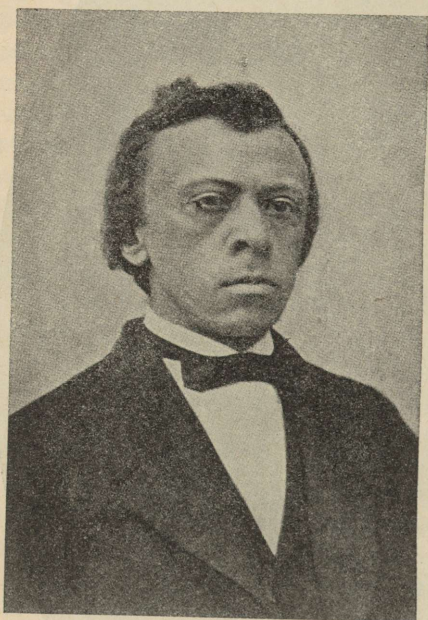
Samuti kui laiemad rahvahulgad, organiseerus ka ülikoolis õppiveesti noorsugu. 1870. a. tekkis esimene (põrandalune) eesti üliõpilaskoondis, millest hiljemini kasvas välja Eesti Üliõpilaste Selts, mis seadusliku kinnituse leidis 1883. a. Seltsi värvid — sinine-must-valge — kujunesid hiljemini Eesti rahvuslipu värvideks. Koondise sihiks oli ühendada ülikoolis õppivaid eestlasi, takistada nende ümberrahvustamist ja ergutada osavõttu rahvuskultuurilistest üritustest. Neid ülesandeid täitis selts kaunis edukalt.

Vastuolud balti saksluse ja vene rahvuslaste vahel muutuvad ilmsemaks. Sel ajal, kui Eesti rahvuslik ärkamine algas ja süvenes, muutus aina teravamaks vene rahvuslaste ja balti saksluse vahekord. Korduvalt avaldasid vene rahvuslased trükisõnas mõtet, et Baltimaade erikord tuleks kaotada, maa tihedamalt Vene riigi külge liita ja pärisrahvad venestada. Eriti kuuekümnendail ja seitsmekümnendail aastail kasvas slavofiilide mure Baltimaa pärast, peale seda, kui poolakad olid tõstnud mässu Vene riigist irdumiseks (1863) ja Saksamaa võim suurenes maa ühinemise ja Preisi-Prantsuse sõja tõttu. Kardeti, et uuendatud Saksamaa võiks hakata taotlema

11. joonis. Eestlaste esindajad Riias põllutöö kongressil. Vasakul istub C. R. Jakobson.

Baltimaa taasvallutamist. Sellised mõtted liikusid siin-seal ka balti sakslaste keskel. Kuid Bismarck hindas väga rahuldavat vahekorda Venemaaga ja ei tahtnud midagi teada võitlusest Balti provintside pärast. Venestamist propageerivad slavofiilid, eesotsas Juri Samariniga, ei unustanud muuseas osutada sellele, et pärast Aleksander II reforme talupoegade olukord Baltimaal olevat kujunenud viletsamaks kui Venemaal, sest meil olid talupojad vabastatud ilma maata ja omavalitsuse- ja kohtukorralduski oli neile vähem soodus.

12. joonis. C. Schirren.

Balti saksluse ideoloogid rõhutasid oma kirjutistes neid erioigusi, mis Läänemere- maile antud maa alistamisel. Uhe sellesuunalise kirjutise eest kaotas prof. Carl Schirren oma koha Tartu ülikoolis ja siirdus Saksamaale, kus juba varemini oli asutanud poliitilise ajakirja Baltimaa erioiguste kaitsmiseks endine Liivimaa õuekohtu tege- lane Wold. v. Bock. Aleksan- der II valitsuseajal jäid küll valitsuse mõjuvad korraldused Baltimaade venestamiseks tule- mata, kuid teatud mõju oli slavofiilide ja balti sakslaste vahelisel poleemikal siiski meie kodumaa poliitilisele elule. Uhelt poolt hakkasid sakslased tõsiselt mõtlema nüüd eestlaste saksastamisele, teisalt tekkis eesti rahvuslaste keskel vool, mis tahtis ära kasutada eesti

rahva huvides balti saksluse vastu suunatud liikumisi Venes. Selle voolu juhiks sai C. R. Jakobson. Rohkem instinktiivne kui organi- seeritud saksastamispoliitika, oma eestlaste halvustamisega igal juhul, ei andnud loodetud tulemusi, rutakus ja kärsitus, millega seda siin- seal aeti, aina suurendas eestlaste rahvuslikku teadvust. Jakobsonil aga õnnestus üsna suur töö eestlaste rahvusliku tead- likkuse suurendamiseks ära teha. Vene võimud ja slavofiilide ring- konnad ei näinud kaua aega eesti rahvusluses mingit hädaohtu venes- tamispüüdeile. Arvati, et eestlased, sakslaste ülemvõimu alt vabane- des, hakkavad ise venestuma, nii nagu paljud kord vabatahtlikult nõudsid vene usku.

C. R. Jakobson ja rahvusliku liikumise võitlusetaktika. Kuigi rahvuslik ärkamine eestlasis toimus teatud määral iseendast, majandusliku tõusu tagajärjel suurenenud iseteadvusest, ometi oli üksikuil isikuil suur tähtsus rahvuspoliitilise ideoloogia väljakujundamisel, hulkade teadlikuks tegemisel võitluse sihtidest. Väljapaistvama ja teenekama kujuna nende üksikute hulgas kohtame

13. joonis. C. R. Jakobson mulgi vammuses.

C. R. Jakobsoni. Vaevalt leidis tema tegevusajal eesti rahval ettevõtteid, mida ta nõuga või jõuga poleks toetanud. Jannseni ideoloogia ei suutnud kaua ajaga sammu pidada, tema lipukiri — „kartkem Jummalat, auustagem kunningast ja ellagem nüüd eddespiddi omma kalli Evangeliumi Lutterusse usso sees nenda, kui vagga ristiinnimesse kohhus on“ — osutus liiga rahusoovlikuks ja tagasihoidlikuks nende takistuste võitmiseks, mis ärkamisaegsele eest-

lasele tõusuteele veeretati. Hoopis kõresemalt hakkas eestlasi juhtima Jakobson. Kuna Jannsen soovitas sotsiaalseid parandusi oodata ülemalt poolt ja oli väga tagasihoidlik olemasolevate arvustamisel ja parandussoovide esitamisel, siis Jakobson seevastu püüdis ajakirjanduses fikseerida nende väärnähete olemust ja teatavaks teha ülemale poole eesti rahva soove nii trükisõna kui ka märgukirjade kaudu. Jannsen püüdis sõbralikult läbi ajada kodumaa sakslastega ja juba seepärast jäi rahvusliku eneseteadvuse õhutamisel väga tagasihoidlikesse piiridesse, Jakobson seevastu, kes oli 8 aastat elanud Peterburis ja tundis hästi „Peterburi patrioote“ J. Kölerit ja keiserlikku ihuarsti dr. Karelli, samuti lätlaste Peterburi patrioote, Kr. Valdemariga eesotsas, ja vene seltskonnas levivaid vabameelseid vaateid, hakkas toetust otsima venelastelt baltlaste vastu. Seega uuendas ta eesti talupoegadele ammust ajast omase idaorientatsiooni, riigi suurimalt võimult kaitse ootamise kohalikkude võimumeeste vastu. Venestamishädaõhtu ta ei kartnud, kuigi Venemaal pärast Poola mässu muutusid šovinistlikud tendentsid üsna tugevaks. „Venelasteks ka keegi meie rahvast ei saa,“ arwab ta ühes erakirjas 1870. aastast. „Aga kui praegune sakste valitsus meie maal sel mõõdul 10 aastat edasi läheb, siis on meie rahvusl on ots peal ja eestlase nimi saab mustlase nimega ühe järje peale langema.“ Jannsen rõhutas küll iga üksiku eestlase puhul majandusliku, haridusliku ja moraalse tõusu tähtsust, kuid see pidi toimuma antud õiguslikkude tingimuste raames ja kristliku alandlikkusega ja leplikkusega. Jakobson seevastu rõhutas vaba inimese õigust tunda end samaväärsena teistega ja vaba inimese õigust nõuda oma eluks ja arenguks soodsaid tingimusi.

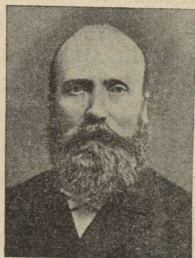
Eialgu püüdis Jakobson oma mõtteid avaldada „Eesti Postimehe“ kaudu. Ta kirjutas siin peamiselt koolipoliitilistest ja pedagoogilistest küsimustest, astudes vastu vananenud õppemeetodile ja õppekavale, eriti tunniplaani ülekoormamisele usuõpetusega. Kuid ka üldpoliitilistes küsimustes võttis ta vahel sõna, süüdistades näit. aadlit rahva moraali hävitamises viinaajamise kaudu ja vahel tehes isegi teda vastutavaks talupoegade vaesuse eest, mistõttu omakorda ei edenevat küllalt linnad. Need kirjutised äratasid tagurlikes baltisaksa ringkondades suurt meelepaha, samuti kui tema „Kolm isamaa kõnet“, mis ilmusid 1870. a. trükist Peterburi vabama tsensuuri all. Vana rahuarmastaja Jannsen sulges seepärast 1870. a. „E. Postimehe“ veerud Jakobsonile. Oma mõtete propageerimiseks püüdis Jakobson nüüd uut ajalehte asutada. Tal tuli oodata kaua, enne kui 1878. a. võis tema isiklikul toimetusel ilmuma hakata „Sakala“. Lehe ilmuniskohaks oli Viljandi, hästi valitud koht kõremeelsele ajalehele, sest jõukal Viljandimaal leidis enam kui

mujal julgeid ja iseteadlikke eestlasi. Kaastööd lubasid „Sakalale“ kõik radikaalsemad eesti haritlased, kes pidasid Jannseni lehte liiga kiriklikuks ja vanameelseks. Nende seas esinesid teiste hulgas ka sellised kuulsad, kuid poliitilistelt nõudmistelt üsna mõõdukad ärkamisaja tegelased kui õpetaja Hurt ja dr. Kreutzwald.

Jakobsoni ideoloogia ja reforminõuded. Nii „Sakala“ kaudu kui ka Jakobsoni raamatute, kõnede ja suuliste sõnavõtude kaudu õpime tundma Jakobsoni kaunis kindlat rahvuslikku ideoloogiat. Jakobson ei väsi sisendama eestlastele tunnet, et nad moodustavad rahvuse, kes on väärt omama õigusi edenemiseks ja kasvamiseks kodumaal. Eesti rahvuslikku liikumist tahab ta toetada laiale jõukale taluperemeeste klassile. Kogu rahva arengu aluseks on selle kihi majanduslik kindlustamine. Peaaegu kõik Jakobsoni tähelepanu on juhitud eesti talupoegade elu parandamisele, vähem väljakujunenud linnakodanlus ei etenda ta taotlusis mingisugust osa. Ta astus põllumehele lähemale kui senised rahvajuhid. Elukutselt ülemkooliõpetaja, loobus ta sellest ametist, omandades Pärnumaal Kurgja talu, kus püüdis eeskujulikku majapidamist sisse seada. Tema tegevus aga ei piirdunud ainult selle juhtimisega, vaid ta õhutas põllumeesteseltside asutamist, on ise kahes põllumeesteseltsis korraga esimeheks, peab palju põllumajanduslikke kõnesid ja avaldab agronoomilisi raamatuid ja kirjutisi. Põllutöö rõhutamise kõrval õhutab ta teatud määral ka laevanduse tähtsust, kirjutades eribrošüüri selleks, et õhutada rannaelanikke enam tegelema laevandusega. Talurahva majandusliku ja sotsiaalse hüveolu eest hoolitse- des Jakobson ei unusta sedagi, et rahval on ka „vaimuvabadust“ vaja, mille ta „ihulik vabadus“ ainult „metslinnu priiuseks“ jäävat. Peale oma koolipoliitiliste artiklite aitab ta selleks palju kaasa heade õpperaamatute autorina. Sellistes suurte hariduslike sihtidega seltsides, nagu Eesti Kirjameeste Selts ja E. Aleksandrikooli peakomitee, oli Jakobson aktiivseks kaastööliseks.

„Sakalas“ esines Jakobson terve rea konkreetsete reforminõudmistega, mis enamikult esinevad ka selles märgukirjas, mille eesti saadikud ära andsid Aleksander III-dale 1881. a., käies talle õnne soovimas troonileastumise puhul. Saadikute hulgas oli ka C. R. Jakobson. Märgukiri sisaldas „Eesti rahva 9 soovi“. Siin nõuti talupoegade majandusliku seisundi parandamiseks talude sundmüüki valit- suse poolt kindlaks määratud hindadega, maksukohustuste õiglase- mat jaotamist talude ja mõisa vahel, semstvo sisseseadmist, koo- lide ja kohtute äravõtmist saksa mõisnikkude ja kirikuõpetajate mee- valla alt, patronaadiõiguse kaotamist kirikuelust, kohtusse rahva- keelt asjaajamiskeeleks ja Baltimaa administratiivset uuestijaotamist rahvuste järgi kahte kubermangu.

Lõhe ärkamisaja rahvuslikus liikumises. Nii kärealt polnud seni keegi arvustanud me ühiskondliku elu väärnähtusi, kui seda tegi C. R. Jakobson „Sakalas“. Mõisnikkude paljastamise kõrval astus Jakobson kaunis hoolimatult välja ka kirikuõpetajate tagur-luse ja saksameelsuse ning usuõpetustundidega liialdamise vastu. See tegi ta vaimulikkude ja mõisnikkude vihaaluseks. Kiriku-kantsleist hoiatati inimesi „Sakalat“ lugemast, mõisnikud püüdsid võimaluse korral taga kiusata tema tellijaid. Kõik see aina suurendas lehe populaarsust, mis juba ilmumise algul oli muutunud loetavamaks eesti ajaleheks. On päris loomulik, et „Sakala“ käremeelse taktika juures ei jäänud tulemata tülid alalhoidliku „Eesti Postimehega“. Kuid ka nendest tegelas-test, kes alguses olid „Sakala“ ümber koondunud, ei meeldinud kõigile Jakobsoni käremeelsus. Jakob Hurt, Jakobsoni kõrval aktiivsemaid ärkamisaja tegelasi, ei suutnud kirikuõpetajana vaikides taluda Jakobsoni käremaid etteheiteid pastoritele ja ajalehe üldiselt kaunis agressiivset tooni. Ta lahkus 1878. a. suvel „Sakala“ kaas-tööliste hulgast ja hakkas Jakobsoni vastu kirju-tisi avaldama „Eesti Postimehes“, süüdistades teda seal kiriku ja usu lõhkumises ning seega

14. joonis. J. Hurt.

rahvale kahju tegemises. Oma osavalt sõnastatud vastuseis Jakobson väitis, et ta polevat usuvastane, vaid ainult tagurliku kirikluse vastane. Keset ägedat poleemikat suleti balti-saksa võimude kaebamiste tõttu „Sakala“ 1879. a. kevadel, sest leht olevat kuulutanud sotsialismi. Muidugi oli see ettekääne vale ja järgmise aasta algul võis „Sakala“ uuesti ilmuma hakata. Ja kõigist lepituskatseist hoolimata jätkus poleemika ajakirjanduses Hurda ja Jakobsoni partei vahel, kuni Jakobsoni surmani a. 1882.

Jakobsoni ja Hurda tüli ei piirdunud ainult ajakirjandusega, vaid kandus varsti üle ka ärkamisaegseisse rahvuslikesse suurüritus-sisse — Eesti Kirjameeste Seltsi ja Aleksandrikooli peakomiteesse. Et neis tüldes Jakobson rohkem poolehoidu võitis kui Hurt, siis lahkus viimane nii ühes kui ka teises ettevõttes juhtivalt kohalt. Hurdaga jäid koos eemale paljud tema pooldajad. Eesti Kirjameeste Seltsist lahkus näit. mitme teise silmapaistva haritlasega Fr. R. Kreutzwald, pani seltsi auliikme ameti maha ja avaldas Jakobsoni vastu kärelda kirja „Eesti Postimehes“. Tülid rahvuslikes suurüritusis aitasid kaasa nende palju lootusi tekitanud ettevõtete kokkuvarisemiseks järgneval venestusajal. Nii oli Jakobsoni mõju meie ärkamis-aega osalt ka negatiivne. Neid julgeid mõtteid, millega Jakobson

rikastas ärkamisaja ideoloogiat, peab kindlasti hindama kõrgelt, kuid ei saa eitada, et lõhe tekkimisel ärkamisaja üritusis ei olnud põhjuseks ainult Jakobsoni ideoloogia sisuline külg, vaid suurel määral liiga terav ja hoolimatu väljendumine.

IV. Venestusaeg.

1. Venestusreformid.

Venestuse eellugu. Senaator Manasseini revisjon 1882.—1883. a. Põhjasõjas olid Eesti- ja Liivimaa seisused alistunud Venele tingimusel, et neile kinnitatakse nende eriõigused. Need privileegid andsid kohalikkudele rüütelkondadele kaunis suured õigused maa valitsemises. Vene keisrid leppisid sellega kaua aega. Katariina II katse maa omavalitsuslikku korda muuta asehaldurkonna sisseadmisega tühistati ta järglase Paul I poolt ja endine kord pandi uuesti kehtima. Nikolai I aegseist venestamiskavatsustest leidsid siin teatud määral teostamist ainult vene usu levitamise katsed. Balti erikord püsis muutumatult ja tugevnes koguni seetõttu, et Balti eraõigus kodifitseeriti ja keisri poolt kinnitati. Kuigi Aleksander II ajal slavofiilset publitsistid propageerisid rünnakut Baltimaade erikorra vastu, ometi ei lasknud saksasõbralik keiser end sellest mõjustada. Balti aadli esindajaile ütelnud ta kord: „Ma sülgan selle ajakirjanduse peale, kes tahaks teid seada ühele joonele poolakatega.“

Alles Aleksander III troonile tulekuga muutus olukord venestamisküsimuses. Aleksander III, olles ise piiratud võimetega, kuid väga kangekaelne valitseja, sattus vene marurahvuslase Pobedonostsevi mõju alla. Pärast Berliini kongressi, kus Saksamaa kaasa aitas Türgi sõja võiduvilja ühendamiseks, oli Vene seltskonnas ja valitsuse ringkonnas kasvanud kibedus saksluse vastu. Kõik see andis hoogu venestuspoliitikale, mille sihid slavofiilne publitsist Katkov võttis kokku sõnades: üks riik, üks tsaar, üks rahvas, üks usk.

Aleksander III jättis esimese Vene keisrina kinnitamata Baltimaa eraõigused. Selleks, et saada ülevaadet Balti korra erinevusest üleriiklikust, saadeti senaator Mannassein Baltimaad revideerima. Seda revisjoni põhjustasid ühtlasi balti aadli kaebused mõisnike vastu sihitud kuritööde sagenemise üle, mida balti sakslased panid käremeelsete eesti rahvuslaste arvele. Need kuriteod seisnesid mõisnike vara süütamistes ja neile ähvarduskirjade saatmises. (Nagu hiljemini selgus, oli vähemalt paljudes tulikahjudes

süüdi üks vaimuhaige sakslasest üliõpilane.) Samuti süüdistati saksa ringkonnist eesti ajakirjandust raskeis poliitilises süütegudes, nagu nihilismi ja sotsialismi propageerimises.

Mannassein toimetas oma revisjoni Liivi- ja Kuramaa kubermanges 1882. ja 1883. a. Tähtsamaks sammuks selles revisjonis oli palve- ja kaebekirjade vastuvõtmine. Viimaseid tuli kokku Liivimaa Eesti osast ligi 45 000-lt eraisikult ja peale selle veel kollektiivne märgukiri 173 Eesti vallalt. Viimases esitati uuesti

15. joonis. K. P. Pobedonostsev.

need nõuded, mida juba Jakobson ühes teiste saadikutega olid esitanud Aleksander III-le eesti rahva soovidenä. Kui balti-saksa ringkonnad nägid, et siinsed pärisrahvad revisjonist aina julgust saavad uute reformide nõudmiseks, siis sattusid nad suurde ärevusse ning hakkasid taotlema revisjoni lõpetamist või vähemalt teisiti suunamist. Kuid Manassein viis alustatud ürituse lõpule ning esitas 1884. a. keisrile revisjoni tulemustest aruande. Siin leidis revideerija, et talurahval on maast väga suur puudus, sest ligemale 77% temast olevat maata, maa rendi- ja ostuhinnad liiga kõrged, maksustamine talupoegade kahjuks erapoolik, palju talumaad seadusevastaselt mõisastatud, mõisnikkude majanduslik

ja poliitiline võim liiga suur, mistõttu nad võivad avaldada survet julgematele talupoegadele. Paljud muudki sinise elu puudused leidsid taunimist aruandes, millest avalikkusele teatavaks tehti ainult agraarolude kohta käiv osa.

Uute ametnikkude ametisse määramine. Manasseini revisjoni läbi kindlaks tehtud puudused otse kui õigustasid moraalselt Vene valitsust muutma Baltimaade korda. Kuid seda ei tehtud niivõrra sinise pärisrahva huvides, kui venestamise teostamiseks Baltimail. Et mingit kahtlust ei jääks uuenduste otstarbe suhtes, teatas Vene keisri vend suurvürst Vladimir ühel külaskäigul Tartu (1886. a.): „Meie Isevalitseja Keisri kõikumatul tahtel tarvitatakse kõiki vahendeid kindlalt ja tagasipöördumatult, et Balti piirimaad meie üldise isamaaga ühendada.“

Selleks, et ametiasutisi ja koole Baltimail sarnastada Vene omadega ja kõikjal ametlikuks keeleks teha vene keelt, vajati siin vene keelt oskajaid ja venemeelseid ametnikke. Suurel hulgal

määrati siin ametisse hoopis umbkeelseid venelasi. Uued, kaugelt tulnud ametnikud olid vahel eestlaste suhtes inimlikumad-erapoole- tumad, kuid nad tundsid siiski halvasti kohalikke olusid ja nendega pidi tõlgi läbi asju ajama. Eriti tähtis oli ametnikkonna uuendamisel muidugi kõige kõrgemate ametikohtade täitmine venemeelsete isikutega, ja seda ei unustanud ka Vene valitsus. 1883. a. määrati Tartu õppekonna kuraatoriks, seega kohalikuks kõrgemaks ametnikuks koolide alal venelane M. Kapustin. Seni oli seda kohta täitnud balti parun. Kaks aastat hiljem (1885. a.) määrati Eestimaa kuberneriks slavofiilide õpilane vürst Šahhovskoi, julge venestamispoliitika teostaja, kes ei kartnud Eestimaa aadlit üllatada oma sammude järjekindlusega. Seevastu teotses samal aastal ametisse määratud Liivimaa kuberner kindral Zinovjev palju mõõdukamalt. Baltimaade venestamisel kartis Šahhovskoi tõsisemaid takistusi ainult sakslastelt. Eestlaste kui rahvuse suhtes oli ta väga skeptiline. „Ei ole karta iseseisva eesti rahvuse tärkamist,“ arvab ta. „Seda ei saa kunagi olema ega võigi olla. Seks pole eestlastel minevikus mingisuguseid eeldusi. Neil ei ole oma ajalugu, ei iseseisvat kirjandust ega rahvalaule... Kõik nende ajaloolised mälestused seisavad saksa kepi ja piitsaga ühenduses, mis seni on neid takistanud ja tänapäevgi takistab Venemaaga ühinemast.“

Kohtu- ja politseireform. Venestussuunalisi reforme teostati õige mitmel alal. Põhjalikult muudeti 80-ndate aastate lõpu poole politsei- ja kohtukorraldust. Politsei alal kaotati senised mõisnikkude poolt valitavad silla- ja haagikohtunikud, nende asemele pandi ametisse keskvalitsuse poolt määratavad maakonnaülemad ühes abilis- tega. Kohtukorralduses teostati väheste muudatustega Vene kohtukord. Talupoegade poolt valitav vallakohus jäi mõningate muu- datustega püsima, kuid kihelkonnakohtud kadusid. Nende asemel hakkasid teise astme kohtutena teotsema talurahvakohtud ja mõningais asjus ka talurahvaasjade komissarid. Viimased, samuti ka talurahvakohtu eesistnik määrati ametisse ministrite poolt. See Vene valitsuse poolt kohtunike määramine, kohalikkude mõisnikkude või maapäeva poolt valimise asemel, on küllalt suure täht- susega samm, kui mõelda, et talurahvakomissari ülesandeks oli valvata ka agraarseaduste täitmise üle, kinnitada talupoja ja mõisniku vahelisi rendilepinguid ning valvata vallavalitsuste tegevuse üle. Seniste üldiste kohtute asemele loodi rahukohus ja kohtupalat ning kassatsioonikohtuks senat. Peale vallakohtu ja talurahvakohtu tehti muudes kohtuametites ainsaks asjaajamiskeeleks vene keel. Esimesteski lubati kohalikke keeli tarvitada ainult ajutiselt. Juba varemini oli vene keel asjaajamiskeeleks tehtud väeteenistusekomis- jonides ja linnaomavalitsustes.

Koolireform. Venestuse edukalt läbiviimiseks oli tähtis rahva vaimuallu immutada venemeelsust. Seepärast pöörati koolikorralduse reformimisele õige palju tähelepanu. Seniseid saksa mõjusid püüti igati koolikorraldusest luuta. Nagu öeldud, nimetati Tartu õppekonna kuraatoriks sakslase asemele venelane ja õppekond ise viidi Tartu saksameelsest õhkkonnast Riiga. Kõik koolid seati haridusministeeriumi alla (1885) ning nende järele valvamiseks loodi rahvakoolide direktorite ja inspektorite amet. Seni olid koole maal revideerinud mõisnike seast valitud koolirevident ja kirikuõpetaja. Nüüd jäi ainult usuõpetus kirikuõpetajate kontrolli alla. Selle õpetamisel lubati muuseas tarvitada ka eesti keelt, kuna muude õppeainete õpetamisel see järk-järgult täiesti keelati. Vene õppekeel pandi maksma isegi erakooles.

Uute koolitüüpidega kutsuti maal ellu ministeeriumikoolid, algkoolid, mis said valitsuselt kaunis suurt toetust, ja linnades kroonualgkoolid ja linnakoolid, kus sageli õpetasid täiesti umbkeelsed venelased.

Ülikoolgi ei pääsenud venestusest. Peale usuteaduskonna, kus õpetus toimus endiselt saksa keeles, võeti teistes teaduskondades järk-järgult tarvitamisele vene keel, samuti hakati ülikooli suuremal määral koondama vene õppejõude. Kõige lõpuks venepärastati isegi Tartu linna ja seega ka ülikooli nimetus. Tartu nimetati ümber Jurjeviks (1893).

Määrused usuellu kohta. Aleksander II ajal oli vaibunud kreekatoliku usu rünnak Baltimail, nüüd algab see taas uue hooga. Aleksander II ajal olid koguni kümned tuhanded Liivimaal vene usku siirdunud kodanikud hakanud uuesti osa võtma luteri kiriku talitustest, nii et nad ainult nimeliselt püsisid õigeusu kiriku kirjas. Samuti ristisid paljud õigeusklikud vanemad oma lapsed luteri usku, rääkimata selliseist abieludest, kus üks vanem oli luteri, teine vene õiget usku. Aleksander III ei pidanud sellist olukorda soovitavaks ja seepärast andis rea määrusi, mis pidid takistama luteri usku tagasi pöördumist Liivimaal ning Eestimaal, kus õigeusk vähe levinud, selle levimist soodustama. Segaabielulistel keelati edaspidi oma lapsed protestantlikult ristida. Määruse vastu eksijaid karistati kohtu teel ja nende lapsed anti kasvatada õigeusklike kätte. Samuti keelati luteri õpetajail veneusulisi oma kirikuisse vastu võtta ja kirikutalitustest osa saada lasta. Õigeusklikke hakati ametlikult mõneti eelistama, õigeusu kirikut toetati riigi poolt rahaliselt, talle anti luba sundvõõrandamise teel maid omandada ja isegi uute luteri kirikute ehitamine tehti olenevaks õigeusu kiriku loast. Paljud Liivimaa pastorid ja õigeusklikud eestlased ei tahtnud arvestada uut

ranget korda. 1885.—1894. a. tekkisid seepärast „usuprotsessid“ 105 kirikuõpetaja vastu.

Uheks mõjukamaks ja teokamaks meheks õigeusu levitamistöös oli kuberner Šahhovskoi, kes ei väsinud riiklikke toetusi hankimast vene usu kirikute ehitamiseks ning kes oli ise nende ehitamise õhutajaks. Eriti palju usuvahetajaid leidis Lääne- ja Hiiumaal. 1883. a. alates asutati Eestimaal 18 õigeusu kogudust ning ehitati rida kirikuid, milledest suurim on Aleksander Nevski peakirik Tallinna Toompeal. Samuti langeb venestusaega Pühtitsa nunna-kloostri asutamine.

Tulemata jäänud reformid. Venestusajal teostatud reformid ei täitnud kaugeltki kõiki neid soove, mida talurahvas oli avaldanud Manasseini revideerimise puhul. Eestlaste kõige olulisemad hädad ei leidnud Aleksander III uuendustega vaigistamist. Teostamist ei leidnud sellised korraldused agraaralalt, kui maade müük sundhindadega või mõnda liiki mõisade jagamine maata rahvale. Samuti jäi teostamata maaomavalitsuse ümberkorraldamine vene semstvo eeskujul, kuigi viimast küsimust valitsuses kauemat aega kaaluti.

2. Eesti ühiskond venestusajal.

Muutused majanduslikus olukorras ja hariduselus. Need laiemad kihid, kes olid kandnud ärkamisliikumist, taluperemehed ja maaintelligents, ei sammu venestusajal enam tõusuteed. Põllusaaduste turul hakkas end tunda andma kriis, muu seas langesid üsna tunduvalt ka linahinnad. Paljud talupojad, kes lootuses heale hindade konjunktuurile olid talud päriseks ostnud või rendilepingud sõlminud, sattusid nüüd tõsisesse raskustesse. Paljud võlgadega koormatud talud läksid oksjonile ning mõnigi peremees pidi põllutööliseks hakkama või välja rändama. Ja sealgi, kus olukord ei kujunenud nii äärmuslikuks, oli talumehel muresid küllalt, nii et ärkamisaegne uhke optimism haihtus.

Eesti hariduselu sammus venestusaegse koolireformi tõttu tagurpidi. Pearõhk libises nüüd õppeaine sisu mõistmiselt võõrkeele oskamisele. Muidugi takistas see õpilaste vaimset arengut. Pealegi ei kasutatud nüüd peale vaimulikkude raamatute koolides mingisuguseid eestikeelseid õpperaamatuid, mis ärkamisajal olid levinud küllalt laialdaselt. Venelaste ja venemeelsete muulaste hulga suurenemine õpetajateperes ja seniste õpetajate sagedane vallandamine halva keeleoskuse pärast vähendasid rahvajuhtide arvu. Uutel õpetajatel, enamasti noorematel meestel, ei olnud vajalikke kogemusi rahvusliku liikumise juhtimiseks ja paljudes tekkis venestusesurve tõttu üldse umbusk eesti rahva tulevikku. Peale

kooliõpetajate vallandati vene keele mitteoskamise pärast ka hulk seniseid vallakirjutajaid, kes samuti tihti olid olnud rahvusliku liikumise juhtideks koha peal. Eemal oma seniseist ameteist, kus neil oli rahvaga tulnud palju kokku puutuda, ei suutnud nad seniste tulemustega teha rahvuslikku äratamis- ja kultuuritööd.

Rahvuslike kude suurürituste saatust. Küllalt kaineastavalt mõjus ka rahvahulkadesse ärkamisaegsete rahvuslike kude ettevõtete kurb saatust. Kaheksakümnendail aastail laostusid nii Aleksandrikooli käimapanemiseks loodud organisatsioon kui ka Eesti Kirjameeste Selts, parteitülide ja valitsusvõimu vahelesegamise tõttu. Juba 1880. aastal oli tunda Aleksandrikooli „suurkoosolekuil“ (s. o. peakomitee ja abikomitee esindajate ühiskoosolekuil) teravaid vastuolusid Hurda ja Jakobsoni partei vahel. Kuid üsna ületamatuks muutus see lõhe 1883. aastal. Sel aastal püüdis prof. Köler kooli summast 25 000—30 000 rublat laenu saada. Ühes eesti asunikega oli ta Krimmis omandanud Kuntaugani mõisa, aga ei suutnud seoses sellega tekkinud kohustusi tähtpäevaks täita. „Suurkoosolek“ otsustas Kölerile raha anda, kuid peakomitee president Hurt keeldus seda tegemast. „Suurkoosolek“ vallandas nüüd vastaka presidendi ja valis uueks presidendiks prof. Köleri. Kuid Hurt keeldus lahkumast ning pöördus Liivimaa kubeneri ja siseministri poole märgukirjadega, milles ta püüdis kujutada enda vallandamist kui mitteasjaliku demagoogia tagajärge ja ebaseaduslikul teel toimunut. Samuti avaldas ta neis kartusi, et vastasrind hakkab võimule pääsedes kooli jaoks kogutud raha kasutama ebaseaduslikult muudeks otstarveteks.

Ta palub abikomiteelt ära võtta igasuguse õiguse otsustada Aleksandrikooli asjus, jättes selle ainult peakomiteele, ning koguni sulgeda abikomiteed kui mitteasjaliku opositsiooni pesad. Peale märgukirjade püüdis Hurt mõju avaldada siseministeeriumile kõrgel kohal seisvate isikute kaudu. 1884. a. lõpul otsustaski siseminister sulgeda kõik abikomiteed, aga ka peakomitee, seepärast et komiteed „on lubanud endile mitmesuguseid omavolilisi korraldusi, mis on tekitanud annetajate ja üldse eestlaste keskel rahulolematust ja tülitsemisi“. Peakomitee sulgemise otsus tuli Hurdale täiesti ootamatult. Samuti võtsid komiteede sulgemiskäsu rahvas ja ajakirjandus imestunult vastu. Järgmisel aastal anti küll abikomiteedele luba uuesti tegevust alustada. Sel aastal määratud uued venemeelsed kubernerid tahtsid sellega otsekui toetada venesõbralikku voolu, mis oli valitsenud abikomiteedes. Samuti valiti mingi keskkomitee rahakorjamise juhtimiseks. Kuid vaimustus kooli vastu oli rahvahulkades kadunud.

Õeldu tagajärjeks oli, et kogutud raha eest ei avatud mingit eesti keelega kõrgemat kooli, vaid selle asemel loodi valitsuse otsusega 1888. a. Põltsamaa läheduses venekeelne linnakool.

Pärast Jakobsoni surma hakkas raugema ka Eesti Kirjameeste Seltsi tegevus. Liikmete hulk kahanes, seltsijäänute vahel kestsid

tülid, asjaajamine muutus korratuks. Seetõttu suleti selts 1893. a. valitsuse poolt.

Samal aastal lõpetati kaubalaevaselts „Linda“ tegevus. Seegi oli juba mitu aastat allamäge läinud, osalt üldise majandusliku olukorra halvenemise tõttu, osalt oskamatu ja vahel isegi ebaausa juhtimise pärast. Seltsi likvideerimisel võidi aktsionääridele maksta ainult umbes viiendik aktsiate nominaalhinnast.

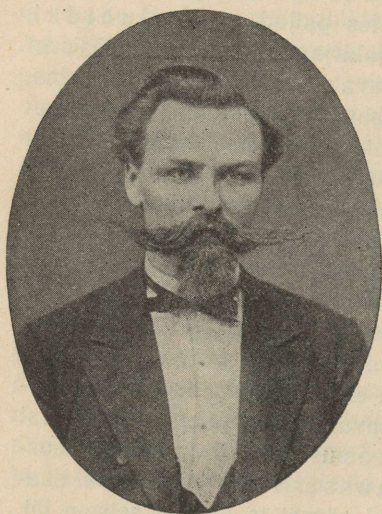
Rahvusliku ideoloogia kriis ajakirjanduses. Rahvuslik tõusumeeleolu ei närbunud ainult rahvahulkades, vaid pessimistlikeks ja skeptilisteks muutusid eesti asja suhtes paljud rahvajuhidki. Hästi kajastub viimane nähtus eesti ajakirjanduses. On ju tõsi, et tsensorid olid kohustatud vaba mõtteavaldust karmilt ohjendama, et ei tohtinud midagi kirjutada riigivalitsuse tegevuse ega vene õiguse vastu, või üksikuid rahvakihte ässitada üksteise vastu. Viimast nõuet tuli tõlgitseda nii, et keelati igasugune sotsiaalne ja rahvuslik võitlus. Kuid leidus mõnigi ajaleht, kellele ei piisanud vaikivast leppimisest valitsuse venestussammudega, vaid kes tõttas neid kiitma ja eesti rahvale peatset venestumist soovitama.

Pärast Jakobsoni surma kujunes mõjuvaks eesti ajaleheks Tallinnas J. Järve toimetusel ilmuv „Virulane“, mille lugejate arv tõusis kord 5000-ni. Nagu Jakobson, nii võitles Järvgi saksluse vastu, aga mõnel määral püüdis eestluse erihuve kaitseda ka venestamise vastu, kirjutades näit. rahvakeelse õpetuse tähtsusest koolis. Samuti muutus „Virulasele“ iseloomustavaks humanne, kaastundeküllane suhtumine töölistes küsimustes. Kuid 1888. aastal saadeti Järv kaheks aastaks maalt välja, mispärast ta ajaleht seisma jäi. On palju põhjusi arvata, et seda väljasaatmist mõjustas „Valguse“ toimetaja J. Kõrv, kel oli suur mõju Tallinna tsensorisse Truusmanni ja viimase kaudu kuberner Šahhovskoisse.

Teise Tallinna ajalehe „Valguse“ lugejaskond tõusis pärast „Virulase“ seismajäämist varsti 1000 pealt 5000-le ning üheksakümnen-date aastate keskpaiku koguni 10 000-ni. Lugejate arvu kasvamiseks aitasid kaasa eriti „Valguses“ avaldatud pikad vereromaanid ja teatud käremeelsus, mis avaldus peamiselt opositsioonis luteri kirikuõpetajate vastu, olles seega venestamise seisukohalt hädaohtu. „Valgus“, samuti kui Narvas ilmuv „Virmaline“ propageerisid selge sõnaga eestlaste venestamist, vene kultuuri, usu ja keele omaks võtmist. „Virmalise“ toimetajast on teada, et ta oma lehele Venemaalt rahalist toetust mungus ja saigi. „Valgust“ toetati vähemalt üsna säästva tsenseerimisega ning tõenäoliselt ka Järve maalt väljasaatmisega.

Tartus kujunesid venestusajal silmapaistvamaiks ajalehtedeks „Olevik“ ja „Postimees“. „Olevik“ hakkas 1882. aastal ilmuma A d o

Grenzsteini toimetusel. Tema käimapanijaks olid Jakobsoni-vas-
tased ringkonnad, J. Hurda ümber koondunud tegelased, kellede
meelest „Eesti Postimees“ oli sattunud rahva seas liiga halba kuul-
susesse, et olla mõjukaks võistlejaks „Sakalale“. Kuni 1888. aastani
ilmus „Olevik“ rahvuslikus vaimus ja oli parimini toimetatud
eesti ajaleheks. Siis aga hakkas A. Grenzstein töötama venestuse
kasuks. „Eesti poliitika olgu: tundkem oma nõrkust, tundkem teiste
tublidust.“ Esmalt „Olevikus“, hiljemini eriraamatuna ilmunud sajas

16. joonis. A. Grenzstein.

aforismis („Eesti küsimus“, 1894)
püüab ta selgeks teha seda aine-
list ja kultuurilist kasu, mis eestlasi
ootaks venestudes. Kuigi Grenz-
stein oma venestamismõtteid aval-
das laveerivalt ja sofistlikult, oli
nende põhisuund siiski küllalt selge.
Grenzstein tõenäoselt ei pooldanud
venestust isikliku kasu kaalutlus-
tel, vaid sisemisest veendumusest.
Ta arvas, et rahvus pole mingi
viimne eesmärk, vaid ainult vahend
aineliste ja vaimsete kultuurvarade
saavutamiseks. Tundes venestus-
aegse Eesti kultuur- ja majanduselu
nigelust, ta kaldus arvama, et eesti
rahvus on pigemini takistuseks kui
kaasaaitajaks eestlaste kultuurili-
sele edule.

Peale „Virulase“ sulgemist jäi
ainsaks ajaleheks, mis tagasihoidli-
kult püüdis rahvuslikku vaimu ärkvel hoida, K. A. Hermann
toimetusel ilmuv „Postimees“, mis muuseas venestamisajal muutus
päevaleheks (1891. a.). Pärast „Oleviku“ venemeelseks muutumist
loobusid teda toetamast kiriklik-rahvuslikud elemendid ja läksid üle
„Postimehe“ juurde. Pärast „Postimehe“ päevaleheks muutumist kogu-
nes tema ümber kaunis palju eesti haritlasi (esijoones Eesti Üliõpi-
laste Seltsiga seotud isikud). K. A. Hermann oli poliitikamehena üsna
mannedu ja kõigis olulistes küsimustes kaunis kuulekas valitsusele.
Tema seisukohaks oli: „Riigi-valitsus teab, mis tarvis maha kiskuda
ja mis tarvis asemele panna... Meie püüame ka omalt poolt asju
nii joonde seada, et just seda ütleme, mis Riigi-valitsus tõesti soovib.“
„Postimehe“ peateene rahvuslikule liikumisele seisnes selles, et ta tun-
nustavalt kirjutas eestlaste kultuurilisest loomingust,
olgu siis kirjanduse, keele või muusika alal, ja õhutas seal edasi töötama.

Üldiselt pakub venestusaegne eesti kirjandus üsna kurba pilti. Asjaliku poleemika tegid võimatuks tsensorid (Truusmann Tallinnas ja Eugen Jannsen, hiljemini Jõgever Tartus), aga seda lopsakalt õitses isiklik poleemika, milles tihti väga väiklaseks muututi.

Hermann näit. mõnitas Grenzsteini kui vanapoissi, Grenzstein jälle tõi läbi kolme „Oleviku“ numbri ulatuva Hermannii eluloo, et näidata, kui viletsa koolihariduse viimane on saanud, või kõneles Hermannii naise tanupoest, või sellest, mispärast Hermann muusikuks ei kõlbavat. Peale seda laadi poleemika esines venestusaegses ajakirjanduses mõnigi kord toimetajate salakaebusi üksteise vastu.

Rahvahulkade meeleolu rahvusküsimuse suhtes muutus majandusliku kriisi, venestusreformide, ärkamisaegade suurürituste kokkuvõtte ja ajakirjanduse loiduse tõttu k a i n e m a k s. Rohkem kui ajakirjandus mõjusid enesetunnet tõstvalt sajandi kahel viimasel aastakümnel ajaloolise sisuga ilukirjanduslikud teosed. Igatahes ei kaotanud rahvas kõigist raskustest hoolimata, isegi paljude rahvajuhitide äraandlikkusest hoolimata, usku eesti rahvuse püsimisse. Ja pikkamööda tõusis rahva keskel uusi juhtegi, kes oskasid rahvuslikku eneseteadvust kasvatada ka väga halbades tingimustes.

V. Tõusuaeg eesti rahva elus XIX s. lõpul ja XX s. algul.

1. Olukord 1905. a. revolutsioonini.

Murrang eesti ühiskonnas — linnakodanluse esilekerkimine. Kui eestlased ärkamisajal oma rahvust tunnistama ja oma kultuuri looma ja hindama hakkasid, siis lasus selle töö olulisem osa eesti maa-rahval. Viimane oli omandanud juba teatava jõukuse ja sellega oli kaasunud iseteadvuse tõus. Kuid samaaegselt toimus eesti ühiskonnas teine suurem muutus — algas rahva asumine maalt linna, mille põhjuseks oli maaproletariaadi tekkimine ja viletsad elatusvõimalused maal. Maal tööta ja maata jäänud inimesed panid hädasunnil aluse urbaniseerumisele, s. o. linnastumisele. Linna siirdunud ilma igasuguse varanduseta ja erioskuseta, tuli neil alguses seal leppida vähetasuvate lihttöödega. Eestlastele omase visadusega suutsid paljud linnaasunuist siiski pikapeale kõik raskused majandusliku tõusu teel ületada. Linnaeluga harjuti ning kohaneti, vaevaga kogutud rahatukesega omandati mõni väiksem kinnisvara või ettevõtte ning suurenenud sissetulek kasutati sagedasti noorsoo koolitamiseks. Seetõttu muutus eesti soost linnakodanike silmaring avara-

maks ning nad omandasid teatud iseseisvuse ja julguse, mis oli vajalik alatud võitluse — võõra võimu alt vabanemise — lõpuleviimiseks.

Linnakodanlus muutus XIX s. lõpul ja XX s. algul tähtsaks kogu eesti ühiskonna seisukohalt. Ärkamisaegset liikumist kandnud kihid, maaintelligents ja talupoegkond, minetasid oma senise mõju. Talupoegadele olid suunanäitajaks olnud maaharitlased, kes venetsusajal kaotasid suurelt osalt oma kohad ja kultuuritöö võimalused laiema rahva hulgas. Nii jäi talupoegkond oma seniseist aktiivseist juhtidest ilma. Lisaks sellele tulid halvad majandusaastad, mis koondasid põllumeeste tähelepanu senisest rohkem oma materiaalse olukorra kindlustamisele. Ärkamisaegsete kultuurürituste arenemises tekkis teatav seisak. Just selle kriisi ajal võrsuvad uued kihid, kes siitpeale eesti elus domineerivaks saavad, esijoones linna väikekodanlus, aga teataval määral ka tööliskond.

Tööstuse hoogus tõus suurendas tööliskonda, kasvatas neis korporatsioonivaimu; kuid see kõik ei võtnud tol ajal veel muu eestluse suhtes separatistlikku¹ ilmet. Tööliskond toetas eesti rahvast tema rahvuslikus võitluses kui tervikut, eriti eesti linnakodanlust. Käsiteldaval perioodil teotsesid samuti veel Eesti linn ja küla kõrvuti, esimene tõusuhoos, teine püüdes tagasi võita oma esialgset teovõimet. Küla mõju oli suurem Lõuna-Eestis, kus maarahvas oli looduslike olude tõttu jõukam ja suuremad tööstuslinnad puudusid, mis linnakodanlusele ülekaalu oleksid andnud. Üldiselt moodustasid niisiis eestlased, ühiskonna erikihtide väljakujunemisele vaatamata, ühtlase terviku, kes üksmeelselt võitles võõra surve vastu. Suuri teeneid oli eestlaste ühiseks rindeks kujundamisel ajaleht „Postimehel“, kes igati omavahelist rahu ja ühtlust õhutas.

Seltsielu ja ühistegevus. Vaimse ja majandusliku edu saavutamiseks hakkas eesti seltskond XX s. algul senisest hoogsamini seltse ja ühinguid asutama. Ühistegevuse ta ei oleks võrdlemisi vae- sed, hiljuti orjusest vabanenud eestlased suutnud peaaegu midagi tähtsat korda saata. Majandusalal oleksid nad täiel määral jäänud sakslaste mõju alla. Kõik rahaasutised ja suuremad ettevõtted Eestis olid ju XIX s. muulaste, esijoones sakslaste käes. Juba Jakobson oli mitmel alal ühistegevuse tähtsust rõhutanud, kuid XX s. alguseni ei saanud see liikumine siiski suuremat hoogu. Seni oli asutatud ainult mõni piimaühing ja üks masinatarvitajateühing, kuid puudusid täiesti eesti laenuasutised ja ostu-müügiühingud. Eesti laenuasutisi oli aga tõsiselt tarvis, nii uute tööstus- ja kaubandus- ettevõtete rajajail kui ka põllumeestel, kes üritasid uuendusi talus

¹ Eraldumispüüdlik.

või pidid tasuma koha ostuhinda. Oma rahanatukesest jätkus sageli ainult sissemaksuks. Sakslaste laenuasutised taotlesid peamiselt omakasu ning ei olnud seetõttu eestlastele sobivad, kuigi hädasunnil nendega kaua aega lepit. Et laenuolusid tervendada, selleks asutati Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algatusel 1902. a. esimene eesti rahaasutis — Tartu Eesti Laenu- ja Hoiuühisus. Siin võeti raha hoiule ja anti laene. Tartus õhutas ühistegevust eriti J. Tõnison oma „Postimehes“ ja kõnedes, ka Laenu- ja Hoiuühisuse rajamisel oli ta üks agaramaid tegelasi. Asutatud pank oli eeskujuks eesti seltskonnale teistes linnades, kus varsti samalaadilisi asutisi ellu kutsuma hakati. Eesti panganduse alal etendas tähtsat osa veel Vastastikune Krediidühing Tallinnas.

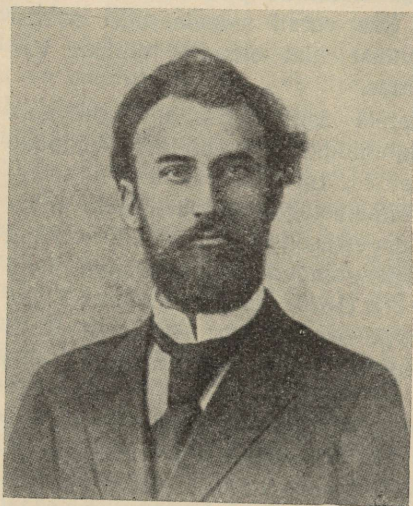
Teistest ühistegelikest ettevõtetest asutati XX s. algul hulk ostu- ja müügiühinguid. Mõningaid ühistegelikke funktsioone arendasid ka üksikud põllumeesteseltsid, tutvustades laiemaid ringkondi vastastikuse abi mõttega ja võimalustega, näit. kallimate põllutööriistade muretsemise puhul. Põllumeesteseltse asutati XIX s. lõpul ja XX s. algul rohkesti. Nende hulgas omandas silmapaistva koha Tartu Eesti Põllumeeste Selts (1870), mille esimeheks XIX s. lõpul valiti J. Tõnison. Väljapaistvat osa hakkas etendama Eesti põllumajanduse alal piimatalitushingute keskühisus „Estonia“, mis asutati 1911. a.

Majanduslikkude seltside asutamine arenes hoogsamini tungiva majandusliku vajaduse tõttu, kuid ka sel põhjusel, et venestamis- aegne surve ei võimaldanud algatada ülemaalisi suuremaid rahvuslikke kultuuriritusi. Sellest takistusest ülesaamiseks hakati asutama linnades ja maal mitmesuguseid erisihiga seltsi, mis oma otsese ülesande kõrval agaralt ka rahvuslikku kultuuri edendada püüdsid.

Nimetamisväärsed on siin karskusseltsid, mida leidis juba varemini, kuid mis XX s. algul uuesti hoogsalt levima hakkasid. Karskusliikumist asus siis juhtima täiskarsklane V. Reiman, kel on suuri teeneid eesti kultuurielus üldse. Teda toetas hulk eesti ärksamaid haritlasi, nagu M. J. Eisen, J. Tõnison jt. Liikumise edukaks ülemaaliseks juhtimiseks asutati 1906. a. karskusseltside kongressil „Eesti Karskusseltside keskkoh“. Karskuse levimist soodustas ka 1900. a. sisse seatud riigiviinamonopol, mis sulges kohalikud mõisnike kõrtsid ja avas harvad riigiviinapoed, seega viina rahvale vähem kättesaadavaks muutes. Teistest samailmelistest seltsidest asutati tuletõrje-, spordi-, käsitöö- jm. seltsi ja lugemisringe.

Seltsidel oli enamasti oma otseste ülesannete kõrval muidki harrastusi, neis peeti koosolekuid ja kõnesid, kus püüti laiendada rahva silmaringi ja tutvustada üldiste päevaprobleemidega. Meie haritlaste teadlikum ja aktiivsem osa suutis seltside juhtidena varjatud kujul Eesti vabama tuleviku kasuks paljugi ära teha.

Eesti poliitilised voolud XX s. algul. XIX s. lõpul ja XX s. algul alanud sotsiaalsete olude tervenemisega käsikäes muutus eestlaste silmaring avaramaks. Huvituti jälle enam poliitilisest elust, mis esialgu küll ainult suuremais linnades, Tallinnas ja Tartus, intensiivsemaks muutus. Tähtsat osa mitmesuguste poliitiliste vaadete arendamisel ja levitamisel etendasid ajakirjandus ja poliitilised salaorganisatsioonid. Et venestusaegsele survele vaatamata kindlasuunalist rahvuslikku ajalehte ellu kutsuda, omandasid mõned nooremad eesti

17. joonis. J. Tõnisson Venemaalt kodumaale asumise järel (XIX s. lõpul).

haritlased K. A. Hermann'i lahkumise puhul „Postimehe“ toimetaja kohalt nimetatud ajalehe, hakates seda oma vaimus välja andma. „Postimehe“ toimetajaks kutsuti XIX s. lõpul (1896) J. Tõnisson, kes hiljem ka lehe ainuomanikuks muutus.

J. Tõnissoniga omandasid laiema hulga osava ja energilise juhi nii majanduslikul, kultuurilisel kui ka poliitilisel alal. Oma ülimat sihti nägi ta rahva kasvatamises kõlblale elule, mida ta pidas tähtsamaks kui teisi hüvesid. Peale selle rõhutas ta rahvuslikku iseteadvust, et meie rahvas selle najal end säilitada suudaks, hoolimata kõigist ümber-

rahvustamistendentsidest. Et neid kõrgemaid sihte saavutada, selleks pööras „Postimees“ rohkesti tähelepanu ka eestlaste majandusliku olukorra kindlustamisele, sest majanduslikult lähedas elus nägi Tõnisson kõikide taotletud sihtide eeltingimust. Esijoones pidi J. Tõnissoni arvates meie rahvas hoolt kandma põllutöö eest.

„Postimehe“ ümber koondus rida väljapaistvaid kaastöölisi ja toimetaja sõpru, näit. tuntud tegelased V. Reiman, O. Kallas, H. Koppel jt. Sisult muutus leht peamiselt linna väikekodanliku kihi ja põllumeeste häälekandjaks. Kaubanduse ja tööstuse küsimused ei leidnud tol ajal „Postimehes“ kuigi palju käsitlemist. Poliitiliste probleemidega püüdis Tõnissoni „Postimees“ algul samuti võimalikult vähe tegelda. Vene riigikorra ja poliitiliste küsimuste puudutamise eest hoiatas Tõnisson korduvalt, väites, et „meil, eestlastel, ei ole „kõrge poliitika“ asjadega ühtegi tege-

mist, — seda õiendab riigivõim isegi“, ning Vene riigis kehtivad seadused võimaldavad eestlasil küllaldaselt oma lähemaid koduseid ülesandeid täita. See lojaalsus riigivõimu suhtes oli tingitud kar- tusest, et meie väikerahva olemasolule võiks keskvalitsuse vaenlik suhtumine saatuslikuks saada. Oma rahvuslike vaadete kohaselt võitles Tõnisson siiski võimaluste piires venestamise vastu, näit. pidas sellelt seisukohalt lähtudes ministeeriumikoole ebasoovitavaks. Käsiteldaval ajastul pidas J. Tõnisson ägedat võit- lust ka A. Grenzsteiniga, kes viimaks pidi alla jääma.

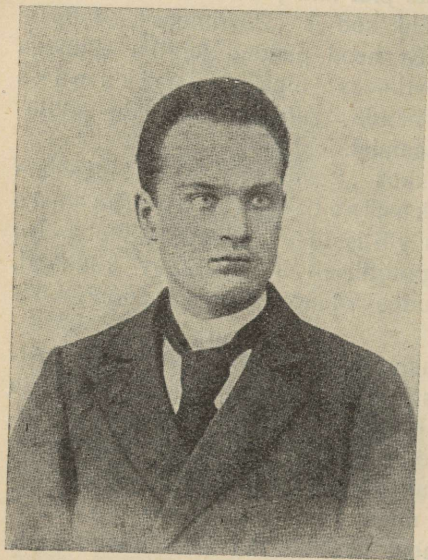
Lokaalseid ühiskondlikke suhteid soovis „Postimees“ eestlaste õiguste laiendamisega parandada. Et need püüded leplikult suunaga teostatavad ei olnud, muutus „Postimees“ aina vaenlikumaks sakslaste vastu. Ta nõudis nende iganud eesõiguste kaota- mist ja eestlaste samaõiguslikuks saamist.

Puhtpoliitiliste küsimustega hakkas „Postimees“ enam tegelema sajandi vahetusel kujunevate radikaalsete ühiskondlike voolude tõttu. Viimaste suhtes võttis ta vaenliku seisukoha. Nii sai „Postimehe“ ringkonnast ka poliitiliselt kokkukuuluv kildkond, mis hiljemini revolutsioonijal etendas väljapaistvat osa oma mõõ- duka ideoloogiaga.

XX s. algul tungisid mitmesuguste välismõjude kaudu eesti harit- laskonda Lääne-Euroopas ja Venes levinud materialistlikud ja sotsialistlikud ideed. Neid õhutasid suusõnal siia vabalt asu- nud või poliitiliselt kahtlastena väljasaadetud muulasist üliõpilased. Lääne poolt saabusid sotsialistlikud mõjustused siia peamiselt kir- janduse kaudu. Pooldajaid leidsid uued mõtted esijooneks Tartus, kus haritlased, eriti üliõpilased, neid populaarteaduslike kõnede ja trükisõna kaudu ka laiemale rahvahulkadele tutvustada püüdsid. Juba tol ajal sammus liikumise eesrinnas hiljemini väga tuntud maalermeister M. Martna. Ka jutlustas hilisema eesti esimese sotsialistliku ajalehe „Uudiste“ toimetaja P. Speek juba 1902. a. sotsialismi.

Et uute ideede kindlajoonelisemat avalikku arenemist takistas vali poliitiline surve, siis tekkisid mitmesugused põrandaalused rin- gid, mis osalt koondusid üksikute juhtivate isikute ümber, osalt moodustati mitmesuguseis asutis. Nimetamisväärsed on eriti tol ajal M. Martna poolt vastava sihiga korraldatud õhtud, milledest osa võt- sid agarad revolutsioonitegelased K. Ast, Ed. Sõrmus, M. Pung jt. Juba mõned aastad enne revolutsiooni asutati ka üli- ja keskkooli- noorsoo keskel poliitilise eesmärgiga koondisi, millistest eriti aga- ralt teotsesid üliõpilasselts „Societas“, Vene Üliõpilaste Selts jt. Koosolekuid korraldati linnas ja maal, nii et uued vaated ka töölis- ringkonda levisid, valmistades neid ette 1905. a. revolutsioonile.

Tallinnas hakkasid uue voolu poole kalduma paljud K. Pätsi poolt (1901) väljaantava päevalehe „Teataja“ kaastöolistest, kes olid radikaalsete vaadetega haritlased ja enamvähem tunnustasid sotsialismi ja materialismi, rõhutades majanduselu esmajärgulist tähtsust kõlbluse ja rahvustunde ees, sattudes seega vastu ollu „Postimehega“. „Teataja“ hoolitsemine vaesemate kihtide olukorra eest ja vene demokraatlikkude jõudude pooldamine süvendas lahkkelisid „Postimehega“ veelgi enam. „Teataja“ ringkond aktiveeris kogu Tallinna poliitilist elu.

18. joonis. K. Päts noorena.

Paar aastat pärast „Teataja“ päevaleheks muutumist (1903. a.) hakkas Tartus ilmuma selgelt sotsialistlik ajaleht „Uudised“ P. Speek'i toimetusel, mis muutus hoopis radikaalsemaks kui „Teataja“.

Mida ligemale revolutsioonile, seda selgemaks kujunesid Eestis sotsialistide keskel kaks poliitilist voolu. Ühed läksid kõigiti käsikäes vene sotsialistidega, teised organiseerusid iseseisvalt rahvuslikul alusel. 1904. a. loodi Tartus neile suundadele vastavalt kaks organisatsiooni. Vene sotsiaaldemokraatliku töölispartei komitee ümber koondus algul peamiselt poliitiliselt mõtleval õppiv noorsugu, hiljemini ka töölisel.

Sellest eraldusid veel samal aastal rahvuslikul alusel seisvad eestlased, moodustades P. Speek'i ja K. Asti juhatusel iseseisva Eesti sotsiaaldemokraatliku tööliste partei, mis oli sõltumatu Venest. Tallinnas levis sotsialistlik liikumine peamiselt vabrikutööliste keskel.

Kohapealses elus suunasid eestlased oma ärganud poliitilise aktiivsuse võitlusele saksluse vastu. Hoolimata sellest, et selleaegne linnavolikogu valimine toimus väga mittedemokraatlikult, sest jõukamate kihtide hääled kaalusid palju enam kui vaesemate omad, õnnestus eestlastel mõnes linnas omavalitsuse juhtimine endi kätte võtta. Kõigepealt saavutas eestlaste-lätlaste blokk enamuse Valgas (1901. a.). Eriti tähtis oli aga eestlaste võit Tallinna linnavalimistel 1904. a. Viimases sai „Teataja“ ringkonna juht K. Päts linnanõunikuks ja hiljemini linnapea abiks. Linnapeaks valiti eestlastele

vastuvõetav venelane, sest polnud loota eestlase kinnitamist sellele kohale. K. Pätsi teeneks pole mitte ainult eestlaste võit Tallinna linnavalimistel, vaid ta oli samal ajal ka väljapaistvamaid rahvajuhte Põhja-Eestis, kes, tunnustades küll rahvuslikku iseteadvust, rõhutas oma avalikus tegevuses eriti majanduselu (tööstus-kaubandusliku) arendamise vajadust.

2. 1905. a. revolutsioon.

Rahulolematuse põhjusi. Vene riigikorras oli suuri puudusi, mis niihästi Venemaal kui ka selle võõrrahvastega provintsidest nurnat tekitasid. Haritumaid kihte solvas asjaolu, et tolleaegsel Venemaal puudus sõna-, trüki-, koosolekute- ja usuvabadus ning isiku-puutumus. Õukond elas pillavalt ja lodevalt, oli täidetud intriigidega ja ebausuga, kuna rahvas seevastu elas paiguti äärmises viletsuses, rumaluses ja mustuses. Suur osa rahvast oli kirjaoskamatu, sest riigil ei jätkunud raha hädatarvilike väljaminekute jaoks. Eelislatsuim klass olid sõjaväelased, kellele kulutati suuri summasid, kuid kes sellele vaatamata oma ülesandeid täita ei suutnud, nagu seda näitas õnnetult lõppenud Vene-Jaapani sõda.

Jaapani sõja kaotuse järel, mis tõi viletsuses olevale rahvale majanduslikke raskusi ja nõudis talt vereohvreid sõjaväljal, muutusid kodanikud aina julgemaks ja nõudlikumaks. Sõda oli paljastanud isevalitsusliku korra korruptsiooni ja kõigutanud ta autoriteeti. Eriti agaralt üritasid kehtiva korra vastast agitatsiooni üliõpilased ja tööliised.

Eesti olud olid paiguti vägagi sarnased Vene siseriigi omadega. Teadlikumad kihid soovisid rahva osavõttu riigivalitsemisest, inimõiguste laiendamist, haridusolude parandamist, venestamispüüete lõpetamist jne.

Tööliste erinevused olid siingi samased kui Venes. Taheti paremaid palgatingimusi, lühemat tööpäeva ja muud seesugust. Peaasjalikult majanduslikel kaalutlusil muutus peale tööliiskonna ka talurahvas aktiivseks revolutsiooniliseks jõuks. Eesti- ja Liivimaal oli palju, isegi kuni $\frac{3}{4}$ maarahvast tegelikult maata ja hingitses viletsate palgaolude juures mõisatöölistena-moonakatena, taluteenijadena, popsidena, rentnikkudena jne. Raskusi oli küllalt ka pere-meestel-taluomanikel, kes peamiselt ägasid suurte taluostuvõlgade ja mõisnike eesõiguste all. Nii leidis Eestis peaaegu igas kihis rahulolematust, mis nad vastuvõtlikuks muutis Venest tulevale revolutsioonile.

1905. a. revolutsiooni puhkemine ja esimene periood. 1905. a. revolutsioon tungis Eestisse Venemaalt, kus see algas 22. jaan., mil valitsusväed tulistasid Peterburis töölisi-meeleavaldajaid. Vastukajana sellele sündmusele, nn. „verisele pühapäevale“, algas Tallinna tööliste keskel 25. jaan. üldstreik, kohe kui teated Vene seltsimeeste saatusest siia jõudsid. Tallinnasse kui suuremasse tööstuslinna oli koondunud rohkesti töölisi, kes elasid halbades majandusoludes, poliitilise ja rahvusliku surve all ning seetõttu süttisid kergesti. Streigid levisid Tallinnast samal ja järgmisel kuul ka teistesse suuremaisesse Eesti linnadesse. Tööliste poliitilise arenematus tõttu võttis liikumine esialgu täiesti majandusliku ilme. Alles teadlikumate isikute ja kihutuskirjanduse mõjul muutus revolutsiooni üldsuund poliitilisemaks.

Poliitiliste nõuete avalikku ülesseadmist võimaldas ja soodustas 18. veebr. antud valitsuse ukaas, mis lubas märgukirjades soove avaldada riiklikkude uuenduste kohta. Siis esitatigi P. Speek'i juhtival osavõtul valitsusele märgukiri, milles muu seas esmakordselt nõuti Eestile autonoomiat.

Haritlaste ürituste tõttu tutvusid ka laiemad rahvahulgad puhtpoliitiliste uuenduskavadega. Ka töölised hakkasid enam ja enam mõistma, et ainult majanduslikud nõuded ei lahenda olukorda, vaid neile peavad eelnema suuremad muutused riigikorras.

Tallinna „Dvigateli“ tehase tööliste algatusel alustati 1905. a. juulikuus poliitiline üldstreik vangistatud mõtteosaliste vabastamiseks. Peale selle korraldati poliitilisi meelevaldusi. Teistes Eesti linnades läksid töölised poliitilise liikumisega palju aeglasemalt kaasa kui Tallinnas — neis kandis revolutsioon üldiselt sügiseni ainult majanduslikku ilmet.

Alguses tegelesid revolutsiooniliste üritustega peamiselt linnad, kuid varsti imbusid uued ideed ka maale, kus samuti leidis küllalt süütematerjali.

Maal olid rahulolematumad kihid talurentnikud, mõisatöölised ja teised vaesemad maatöölised, kellede mõjul ka mitmesugused teised isikud revolutsiooniliseks muutusid. Maalgi hakati ohtrasti kasutama luba oma olukorra suhtes nõu pidada ja vastuvõetud otsuseid märgukirjades valitsusele esitada. Märgukirjade nõudmised olid enamasti majanduslikku laadi, nõuti maa jagamist vaesematele kihtidele riigi ja mõisa maadest, mõisnike eesõiguste kaotamist, õiglasemaid maa- ja rendihindu, lühemat tööpäeva ja suuremat töötasu. Mõnel pool sooviti ka õigust osavõtuks maa omanavalitsusest. Üldiselt oli maarahval nimetatud nõuete kõrval palju puhtkohaliku ilmega soove, näit. mõne valla liitmine või lahutamine, kooli teisale paigutamine jne. Poliitilised kaalutlused olid alguses maa-

rahvale veel võõramad kui linnatöölisele. Nendega tutvuti alles pikapeale, ajakirjanduse kaudu, kihutuskoostrukil ja kokku puutudes linnatöölisega, kes vahepeal haritlaste mõjul olid poliitiliselt arenenud, või linnas teotsevate revolutsioonitegelaste läbi, kes maale sõitsid selgitustööd tegema. Üldiselt jõudis poliitiline meelsus maal alles sügiseks läbi tungida.

Revolutsioonilise liikumise kestel hakkasid ikka selgemini eralduma üksikud erimõttesuunalised kihid, tekkisid parem- ja pahempoolsed ringkonnad oma erivariatsiooniga. Pahempoolsete ridades ähvardas kujuneda lõhe sotsiaaldemokraatia vene tsentralistliku ja eesti rahvusliku voolu vahel. Vene parteilased süüdistasid eestlasi iseseisva riigi loomise püüdes ning seega patustamises Marx'i põhimõtete vastu, kes soovitas kõigi maade tööliste ühinemist. Need vastuolud ei jõudnud siiski algava poliitilise surve tõttu tegelikult mingit olulist muutust tuua, jättes küsimuse lõplikuma lahenduse tuleviku hoolde.

Pahempoolseist ajalehtedest muutusid kõige käremeelsemaks P. Speek'i toimetusel ilmuvad „Uudised“ Tartus, mis tunnustasid revolutsiooni ainukeseks sobivaks vahendiks isevalitsusliku korra kukutamisel, tehes selle heaks avalikult ja varjatult kihutustööd. Vähem radikaalne oli „Teataja“ ringkond Tallinnas, kes küll soovis Vene riigikorra demokraatlikumaks muutmist ja kogus sellesuunalisele märgukirjale allkirju, kuid siinses revolutsioonilises liikumises passiivsemaks jäi. Ainult mitmed „Teataja“ käremeelsamad tegelased püüdsid Tallinna töölisliikumist juhtida.

Parempoolsed ringkonnad koondusid „Postimehe“ ümber, mis oli kuni oktoobrimanifestini võrdlemisi apoliitiline. See „Postimehe“ seisukoht oli tingitud peamiselt kartusest Vene ülivõimu ja vallandunud radikaalse voolu ees. Ta hoiatas eestlasi niigi küllalt ohtlikus olukorras mitte enam ärevust tekitada „rahvusliku enesemääramise“ nimel. „Postimees“ esines küll rahvuslikul alusel mõningate mõõdukate parandusnõuetega, näit. soovis ta eestlastele osavõtu õigust maaomavalitsusest, linnaomavalitsuse valimisõiguse laiendamist, eesti keele laialisemat tarvitusele võtmist jne., kuid üldisemais poliitilises küsimuses jäi ta võrdlemisi passiivseks. Uute sündmuste mõjul ta küll muutis oma seisukohta, kuid hoiatas siiski eesti rahvast vägivaldse revolutsiooni teele asumast.

Pööre revolutsioonilises liikumises ja selle haripunkt. 1905. a. sügiseks olid tööliste iseteadvus ja poliitiline silmaring sootuks enam arenenud kui revolutsiooni algpäevil. Septembris muutus streigiliikumine uuesti elavamaks, jõudes haripunktile oktoobrikuus. Streigid olid ülevenemaalised ja kohalikud. Tallinnas alustasid tööliselised oktoobrikuu keskel üldstreigi, kogusid relvi ja lõhkusid kroonu-

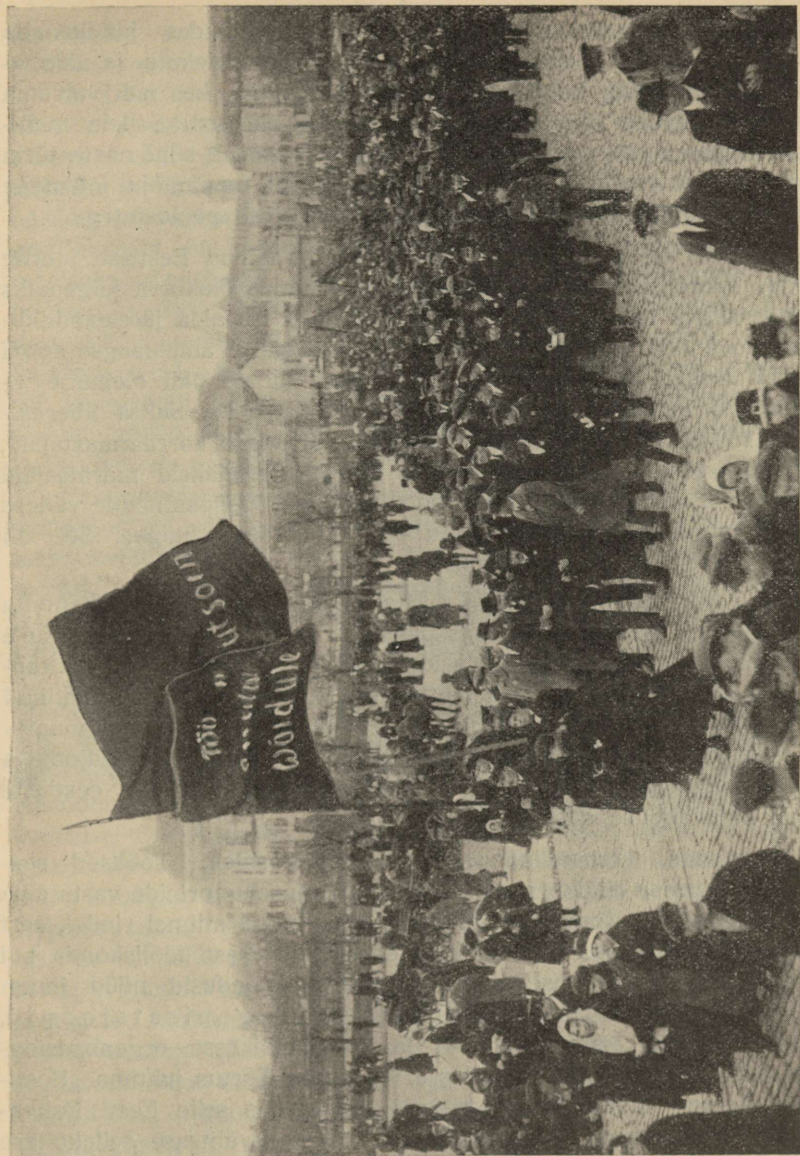
viinapoode. Tööliste esindajate kogu ja Tallinna linnavolikogu otsuseis nõuti asutava kogu kokkukutsumist, üldise, ühetaolise, otsese ja salajase hääletamise kaudu, ja kodanikuõigusi — sõna-, trüki-, koosoleku- jt. vabadusi ja isikupuutumatust.

Valitsus oli sagedaist streikidest hirmunud ja mitte küllalt kindel sõjaväele. See olukord suurendas veelgi mässajate aktiivsust. Eestimaa kuberner Lopuhhin pidas liikumist nii ohtlikuks, et ta mitmele revolutsionääride nõudeile vastu tuli, vabastades poliitilisi vange ning lubades ära kutsuda linnatänavailt sõjaväe, mis aga ei teostunud.

Vahepeal oli revolutsioon heidutanud ka sakslased ja parempoolsed, „Postimehe“ ümber koondunud eesti ringkonnad. Sakslastes tekkis Vene valitsuse järeleandmist tõttu mässajaile hirm oma juhtiva koha kaotamise eest Baltimaa omavalitsuses, mida ähvardati Vene omavalitsuse sarnaseks muuta. Et viimasest hädahust ette jõuda, hakkasid sakslased nõutlema omavalitsuse reformi suhtes, mis kavatseti teha nii täielik, et keskvalitsusel ei tarvitseks end sinseisse asjusse segada.

Alguses püüdsid sakslased üksinda reformikava põhjooned kindlaks määrata. Viimased esitati ka kohe valitsusele, kuid ei leidnud sealpoolt heakskiitu. Ka hakkasid eestlased selle vastu protesteerima, et maaomavalitsuse uuendamist ette valmistatakse kitsas suurmaaomanike ringis, ning nõudsid selleks otstarbeks talurahva ja teiste kihtide volinike kokkukutsumist. Seepeale püüdis Eestimaa rüütelkonna pealik Dellingshausen eestlaste juhtivate tegelastega ühendusse astuda, mis õnnestuski. Eestlasist kutsuti ühistele nõupidajatele M. Pung, K. Päts, J. Poska jt., hiljemini ka sotsialistide juht M. Martna. Enne kui suudeti kokku leppida, lõpetas läbirääkimised järsult õnnetu 29. oktoober.

29. oktoobril kogunesid Tallinna töölised linna lähedale Lausmanni heinamaale, kus tekkinud olukorra suhtes nõu peeti. Siis siirduti linna tagasi, kus miitingut jätkati Uuel turul, kuhu kogunes ka suur rahvahulk. Kuigi koosolekuks oli kubermneri luba, avas sõjavägi koosolejaile ootamatult tule, surmates mitukümmend inimest ja haavates paljusid. Sündmuse põhjuseks peetakse konflikti kubermneri ja kindral Voronovi vahel. Rahvas ei tundnud sellise teo telgitaguseid ning pidas seda kohalike võimukandjate raskeks kuriteoks, millesse arvas segatud olevat ka mõisnikke. See oletus tõi revolutsioonilisse liikumisse tagajärjerikka pöörde. Surmasaanud seltsimehed maeti määratu rahvahulga saatel suurte austusavaldustega ning Tallinna linnavolikogu protestis energiliselt selle sündmuse puhul, nõudis süüdlaste karistamist ja toetas kannatanute perekondi. Eestlased muutusid tol ajal nii saksavaenuliseks, et igasugused läbirääkimised ja ühised reformikavad paratamatult kõrvale jäid.

19. joonis. Revolutsiooni meelevaieldus Tallinnas.

Kuigi Dellingshausen keskvalitsuselt sündmuse juurdlemiseks senaatorirevisjoni nõudis, jäi see tagajärjeta ega suutnud rahva meeleolu muuta.

30. oktoobri manifest. Järgmisel päeval peale Tallinna veresauna, 30. okt., kuulutati keisri manifest välja, mis tegi

järeleandmisi revolutsionääride nõudeile — lubades kindlustada kodanikuvabadused südametunnistuse-, sõna-, koosolekute- ja ühingu- vabaduse kujul ning kokku kutsuda rahvaesinduse, kes pidi valvama valitsuse tegevuse järele ja teostama seadusandlust. Sellele manifestile järgnesid nn. „vabaduspäevad“, kuid eelmiste sündmuste tõttu oli rahvas nii erutatud, et mõõdukamad juhid oma mõju laiemale hulkadele kaotasid, kes kaasa läksid ainult vägivallapooldajatega.

Vahepeal oli hirmunud sakslastel korda läinud Eestisse juurde hankida suuremal arvul sõjaväge, kes nende olukorra julgemaks muutis. Sellele vaatamata muutusid sakslased ise aina järeleandlikumaks. Novembrikuu lõpul loodi kohalike sakslaste ammu aegse soovi kohaselt Balti kindralkuberneri amet, kelle juures pidi olema erinõukogu vajalike paranduskavade koostamiseks. Saksa liberaalsete kihtide survele otsustati viimasesse kutsuda ka korraarmastajaid, kuid edumeelseid eestlasi, kes oma mõjuga suudaksid määratsejaid taltsutada. Tagurlikke eestlasi ei soovitud kaastööliseks nende vähesel mõju ja poolehoidu puuduse tõttu oma kaasrahva hulgas. See oli sakslaste järeleandluse haripunkt.

Kuigi 30. oktoobri manifest ärritatud laia rahvamassi taltsutada ei suutnud, oli tal sündmuste edaspidisesse arengusse siiski oluline mõju, sest ta lubadused tundusid paljudele nii küllaldased, et kaugemale ulatuvad nõuded oma mõtte kaotasid. Nii pidasid kodanlikud kihid lõppsihi saavutamaks ning jäid revolutsioonist eemale, muutes isegi selle vastu vaenuliseks. Sellega eraldusid seni üldjoontes käsikäes käinud kodanlikud ja töölisringkonnad, tekitades eestlaste keskel omavahelise avaliku lõhe.

Erakonnad. Ülemaaline rahvaasemike-koosolek. Töölised seevastu olid kehtiva riigikorra ja seniste majanduselu vormide vastu aina rahulolematumad. Nende võitlus algas nüüd mitmel rindel, sest parempoolsemad eestlased suhtusid edasimässavasse töölistkonda kui vaenlasisse. Mitmesugused eri rahvakihid koondusid nüüd enam ja enam, kujundades teatavad poliitilised organisatsioonid. Töölised liitusid ametiühinguisse ja sotsialistlikesse organisatsioonidesse. Vastukaaluks neile hakkas J. Tõnisson Tartus juhtima „Postimehe“ ümber koondunud ringkonda, nimetades selle Eesti Rahva-meelseks Eduerakonnaks. „Postimees“ oli keskvalitsuse sellekohase loa puhul — märgukirju esitada riigikorra parandamiseks jm. — soovitud üldist valimisõigust, poliitilisi vabadusi jne., kuid rahuldus Nikolai II manifestiga täielikult, hakates jõudumööda mässulisi pidurdama. 1905. a. revolutsiooni kestel oli ta oma Jannsenilt päritud lipukirja „Keiser, usk ja isamaa“ muutnud uueks „Seaduslikkus, kõlblus, rahvus“ ning mõistis „seaduslikkuse“ all peamiselt oktoobri-

manifestist saadik konstitutsioonitruudust. Seejuures ei soovitanud ta kaasa minna vene revolutsionääridega.

J. Tõnissoni algatusel kutsuti 27. nov. Tartus kokku rahva vaadete ja edaspidiste sihtide selgitamiseks ülemaaline rahvaasemike-koosolek. Sellest koosolekust võtsid osa valdade, seltside ja linnade saadikud. Osavõtjad jagunesid kahte rühma — parem- ja pahempoolseiks. Parempoolsete juhid olid eksinud, kui nad arvasid, et koosolek kujuneb enamvähem rahulikuks ja üksmeelseks. Kongressil jäid parempoolsed isegi vähemusse, pahempoolsed valisid juba lahkkeliderikkal avamiskoosolekul „Bürgermusses“ juhatajaks advokaat J. Teemandi, kes varsti oma pooldejatega ülikooli aulasse siirdus, kus koosolekut jätkati. Nii sai kavatsatud ühest kongressist tegelikult kaks. Mõlemad koosolekud võtsid vastu rea iseseisvaid resolutsioone, millele vaadati kui valitsusele esitatavaile soovidele.

Parempoolsete kongress, mis J. Tõnissoni juhatusel „Bürgermussesse“ jäi, nõudis viibimata oktoobrimanifesti lubaduste teostamist, maaomavalitsuskorra sisseseadmist, Eestist administratiivse terviku loomist, rahvuslikku enesemääramisõigust, maata inimestele maa muretsemist jne. Oma nõuete mittetäitmise puhul soovitas kongress survet avaldada passiivse vastupanuga.

Pahema tiiva otsused olid palju radikaalsemad kui eelnimetatud. Kuigi nende juht J. Teemant oli tagasihoidlik, esinesid seal ettepanekutega äärmised revolutsionäärid H. Pöögelmann jt. ning nende kavad kiideti kongressi ärevas õhkkonnas heaks. Resolutsioones nõuti valitsusasutiste boikoteerimist, revolutsioonilise omavalitsuse sisseseadmist, rahva relvastamist välise surve ja vägivalla eest hoidmiseks, asutava kogu kokkukutsumist, eesti keele tarvituselevõttu koolides, tasuta maajagamisi rahvale kiriku ja mõisa maadest ja palju muud. Vastuvõetud nõuded olid seetõttu nii käremeelsed, et neid ei võetudki täitsa tõsiselt, vaid nad olid rohkem äreva rahvamassi ürgjõuline kaasaminek agitaatoreile; ka oli neile natuke varem peetud läti rahvaasemike koosolek andnud samasuguse, täiesti pahempoolse eeskuju. Eesti autonoomiat aula otsused ei nõudnud, sest sotsialistid Vene tsentralistlikust parteist, kes nende saamisloos tooni andvad olid, ei pooldanud sellist killunemist.

Revolutsioon muutub vägivaldseks. Rahvaasemike-koosoleku pahema tiiva radikaalsed otsused süvendasid revolutsioonilist meeleolu ning levitasid seda üle kogu maa. Paljudes kohtades hakati nende järgi kohe teotsema, võeti üle kohalikke omavalitsusi, rüüstati kroonuviinapoode jm. Eestimaa asekuuberner Giers kuulutas revolutsiooni ohjendamiseks 1905. a. dets. algul sõjaseaduse välja. See samm oli erutatud massidele veel uueks tõukeks, sest sama-

aegselt suleti eesti ajalehed ning vangistati hulk eesti tegelasi ja keelati ära valdade saadikute kongress Tallinnas, kuigi nad juba sinna kokku olid tulnud. Viimaseid ärritas see keeld väga, sest samaaegselt olid sakslased oma maapäevadel koos. Eesti maasaadikud solvusid sellest, et neid sootuks erinevalt käideldi, ning pidasid seda sakslaste süüks. Paljud saadikud ja linna töölised kogunesid siiski „Volta“ vabrikus söögisaali koosolekule, kus sotsialistide juhtide vastuseisust hoolimata kihutati vägivaldategudele — mõisnikke

20. joonis. „Balti tsirkus“. Omaaegne kari-
katuur selle kohta, kuid mõisnikud pane-
vad kubernere oma pilli järgi tantsima.

vangistama, relvi ära võtma jm. Juhtidest pooldas ainult H. Pöögelmann mõisade rüüs-
tamist ja põletamist, nn. „läti
keelt“, sest lõunanaabrid olid
seda juba varemini teinud.
Kuigi kasakad selle koosoleku
laiali ajasid, koguneti järgmi-
sel päeval uuesti salakoosole-
kule, kus eelmisel päeval aru-
tusel olnud kavad lõplikult
otsustati. Igatahes oli sõjasea-
duse kehtimapanek ja sellele
järgnenud Tallinnas aset leid-
nud sündmused väljakutseks
järgnenud massilistele rüüsta-
mistele Eesti alal, ilma milleta
need tõenäoselt poleks üldse
teostunud, sest seni oli kõik-
jal hoidutud sellistest vägi-
vallategudest. Liikumine pai-
sus järgnevatel nädalail kiiresti
suureks hävituslaineks.

Seniste usutavamate andmete järgi rüüstati siis Eestimaa kuberman-
gus üle 100 mõisa, Liivimaal Eesti osas umbes 50, Läti- ja Kuramaal,
kus sellega varem alustatud, oli see arv kaugelt suurem.

Balti aadel, kes sellest sündmusest oli kabuhirmu aetud, katsus
keisrile tõendada, nagu oleks liikumine sel kujul Vene sotsiaaldemo-
kraatia vandenõu, mis kauaaegselt ette valmistatud valitsuse kukuta-
miseks ning sealsete juhtnööride järgi ka Eestist autonoomset riiki
püüab luua, nagu seda olid taotlenud Poola vabadusvõitlused.

Mässu lõplik mahasurumine. Peaminister Witte määras Balti-
maa kuberneriks oma sõbra — kindralleitnant V. Sollogub'i, kes
instruktsioonide kohaselt pidi teotsema väga karmilt. Kohale jõu-

des leidis kindralkuberner eest aga sootuks vähem hädaohtliku olukorra, kui seda oli hinnatud. Sõjaväelisi kokkupõrkeid ei tekkinud mässu vaigistama saadetud vägedel peaaegu kuski, nende peamiseks tegevuseks kujunes siin kohalike mõisnike poolt süüdistatud isikute karistamine, vangistamine, peksmine, mahalaskmine või poomise teel. Paljudel põletati karistuseks ka maju. Mässu summutamine toimus paiguti väga metsikult ja veriselt, olnedes kohaliku karistussalga juhi julmusest. Sagedasti surmati inimesed, kes mõisnike poolt mässulistena süüdistatud, üsna väikese kuriteo eest, ilma iga-suguse kohtuliku ülekuulamiseta. Mõnel pool peksti ohvrid eluajaks vigaseks. Rahva-traditsioonis on säilinud sellest ajast jubedad mälestused.

Eestis surmati mässust osavõtjaina üle kolmesaja inimese ning ebasoovitavate isikutena saadeti maalt välja üle kahe ja poole tuhande, rääkimata pekstuist, vangistatuist, läbiotsitavaist ja muul viisil tülitatud kimbutatud inimestest. Sakslastest teatakse üle kogu Eesti ainult üks mässuohver. Kahjud, mis neid tabasid, olid seega ainelist laadi. Siiski oldi sakslaste hulgas nii hirmunud, et hulgaliselt välja rännata kavatseti. Kohalikule rahvale kätetätsamise kirk tegi neist julmemad karistussalkade juhid, kelledest üldtuntuks on saanud K. v. Sievers, oma kuulsa veresaunaga Viljandis, kus ilma iga-suguse eeluurimiseta tapeti umbes 50 inimest. Ka teisi mõisnikke, isegi saksa soost vaimulikke tunneb rahvas tol ajal metsikute ja verejauuliste kätetasujatena.

21. joonis. Omaaegne karikatuur Vene keskviimu ja mõisnikkude koostöö kohta rahutuste mahasurumisel.

Lõpuks suleti kõik tähtsamad kindlasuunalised eesti ajalehed kas ajutiselt või lõplikult ning sama saatust tabas ka sotsialistlikke organisatsioone. Endised ideed said edasi elada ainult äärmiselt varjatult. Aegamööda kujunes kord jälle kindlamaks, mis võimaldas 1908. a. sõjaseaduse ning järgmisel aastal Balti kindralkubeneri ameti kaotamise, mis revolutsiooni likvideerimisega oma otstarbe oli täitnud.

3. Eestluse majanduslik ja kultuuriline jõudude koondamise aeg pärast 1905. a. revolutsiooni.

Poliitilisest elust. Lähemal revolutsioonile järgnenud aastail valitses veel kõikjal surve- ja masendusmeeleolu. Ka peale sõjaseaduse kaotamist valvati hoolsasti siinse poliitilise elu järele. 1906. a. asendati senine Balti kindralkuberner Sollogub, keda peeti liiga vabameelseks, parun A. Müller-Zakomelskiga, ning rüütelkonna nõudel saadeti siia teisigi kõvakäelisemaid kõrgemaid ametnikke.

Ainsa avaliku eesti poliitilise parteina võis mõnda aastat teotsesta ainult Eesti Rahvameelne Eduerakond Tartus, J. Tõnissoni juhatusel. Teised püüdsid salaja oma ridu koos hoida, kuid sagedasti kaotasid igasuguse lootuse tulevikku. Eesti poliitilist elu aktiveeris peale revolutsiooni ainult rahvaasemike saatmine Nikolai II manifestis lubatud rahvaesindusse — Vene riigiduumasse. Eestlaste osavõtt riigiduumadest oli piiratud, sest nad pääsesid neisse arvukamalt ainult kahte esimesse, mis valiti võrdlemisi vabameelse valimiseseaduse alusel. Hiljemini muudeti valimiskord, nii et konservatiivsed said uuesti ülekaalu.

Eestlased said kahes esimeses riigiduumas viis kohta. Sellele vaatamata ei suutnud nad seal midagi olulist ära teha, sest nimetatud duumade iga oli väga lühike — ei kestnud kokku kuut kuudki. Et Eesti saadikud oma vähesuse tõttu mingit iseseisvat parteid ei saanud moodustada, siis liitusid nad enamikus vene vabameelsetega — kadettidega, kuna vähemik neist oli sotsiaaldemokraate. Poolakate algatusel koondusid Venemaa vähemusrahvuste saadikud duumas autonomistide rühma. Vähemusrahvuste autonoomiapüüded ei meeldinud aga juhtivale kadettide parteile, kelle arvates need olid teisejärgulise tähtsusega asjad Venemaa uestikorraldamisel. Lõppeks lubasid vene kadetid siiski Poola autonoomiat toetada.

Viimase asjaolu tõttu organiseerusid jällegi eesti autonoomistid. Et taheti ära oodata Poola autonoomia seadust, ei rutatud Eesti autonoomia eelnõu esitamisega duumale, vaid töötati siia semstvo loomise alusel, kelle käsutusse pidi minema maafond. Järgmistes riigiduumades suurenes sakslaste arv Baltimaalt, kuna pärismaalased said sootuks väikese esinduse. Eesti ja Läti saadikud esinesid neis küll rea soovitatavate uuenduskavadega, kuid need jäid tagurlikus duumas tagajärgedeta.

Samasugune saatust tabas kohalalgatatud parandusi, mida rahvas väga ootas. Revolutsiooni likvideerimisega tundsid sakslased endid niivõrra seisukorra peremeestena, et nad eestlastega võimu jagamisest maaomavalitsuses enam teadagi ei tahtnud. Kindralkuberner juures peetud aadli, talupoegade ja linnakodanikkude tege-

laste koosolek seadis küll kokku omavalitsusekava, mis ei kõrvaldanud talurahvast maaomavalitsusest, vaid andis neile mõisnikega pariteedi. Kuid aadlil oli küllaldaselt mõju keskvalitsuses, et need kavad seal läbi ei läinud.

Kui esimesed surveaastad möödusid, siis avardati jällegi trüki-, sõna- ja koosolekutevabadust. Siitpeale hakkasid poliitilised erakonnad koonduma. Tegevust jätkas endiselt J. Tõnissoni Eduerakond, sellele seltsisid K. Pätsi juhatusel eesti radikaalsed rahvuslased ja Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööliste partei, M. Martnaga eesotsas.

Majanduselu. Majanduselus ei ilmnenu 1905. a. revolutsiooni järel säärast seisakut kui poliitilises elus. Vastuoksa, tõkestatud energia juhiti poliitiliselt ürituselt nüüd sageli just majandusellu. Mitmesuguste uute ürituste finantseerimiseks loodi krediidiastutisi, hakati maad parandama, kaubanduslikke ettevõtteid rajama jne. Laiemalt levisid jällegi ühistegelikud algatused, näit. karjakkontrollühingud, mis andsid juhatusi ratsionaalseks karjakasvatamiseks, ühispiimatalitused, kus piim võiks ja juustuks ümber töötati. Karjakasvatamisele siirduti Eestis peamiselt seetõttu, et põllupind oli halvem kui Venemaal ning meie vili ei suutnud sealse viljaga võistelda, kuna tolle aja kohta üsna eeskujulik piimakarjakasvatus ja selle saaduste ümbertöötamine tegid meie või ja juustu mitmesugustel turgudel otsitud kaubaks. Samasuguseid edukäike tegid mitmed teised majandusharud. Viljandimaale, Kåo mõisa asutati tol ajal esimene Eesti põllutöökool, mis pidi ette valmistama teadlikke põllupidajaid.

Revolutsiooni mõju all toimus 1905. a. revolutsiooni ja maailmasõja puhkemise vahel sakslaste algatusel omapärane katse koloniseerida Baltimaid sakslasist asunikega, mis väärib nimetamist niihästi poliitiliselt kui ka majanduslikult seisukohalt.

Möödunud liikumise mõjul tekkis sakslasis pettumus Vene võimu suhtes. Nad suunasid lootused uuesti Saksamaale. Et kohal oma ridu koondada, tekkis mõisnikkonnas omapärane idee, asustada Baltimaile sakslasi. Neid kutsuti siit-sealt, et vähem tähelepanu äratada, tihti ka Lõuna-Venemaalt, Baltimaile, kus nad siirdusid peamiselt mõisaametnikeks ja põllupidajaiks.

Eriti tagajärjerikas oli see asustamistegevus Kuramaal. Kohalike elanikke puudutas sakslaste koloniseerimispüüd peale poliitilise külje just majanduslikult, sest juba enne uute kolonistide sissetoomist oli siin 75—80% elanikest maata. Nende maasaamise võimalused muutusid nüüd aina kitsamaks.

Vaimsest elust. Mis puutub Eesti kultuuriellu pärast 1905. a. liikumisi, siis ühelt poolt kehtis siin avalikult teatav surve ja uus

venestamistendents. Tegelikult aga õhutas see just aktiivsemale rahvuslikule koondumisele ja tegevusele. Vene valitsuse surve meie vaimsele elule ei olnud ühtlasi enam nii range, et lämmatada uusi rahvuslik-kultuurilisi algatusi. Õnneks olid tol ajal siia ametnikeks saadetud venelased enamasti väheteadlikud ja sihikindlusest ning ka Vene keskvalitsus sai aru ajanõudeile järeleandmise vajadusest. Nii anti nüüd eesti keelele rohkem eluõigust ning lubati selle tarvitusele võtmist algkooli kahes esimeses klassis ja eestikeelsete erakoolide asutamist. Viimased pidid töötama ilma riikliku toetuseta; neid pidasid ülal mitmesugused seltskondlikud organisatsioonid, eriti haridusseltsid. Selle loa kohaselt kutsuti Tartus 1906. a. esimese eestikeelse keskkoolina ellu Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastegümnaasium, millele järgnesid progümnaasiumid mujal. Mitmesugused seltsid rakendasid suure osa oma jõust eesti omakultuuri edendamise teenistusse. Haridusseltsid asutasid raamatukogusid, korraldasid loenguid ja kursusi. Tekkis tihe võrk uutest seltsidest, mis osalt olid venestusajal likvideerituile asendajaiks, osalt taotlesid moodsaid, hiljemini esilekerkinud sihte.

Venestusajal suletud Eesti Kirjameeste Seltsi asemele asutati 1907. a. Eesti Kirjanduse Selts, mis on tähtis meie kultuur-elu väga mitmekülgse arendajana. Seltsi peaülesandeks oli eesti keele, kirjanduse ja ajaloo uurimine. Üsna edukalt teotses EKS ka rahvaluulekogumise ning kooli- ja noorsookirjanduse soetamise alal. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastusel on ilmunud hulk raamatuid ja rida aastakäike „Eesti Kirjandust“. Esiolgu koondusid seltsi ümber peamiselt vanema põlve kirjanikud ja tegelased, kuna nooremad asutasid pisut varemini „Noor-Eesti“ rühma, mis oli vabameelse intelligentsi koondiseks. Viimane rühm hakkas teotsema produktiivselt keeleuuenduse, kirjanduse, teaduse ja kujutava kunsti alal.

Vabam olukord võimaldas eestlastel avalikult mälestada oma varasemaid kultuuritegelasi. 1907. a. asutati sellise austusavaldusena J. Hurdale Eesti Rahva Muuseum ja aasta hiljem selle juurde kuuluv Arhiivraamatukogu. Neisse koondati eestirahva aineeline ja vaimne vanavara. Aja jooksul on sinna suudetud koguda väärtuslikke materjale paljudelt aladelt, tarbeasju, rõivaid, ehteid, kunstiteoseid jne., mis pärit võimalikult kõigilt aegadelt. Varem asutatud seltsidest hakkasid mitmed eriti edendama lavakunsti. Meie praegused suuremad teatrihooned on sellest ajast pärit — „Estonia“, „Vanemuine“, „Endla“. Seega pandi alus eesti kutselisele teatrile. Kulukate ettevõtete läbiviimiseks aitasid kaasa meie ühistegelikud ettevõtted, seltskondlikud organisatsioonid ja eesti rahvas tervikuna.

Eesti riikliku iseseisvuse aeg.

I. Eesti riikliku iseseisvuse tekkimine.

1. Eesti iseseisvuse eellugu.

1917. a. märtsi revolutsioon ja maaomavalitsuse seadus. Venemaa hiigelriigi organism oli juba ammu ebaterve. Temas kehtiv kord oli oma aja üle elanud. Seisuslik, kitsarinnaline, kihihuvi-line, tagurlik monarhia ei rahuldanud enam laiemate rahvamasside eluhuvisid. Kõikjalt kostsid tungivad nõuded põhjalike poliitiliste ja sotsiaalsete reformide järele. Kuid Vene valitsus ei tahtnud rahva õigusi laiendada. Isegi 1905. a. raske kriisi ajal antud lubadused jäid enamasti paberile. Seesuguse poliitika tagajärjel tüüris Venemaa paratamatult revolutsiooni poole. Maailmasõjaaegsed rängad lüüasaamised kõigutasid Vene isevalitsusliku korra autoriteedi lõplikult. Kord vallale pääsenud opositsioonivaim kasvab seda suuremaks, mida kauem kestab õnnetu sõda, mida rohkem suureneb üldine viletsus. Nähes lähenevat ohtu püüavad mitmed truamad keisri poolehoidjad mõjustada Nikolai II kiireks eraldise rahu sõlmimiseks Saksamaaga. Nad astuvad ka salajastesse läbirääkimistesse Saksa valitsuse usaldusmeestega Stokholmis. Esialgsete läbirääkimiste eesmärgiks on järele kuulata, mis tingimustel keskriigid on nõus Venemaaga rahu tegema. Rahu teostamisel taheti kõiki mitteusaldatavaid vägesid kiires korras desarmeerida ja oma rindelt vabanenud parimate väljavalitud väeosadega igasugust vastuhakkamist likvideerida. Kõik pidi toimuma täpsalt nagu 1905. a. Vene-Jaapani sõja puhul.

Kuid seekord puhkes revolutsioon kiiremini, kui seda keegi aimata võis. Paari päeva jooksul kukutati vana režiim kogu Venemaal. See sündis märtsikuus (vana kalendri järgi veebruaris) 1917. a. Esialgu tervitasid teostunud riigipööret kõik vabameelsed demokraatlikud ringkonnad sise- kui ka välismaal. Temas nähti Vene uuestisünni algust. Rõõmutsesid isegi liitlased, kes uskusid, et eba-

22. joonis. A. F. Kerenski end. tsaaripalees.

populaarse valitsuse kõrvaldamise läbi kasvab venelaste sõdimisind. Üldine rõõm ja vaimustus valitsesid ka Vene rõhutud vähemusrahvuste seas. Nemad lootsid eriti, et nende õigustatud nõudmisi autonoomiale uute võimukandjate poolt arvestatakse. Uus — nn. ajutine valitsus, mis koosnes vabameelsetest meestest, püüdis ka tõesti demokraatlikult valitseda. Venes kaotati kõik seisuslikud vaheseinad ja eesõigused, rahvuslikud ja usulised kitsendused, laiendati kodanike vabadusi ja omavalitsuste õigusi. Kõik laiaulatuslikumad küsimused, nagu tulevase riigikorra, agraarküsimuse jne. lahendamine jäeti aga hiljemini kokkuastuva asutava kogu ülesandeks.

Huvitav on märgida, et eestlased olid Vene vähemusrahvustest esimesed, kes oma energilise ja sihikindla väljaastumisega ajutiselt valitsuselt endale hankisid uue maaomavalitsuse seaduse, mis on tuntud 30. märtsi omavalitsuseseaduse nime all¹. Sellega pandi kindel alus autonoomse Eesti kujunemisele. Esmalt ei tahtnud Vene riigimehed küll midagi teada neile eestlastelt esitatud seaduse eelnõust, seletades, et säärased asjad kuuluvad asutava kogu otsustamisele. Kuid varsti muutsid nad siiski oma arvamust ja kinnitasid seaduseprojekti. Küsimuse otsustamisele mõjus oluliselt kaasa imponantne eesti sõdurite ja Peterburi eestlaste meeleavaldus Tauria palee ees (ajutise valitsuse asukoht).

¹ Kuni veebruarikuuni arvati aega vana kalendri järgi.

Uue maaomavalitsusseaduse põhjal ühendati Liivimaa põhjapoolne osa ühes Saaremaaga Eestimaa kubermangu külge. Niiviisi moodustati uus administratiivne tervik eestlaste omavalitsusega.

Kõrgemaks võimuks koha peal oli Vene valitsuse usaldusmees — komissar ühes kohaliku rahvaesindusega, mis moodustas nn. Maanõukogu ehk Maapäeva.

Viimase ülesandeks oli kõiki tavalisi maa-alalisi küsimusi otsustada ja vastavaid seadusi välja töötada. Tema liikmed valiti küll üldise valimisõiguse põhjal, kuid kaudse valimisviisi järgi.

Maapäev astus kokku 1917. a. suvel ja kujunes kohe Eesti poliitilise elu tähtsamaks keskuks. Tema täidesaatvaks organiks oli Maavalitsus, kelle esimeheks valiti K. Päts. Vene valitsus omalt poolt määras J. Poska Eestimaa komissariks, ühes kahe abiga (J. Jaakson ja K. Parts; viimane neist Lõuna-Eesti jaoks).

Rahvuslike väeosade loomine. Maaomavalitsuse kõrval oli teiseks tähtsaks rahvuslikuks algatuseks peale märtsirevolutsiooni rahvuslike väeosade organiseerimine. Nende loomist kaaluti juba vana korra ajal. Nimelt siis, kui Vene valitsus, otsides tõhusamaid abinõusid sakslaste edasitungi tõkestamiseks Baltimaile, püüdis selleks kasutada kohalikkude elanikkude isamaalust ja ohvrimeelt.

Mõtte teostamisele asuti alles märtsikuus 1917. a., kui Vene sõjajõudude lagunemine ja üldine korralagedus oli täie hooga arenemas. Kaitseta maa vajas ustavaid ja korralikke sõjamehi, kelleks võisid olla vaid eestlased ise. Nii algas Vene valitsuse nõusolekul eesti sõjaväelaste koondamine Eestisse. See toimus kurnis edukalt, nii et aasta lõpuks oli meil formeeritud juba terve diviis, mis koosnes 4 jalaväe- ja ühest ratsapolgust, suurtükiväebrigaadist ja tagavarapataljonist. Eesti diviisi ülemaks sai kindralstaabi polkovnik J. Laidoner. Kahjuks võtsid 1917. a. oktoobris

23. joonis. J. Laidoner.

võimule tulnud enamlased diviisi juhtimise varsti endi kätte, mis avaldas halvavat mõju sõjaväe väljaarendamisele.

Sellelipärast on oma sõdurite õigeaegne kodumaale toomine väga olulise tähtsusega. Nad moodustasid jõu, mida esimesel soodsal võimalusel võidi kasutada isamaa huvides.

Oktoobrirevolutsioon ja enamlik aeg Eestis. Vene ajutise valitsuse tähtsamaid ülesandeid oli sõja jätkamine võiduka lõpuni. Kuid peagi selgus, et laiemad rahvamassid olid sõjast lõplikult tüdinud ja ei toetanud valitsuse sellekohaseid püüdeid. Iga tavaline venelane ihkas rahu ja rohkearvulise maaproletariaadi eriliselt unistuseks oli veel maa hankimine mõisade arvel.

Niisuguse meeoleu juures polnud pahempoolsetel sotsialistidel — enamlastel — raske leida suurt poolehoidu oma kõlavaile loosungeile, mille tuumaks oli „rahu ja maa“. Juba varsti etendavad enamlased mõõduandvat osa kõikjal signinud „sõdurite ja tööliste nõukogudes“, milledest on tähtsam Petrogradi oma. Viimasest saab tõsine ajutise valitsuse võistleja, kelle otsused on tihti kaalukamad kui ametliku valitsuse omad. Ka Saksa sõjaväe ülemjuhatus tegi kõik, et venelaste seas levitada „rahumõtet“ ja Venet siseiselt laostada.

Saksa ülemjuhatus kaasteadmisel ja nõusolekul lubati Vene kõige radikaalsemaid revolutsionääre-maapagulasi Helveetsiast sõita Saksamaa ja Rootsi kaudu Venemaale (V. Lenin jt.). Rindel pandi kehtima tegelik vaherahu ja korraldati suurejoonelisi „vennastusi“, kus lihtsameelseid vene sõdureid kästi koju minna, maad saama, seni kui neil relvad käes. Ning venelased talitasidki nende nõuannete kohaselt. Massiliselt jäeti kaevikud saatuse hooleks ja söideti koju.

Ajutisel valitsusel ja ohvitserkonnal polnud võimu enamliku kihutustöö tagajärjel tekkinud laostumist sõjaväes takistada. Sakslased, nähes venelaste kasvavat nõrkust, hakkavad nüüd sepitsema kaugeleulatuvaid plaane Venemaa suhtes. Nende eesmärgiks on võimalikult rohkesti maid ühendada otseste või kaudsete sidemetega Saksamaa külge. Nii alustavad nad uue rünnaku Baltimaade suunas ja vallutavad kerge vaevaga Riia, Saaremaa ja Hiiumaa (aug., sept.). Esialgu jäävad nad sellele joonele peatuma, sest neil puudub jõud suuremate operatsioonide läbiviimiseks.

Vahepeal aga kestab Vene riigi lagunemise protsess edasi. See andis enamlastele mahti oktoobris 1917. a. A. Kerenski valitsust kukutada ja ennast võimule upitada. Uue valitsuse etteotsa astus käremeelne V. I. Lenin. Enamlased hakkasid kohe peale oma võimu kindlustamist kommunistlikku korda sisse seadma. Selle tulemuseks oli majanduselu täielik desorganiseerumine, mille all laiemad rahvamassid rängalt kannatasid. Senine Eestimaa komissar

J. Poska tagandati ametist ja asendati V. Kingissepaga, kes nüüd ühes Tallinna revolutsioonilise komiteega oli kohalikuks kõrgemaks võimuks. Enamlased hakkasid kohe tähtsamaid ametiasutisi üle võtma, kuid leidsid mitmel pool tugevat vastupanu ametnikkude ja sõjaväelaste poolt. Oma võimu suutsid nad ainult terroristlike abinõudega hoida. Eesti rahva seas, kes oli venelastest kaugelt tsiviliseeritum, ei leidnud kommunism kuigi soodsat pinda. See pärast polnud enamlaste võim püsiv ega kindel. Vaatamata enamlaste keelule astus Maapäev 28. nov. erakorraliseks istungiks kokku ja kuulutas enda kuni Asutava Kogu kokkuastumiseni ainukeseks seaduslikuks võimukandjaks maal. Ühtlasi annab ta erakorralisi volitusi oma juhatusel, Vanematekogule ja Maavalitsusele. Neil kõigil on õigus anda määrusi ja teha korraldusi, mis on sunduslikud kõigile Eestimaa elanikele. See samm tähistas Eesti lõplikku lahtilöömist Vene riigivõimu alt. Vaatamata sellele, et Maapäev veel samal koosolekul ja Maavalitsus mõni päev hiljem enamlaste poolt vägivallaga laiali aeti, teotsesid Eesti keskasutised põranda all edasi. Nende tähtsamaks tööks oli välisesinduste loomine, kes pidid iseseisvale Eestile välismaalt abi ja tunnustust hankima. Väljavaateid selleks oli, sest teati, et liitlased ja ka teised riigid ei tunnustanud uut Venemaa korda.

Mida kauem enamlased Eestis võimutsesid, seda suuremaks kasvas vastuolo nende ja teiste demokraatlikult mõtleivate kodanikkude vahel. Eriti pinevaks muutus vahekord, kui selgus, et enamlased, hoolimata laiaulatuslikust propagandast ja surveabinõudest, ei saa endile loodetud enamust Eesti Asutava Kogu valimistel (21.—22. jaan. 1918. a.). Nähes endi läbikukkumist katkestasid nad valimised ja panid piiramis seisukorra kehtima. Ühtlasi kuulutati kogu balti aadel lindpriiks ja kästi kõiki tema täisealisi liikmeid vangistada. Oma otsust põhjendati asjaoluga, et rüütelkonna juhatus oli astunud Saksamaaga ühendusse ja palunud saata vägesid maa okupeerimiseks.

Neile otsustele järgnesid massilised vangistused, varanduste konfiskeerimised, karmid revolutsioonilise tribunali kohtuotsused. Need ei tabanud ainult sakslasi, vaid ka tervet rida silmapaistvaid eesti seltskonna- ja poliitikategelasi.

Sakslaste tagakiusamine oli Saksa valitsusele heaks ettekäändeks, et õigustada maa okupeerimist, mida sõjalised ringkonnad ammugi olid kavatsenud.

Vene poolt polnud neil tookord mingit vastupanu karta, vastuoksa, enamlased pidid kõigi sakslaste nõudmistega leppima, et üldse rahu saada enda võimu kindlustamiseks. Juba kohe võimule tuleku järel alustasid enamlased rahuläbirääkimisi Saksamaaga.

24. joonis. Saksa dessantpaadid Tagalahes.

Nemad püüdsid ka liitlasi kaasa tõmmata, kuid viimased pidasid rahutegemist nimetatud olukorras enneaegseks. Nemad hoiatasid enamlasti separaatrahu tegemise eest ja loobusid uue Vene valitsuse tunnustamisest. Nii jäi Vene keskriikidega üksi. Rahuläbirääkimised peeti Brest-Litovskis ja venisid kaunis pikale. Vahepeal muutus venelaste seisukord ikka halvemaks. Sakslased, okupeerinud Ukraina ja Krimmi, surusid viimati läbi, et Venemaa viiks oma väed Eestist ja Soomest välja ja lubaks sakslastel seal korda jalule seada, väites, et kohalikud elanikud seda soovivad. Enamlased võtsid kõik sakslaste ettekirjutatud tingimused vastu. Lõplik rahu Saksamaaga tehti 3. märtsil 1918. a. Brest-Litovskis. Selleks ajaks olid sakslased Eestimaa juba okupeerinud.

Eesti iseseisvuse väljakuulutamine. Maapäev 28. nov. deklaratsioonis rõhutas küll oma sõltumatust Vene keskvalitsusest, kuid maa lõpliku saatuse pidi siiski Eesti Asutav Kogu otsustama. Teatavasti takistasid enamlased niihästi Vene kui ka Eesti Asutava Kogu kokkuastumist. Et eestlased kaotasid lootuse Vene demokraatliku riigi teostumise võimalusse ning neile enamlaste riigikord täiesti vastuvõtmatu oli, siis võttis iseseisvuse mõte järjest kindlama kuju.

Eesti poliitiliste parteide nõupidamine dets. lõpul Tallinnas leiab tarvilikuks Eesti iseseisvust võimalikult ruttu välja kuulutada, et võtta sakslastelt moraalne alus maa okupeerimiseks. Selle mõttega olid

kõik erakonnad päri, ainult mitte kohalikud enamlased. Nende vastu-seismisel polnud võimalik iseseisvust õigeaegselt välja kuulutada. Sellegipärast töötas erakondade vaheline büroo vastava iseseisvus-deklaratsiooni teksti välja ja oodati vaid soodsat silmapilku tema avaldamiseks. Selline võimalus avanes alles päev enne sakslaste tulekut Tallinna — 24. veebr. 1918. a. Pärnus õnnestus iseseisvus-manifesti isegi päeva võrra varem avaldada. Manifest kuulutas Eesti iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks ja andis kõrgema ning korraldava võimu kolmeliikmelise Päästekomitee kätte, kuhu kuulusid K. Päts, J. Vilms ja K. Konik.

Päästekomitee avaldas kahe päeva jooksul 5 päevakäsku, milles kõigepealt keelati Eesti kodanikele ja sõjaväelastele osa võtta Vene-Saksa sõjast, siis kästi endised demokraatlikud omavalitsused kokku astuda ja likvideerida enamlaste asutised. Kõik enamlaste tehtud varanduste konfiskeerimise otsused tühistati jne. Lõppeks avaldati esimese Eesti Ajutise Valitsuse koosseis — peaminister K. Pätsiga eesotsas.

Kuid Saksa okupatsioonivägede kohaleilmumine

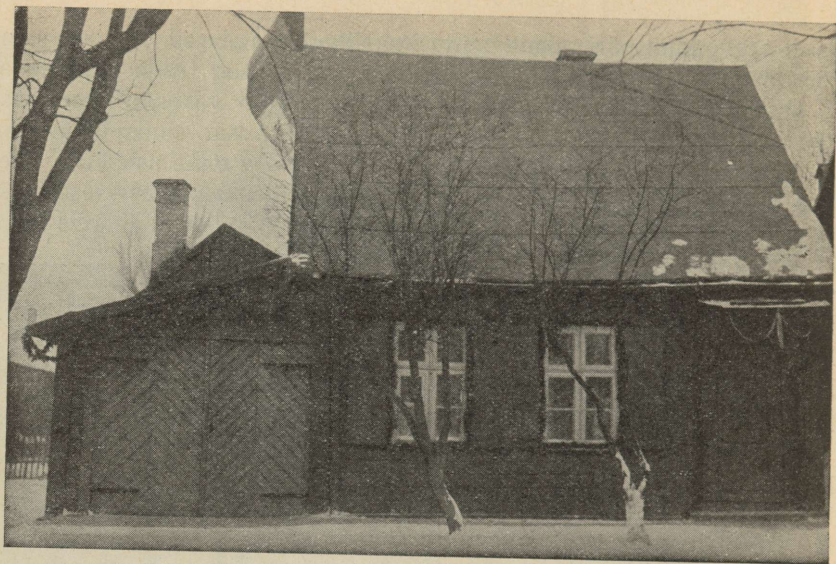
lõpetas Eesti valitsuse avaliku tegevuse. Eesti iseseisvuse mõtte kandjad pidid jälle, nagu enamlaste ajal, põranda all teotsema.

Sel ajal kui okupatsioonivõimud püüdsid täiesti hävitada lootusi iseseisvusele, hankis Eesti välisdelegatsioon Eesti iseseisvuse *de facto* tunnustuse Inglise, Prantsuse ja Itaalia valitsustelt mais 1918. a. Kodumaal aga püüdsid Ajutise Valitsuse tegelased salaja vastu töötada okupatsioonivõimude püüdele leida eestlaste poolehoidu Balti hertsogiriigi loomiseks.

Saksa okupatsioon. Sakslased Baltimaid okupeerides taotlesid väga kaugele ulatuvaid sihte. Nad tahtsid, Venemaad merest isoleerides, saada kogu Balti mere isandaiks. Ühtlasi soovisid nad

25. joonis. K. Päts. Päästekomitee esimees.

26. joonis. Päästekomitee konspiratiivkorter 1916. a. veebruaris.

neid maid suurejoonelise koloniseerimise ja ümberrahvastamispoliitikaga jäädavalt Saksamaa külge siduda.

Maa okupeerimine ei tekitanud sakslastele kuigi suuri raskusi, sest väikearvuline ja demoraliseerunud punakaart polnud võimeline vastupanuks. Nemad ja kohalikud enamlaste tegelased põgenesid üle pea-kaela Venemaale. Uus võim seadis kogu maal karmi sõja-seaduse kehtima. Eesti valitsust ja ametiasutisi ta ei tunnustanud; rahvuslikke väeosasid likvideeriti mõne nädala pärast. Kogu Eesti territoorium jagati kolme rajooni, mille juhtideks olid Saksa kindralid. Need määrasid oma äranägemise järgi uue administratsiooni alaühikute (kreisid, ametkonnad, jaoskonnad) ametnikke. Viimased olid enamikult kohalikud sakslased. Kõik ametiasutised, koolid ja Tartu ülikool saksastati. Eesti keelel oli eluõigus vaid alamais algkoolides.

Üldse seati kogu eestlaste avalik elu kõige valjema kontrolli alla. Kõik seltsid ja ühingud suleti ja ainult vähestele anti luba edasiteotsemiseks. Igasugused poliitilised koosolekud ja ühingud olid täiesti keelatud. Kõik trükitooted, ajakirjandus ja isegi lihtkirjavahetus tsenseeriti valjult. Enamik ajalehti pandi seisma ja ülejäänuid sunniti teenima Saksa propaganda huvisid. Ka liiklemine oli äärmiselt kitsendatud. Iga pisema reisu puhul juba vajati kohalike võimude eriluba, sama maksis ka telegraafi tarvitamise korral. Telefoni kasu-

tamine polnud eraisikuil üldse võimalik. Kõik kahtlased isikud seisid kõva järelevalve all ja paljusid saadeti ilma pikema jututa kaugeisse vangilaagritesse.

Sõjast ja revolutsioonist raskesti vintsutatud Eesti pumbati nüüd lõplikult tühjaks. Kõik, mis vähegi kõlblik ja mida jaksati ära vedada, saadeti Saksamaale. Eriti peeti jahti toiduainetele. Rekviireeriti loomi, vilja ja muud söödavat.

Balti hertsogiriigi loomise kavatsused. Saksa okupatsioonivõimud ignoreerisid algusest peale Eesti demokraatlikke asutisi ja arvestasid vaid kohalikku rüütelkonda. Viimane astus kohe energilisi samme, et asutada Balti hertsogiriiki, mis taheti personaaluniooni kaudu siduda Saksamaaga. Tihedamat seost Saksamaaga ei soovitud seepärast, et ei tahetud näha Saksa riigipäeva võimu meie kodumaal. Viimane oli aadli meelest liiga demokraatlikult häälestatud asutis. Välispoliitilistel kaalutlustel oli tähtis, et ka enamusrahvad — eestlased ja lätlased — avaldaksid Balti hertsogiriigi loomiseks oma nõusoleku. Sest Bresti rahulepingu sisu põhjal polnud Saksal õigust maad annekteerida, vaid ainult elanikkude kutsel maal „korda luua“.

Selleks, et juriidiliselt kõik paistaks õigena, kutsuti kokku nn. maakogud. Nende koosseisu moodustasid suurmaapidajad, tsariaegsed vallavanemad, luteri usu vaimulikud ja linnade esindajad. Neist arvati, et nemad rahva tahet kõige paremini tõlgitseda suudavad. Maanõukogude ülesandeks oli otsustada Eesti- ja Liivimaa lahkulöömine Vene riigi alt.

Põhja-Eesti maakoguga oli sakslastel õnne, kuid Liivimaa omas leidsid nad eesti vallavanemate poolt ootamata üksmeelset vastupanu. Vallavanemad esitasid vastava (K. Pätsi poolt salaja koostatud) deklaratsiooni, milles seletasid, et neil pole 1866. a. talurahvaseaduse põhjal õigust otsustada poliitilisi küsimusi. See õigus oli Maapäeval, kes tegi otsuse iseseisva Eesti heaks. Säärane otsus ei meeldinud sakslastele. Seepärast sõeluti aprillis 1918. a. Riias kokkukutsutud üldmaanoukogu saadikuid eriti hoolikalt. Selle selektsiooni tulemuseks oli, et maanoukogu (Landesrat) otsustas üksmeelselt kogu Baltimaa elanikkonna nimel paluda Saksa keisrit, et see neid kehtvalt oma kaitse alla võtaks. Ühtlasi avaldati soovi, et koha peal loodagu konstitutsiooniline hertsogiriik, mis ühendataks personaaluniooni kaudu Saksamaaga. Vastav saatkond lähetati ka kohe teele oma südamesoove Saksa keisrile ette kandma. Berliinis loomulikult suhtuti baltlaste ettevõttesse heatahtlikult ja lubati neid kõigiti toetada. Kuid siiski ei pidanud sakslaste kavatsused teostuma.

Hoolimata Ukrainast ja Rumeeniast saadetud rikkalikest toidu- ja toorainete tagavaradest, vaatamata sellele, et idarindelt hulk uusi

vägesid Prantsusmaale paisati, ei õnnestunud sakslaste viimased meeleheitlikud katsed sõda läänes enda kasuks otsustada. Uue vägeva vastase sekkaalöömine (Põhja-Ameerika Ühendriigid) otsustas sõja saatuse. Sakslaste rasked lüüasaamised aug. ja sept. 1918. a. põhjustasid ränga meeleolu languse, millele seltsis äge patsifistlik ja sotsialistlik propaganda. Lõppeks puhkes novembris ka Saksa revolutsioon, mille tagajärjel keiser Wilhelm II 9. nov. troonist loobus. 11. nov. pidid sakslased vaherahulepingule alla kirjutama. Juba palju varemalt olid Saksa liitlased: Bulgaaria, Türgi ja Austria-Ungari kokku varisenud ja rahu palunud. Äärmise karmi vaherahulepingu põhjal pidi Saksa muu seas kohe oma väed endise Vene riigi territooriumilt evakueerima.

Eestist lahkusid sakslased varsti peale revolutsiooni puhkemist. Kõik Saksa surve all ärganud rahvad vabanesid ja kuulutasid endid iseseisvaks. Neid kõiki ootasid uued rasked heitlused enamliku Venega. Ka sakslased ei suutnud unustada oma Baltimaal kaotsi läinud positsioone ja püüavad paaril korral uuesti peale suruda. Kõik sellega ühenduses olevad sündmused on seotud Eesti Vabadussõja ajalooga.

2. Vabadussõda.

Eesti Ajutine Valitsus võtab võimu üle. Saksamaal 9. nov. 1918. a. puhkenud revolutsioon kandus varsti ka meie kodumaal asuvaisse okupatsioonivägedesse. Juba 9. novembril tõmbasid madrused Tallinna sadamas ja laevadel punased lipud üles ning nõudsid endi kojusaatmist. Järgmisel päeval loodi Tallinnas Saksa sõdurite nõukogud. Okupatsioonivõime haaras täieline peatu olek. Tallinnas olid puhkenud streigid ja toitusrahutused. Uues olukorras asus Eesti Ajutine Valitsus jälle avalikult teotsema. 11. nov. 1918. a. Tallinnas asuv Saksa kindralkomando tunnustas Eesti valitsust juba järgmisel päeval. Kuid ametiasutiste ja varanduste üleandmine eestlastele toimus väga pikkamööda. Saksa sõjaväes ei varisenud kord kokku, nagu esialgu kardeti, ning varsti hakkasid okupatsioonivõimud koguni kahetsema oma kiiret järeleandmist eestlastele. Sõjavägede äraviimisega viivitati, et Eestist võimalikult palju varasid evakueerida. Relvi ei tahtnud sakslased hoopiski üle anda, kuigi nad Eesti polke laiali saates olid viimaste relvatagavarad omanud. Et relvade transportimine Saksamaale tülikas ja raske oli, rikuti neist paljud või heideti merre. Alles novembri lõpu poole, kui Ajutisel Valitsusel õnnestus sakslastega üksikasjalisemalt kokku leppida, hakkas üleandmine kiiremini toimuma.

Ajutisel Valitsusel K. Pätsi juhtimisel tuli teotsema hakata väga raskes olukorras. Tal puudusid relvad ja raha, saksla-

sed viivitasid varade ja ametiasutiste üleandmisega ja novembri teisel poolel hakkasid enamlikud väesalgad üle Eesti piiri tungima. Vaherahu põhjal liitlastega ei oleks Saksa väed tohtinud ilma liitlaste loata Vene idapiirilt lahkuda ning oleksid pidanud seega aitama kaitseda meie kodumaa idapiiri. Sellele vaatamata revolutsiooniline Saksa sõjavägi lahkus siiski Eestist.

Vabadussõja algus. Juba 1918. a. augustikuus, kui Vene valitsuse ringkonnis hakati arvestama võimalust, et maailmasõda võib lõppeda Saksamaa kahjuks, hakati Venemaal tõhusamaid ettevalmistusi tegema Eesti taasvallutamiseks. Kulutati suuremaid rahasummasid kommunistliku eesti küttide diviisi formeerimiseks. Viimane pidi sakslaste lahkumisel kiiresti Eestisse tungima. Kuigi diviisi nimetati „eesti kütidiviisiks“, oli sõdurite seas venelasi kaugelt rohkem kui eestlasi. Nii olid enamlased mõnel määral sõjaks ettevalmistatud. Kuid meie vägedel ei olnud Vabadussõja alguses relvi ega muud varustust ja rahva meeleolu oli Eesti sõjaväe suhtes üsna skeptiline. Seepärast andis esimene vabatahtlik mobilisatsioon 16. novembril väga väikesi tulemusi ja teist sunduslikku 27. novembril täideti üsna tõrksalt.

Juba enne sunduslikku mobilisatsiooni oli alanud venelaste maaletungimine nii Kirde- kui ka Kagu-Eestis. 22. nov. tungis salk enamlasi Jamburist Narva poole, kuid seekord lõi nad veel tagasi saksa piirivalve. Kuid 28. nov. alustasid enamlased suuremate jõududega pealetungi Narvale ning neil õnnestuski vallutada linna. Mõned päevad varem oli juba langenud Pihkva (25. nov.), mille kaitsmiseks Saksa sõjaväe juhid olid formeerinud venelasist Vene Põhja-armee. Pärast Narva vallutamist kuulutati enamlaste poolt Eestimaa sotsialistlikuks nõukogude vabariigiks Eesti Tööraha Kommuna nime all. Uue vabariigi nõukogu juhatajaks jäi Anvelt.

Peale piirilinnade vallutamist algas kahes suunas Vene punaväe edukas sissetung Eestisse, mis jätkus kogu 1918. aasta ja 1919. a. esimese nädala. Kagurindel langes 8. dets. Võru, 17. dets. Valga, Viru rindel vallutasid enamlased 16. dets. Rakvere. 21. dets. lahkusid Eesti väed Tartust. Peale Rakvere ja Tartu vallutamist hakkasid punaväed mitmes suunas üle Eesti laiali valguma. Järgmise aasta algul oli nende pealetung kõige kaugemale jõudnud. Pealinnast seisis enamlased umbes 30 kilomeetri kaugusel, samuti olid Paide, Viljandi ja Pärnu õige suures langemisohus. Paljud kodanikud lootsid pääsu enamlaste eest ainult Inglise okupatsioonist ning mõned ihkasid isegi Saksa vägesid tagasi.

Eesti vägesid korraldatakse. Eesti vägede taganemine ei viinud siiski paanikasse ei sõjaväge ega valitsust, vaid selle kestel käis kibe töö sõjaväe võitluskõlblikumaks muutmiseks. Distsip-

liin väeosades muutus paremaks, kui väejooksikute kohta maksmata pandi karmimad määrused ja 23. detsembril ülemjuhataja-instituut loodi. Võimu koondamine ühe isiku kätte lubas otstarbekat ja kiiret opereerimist vägedega. Ülemjuhatajaks sai kindral J. Laidoner.

Nagu distsipliin, nii paranes ka kiirelt vägede relvastus ja muu varustus. Tuukrid tõid merest välja sakslaste poolt sinna heidetud püsse ja kahurilukke ning need parandati ära. Kapten J. Pitka juhatusel loodi soomusrong, mis muutusid väga tõhusaiks relvadeks maa puhastamisel vaenlastest. Sama kapten Pitka, kes hiljemini aseadmiraliks ülendati, korraldas ka mereväge, mille aluseks sai sakslastelt äravõetud liinilaev „Lembit“. Rekvisitsiooni abil varustati väed toiduainete ja rõivastega. Viimaste eest hoolitses ka innukalt „Ühistöö“-nimeline seltskondlik organisatsioon.

27. joonis. J. Pitka.

Lisaks eestlaste jõupingutustele õnnestus Ajutisel Valitsusel saada välisabi. Ajutise Valitsuse palvel saatis Inglise valitsus oma laevastiku Tallinna alla, et kaitseda meie pealinna pealetungide vastu mere poolt. Kui enamlaste laevad tegid katset Tallinna mere poolt

28. joonis. Major M. Ekström.

pommitada, siis sõitis Inglise laevastik neile vastu ja võttis enamlastelt (26. ja 27. dets.) kaks sõjalaeva, mis kingiti Eesti vabariigile. Samuti saime meie ingllastelt suurtükke ja kergeid kuulipildujaid. Viimased osutusid partisanisõja iseloomuga sõjas kaunis tõhusaiks relvadeks. 1918. a. detsembri lõpul, kui olukord oli meie vägedele eriti kriitiline, saatis Maapäev isegi delegatsiooni Inglise admiralile Sinclair'i juurde, sooviga, et inglased Eestimaa okupeeriksid. Vastava märgukirja saatis admiral küll oma valitsusele edasi, kuid mingisuguseid tulemusi sel ei olnud, samuti kui Ajutise Valitsuse varasematel sellistel palvetel. Sõjast kurnatud Inglismaal olid patsifistlikud voolud liiga tugevad selleks, et valitsus

oleks tahtnud üritada uusi sõjalisi ettevõtteid. Kaunis tõhus ja suure moraalse mõjuga meie vägede võitlusinnule oli Soomest tulev abi. Vennasrahvalt saadi abi nii relvades kui ka rahas, aga eriti tähtis oli umbes 2000 vabatahtliku saabumine, keda juhtisid major Ekström ja kolonelleitnant Kalm. Soome vabatahtlikud hakkasid meie rindele jõudma 1919. a. algul. Rootsist ja Taanistki saabus meile kummastki üks kompanii vabatahtlikke. Välisabi reaalne tähtsus ja moraalne mõju meie vägede võitlusinnule oli õige suur.

Eesti väed puhastavad kodumaa punaväest (7. jaan. — 16. veebr. 1919. a.). Hinnates vääriliselt oma jõudu alustas Eesti sõjavägi 1919. a. algul julget vastupanu. Üldine vastupealetung enamlastele algas ülemjuhataja käsul 7. jaan. Narva suunas asusid edasi tungima kolm soomusrongi, mida toetas mõlemal pool raudteed liikuv jalavägi. Merekaldaid pommitas samal ajal meie noor laevastik ja saatis vajaduse korral dessante vaenlase rindetagusesse. Venelased taganesid. 9. jaan. langes Tapa ja 12. jaan. Rakvere meie vägede kätte. Rakverest lahkudes olid enamlased maha lasknud ligi 100 elanikku.

29. joonis. Oberst-ltn. Hans Kalm.

Ühel ajal pealetungiga Viru rindel hakkasid edasi liikuma meie väed ka Lõuna-Eestis, väeosad, mille lähtepunktideks olid Pärnu, Viljandi ja Põltsamaa. 11. jaanuariks olid nende kätte langenud Mõisaküla raudteesõlm, Ruhja, Tõrva ja Jõgeva. Viimase vallutas Põltsamaa rühm samal päeval, kui Viru rindel soomusrongid vallutasid Tapa. Paar päeva hiljem oli soomusrongide edasitungimise tõttu ühendus laiarööpmelist raudteed pidi Viru rinde ja Lõuna-Eesti vägede vahel jalule seatud. Nüüd otsustas ülemjuhataja suuremaid vägesid koondada Lõuna-Eesti rindele Tartu vallutamiseks.

Kuid enne kui viimased said tegevusse astuda, liikusid Viru rindelt soomusrongid Tartu poole, sest nad ei saanud edasi tungida

30. joonis. Inglise admirali vastuvõtt. Peaminister K. Päts ja ülemjuhataja J. Laidoner. Vasemal istub admiral Sinclair.

Narva suunas rikutud raudteesildade tõttu. Peale soomusrongide kolonel Partsi juhatusel lähenesid Tartule põhja poolt veel Kuperjanovi partisanid. Kiirustati seks, et ootamatu pealetungiga vaenlasis kabuhirmu tekitada ja seega Tartus ära hoida punaste poolt ähvardavat veresauna. 14. jaanuaril õnnestuski soomusrongidel, nende dessantidel ja Kuperjanovi partisanidel vallutada Tartu.

Viru rindel vallutati Narva 19. jaanuaril. 12 päeva jooksul oli Põhja-Eesti punaväest vabastatud, kuna enamlased sama maa-ala vallutamiseks olid vajanud 40 päeva.

Kagurindel ei arenenud meie vägede pealetung nii kiirelt. Siin püüdis abivägesid saanud vaenlane koguni peale tungida ja kaotatud kohti tagasi võita. Kuid üldiselt see ei õnnestunud. Ka meie koondasime nüüd enam vägesid lõunarindele. Eriti äge lahing tekkis siin seoses Valga vallutamisega Paju mõisa all (31. jaan.); kus surma sai partisanide juht Kuperjanov. Paju mõisa vallutamine õnnestus siiski ning järgmisel päeval langes meie kätte ka Valga.

Samal päeval (1. veebr.) vallutasid meie teised väeosad Võru ja mõni päev hiljem langes Petseri (4. veebr.). Selleks, et toetada rahvuslikku Läti valitsust Ulmanise juhatusel ja aidata teda enamlaste vastu, kes olid vallutanud suurema osa Lätimaast, jätkasid meie väed lõunasse tungimist, püüdes vallutada Marienburgi ja

31. joonis. Soome vabatahtlike kolonn Tallinnas.

Volmarit kommunistide käest. Esialgu langes meie kätte ainult Marienburg. Kuid Eesti kogu kagunurga puhastamine vaenlasist õnnestus meie vägedel hästi. 1919. a. veebruari keskel oli kogu kodumaa vaenlase vägedest puhas.

32. joonis. Soomusrong tuleliinil.

33. joonis. Kahurikuuli lõhkemine. Kaitsekraavis olevad sõdurid tõmbuvad varju.

Veebruari keskpaiku tõstsid sõja tagalas Saaremaal kommunistid Viktor Kingissepa juhatusel mässu. Kuid selle vastuhaku likvideeris kiirelt Tallinnast kohale saadetud karistussalk. Kogu kodumaa vaba olemisest võis nüüd ülemjuhataja avalikult kõnelda pidulikul tähtpäeval — meie vabariigi esimesel aastapäeval 24. veebruaril 1919. a.

Sõja üleviimine Vene territooriumile. Eesti piirest väljalöödud enamlased ei mõtelnudki meie kodumaad eestlastele jätta, vaid hakkasid ette valmistama uut pealetungi. Seda arvesse võttes otsustas meie vägede juhatus sõja Eesti piiridest üle viia, et sõjarsakusi võõrale maa-alale veeretada ja eesti põlluharijaile võimalusi luua julgesti põllutööd teha. Selleks, et kaasa aidata ka naaberrahvaste võitlusele enamlusega, moodustati endisest, seni enamvähem tegevuseta seisnud Põhja-armeest Loodekorpus ja ingerlastest vabatahtlik Ingeri pataljon vaenlase ründamiseks ida suunas ning vabatahtlik Läti brigaad võitlemiseks lõunarindel.

Kui Loodekorpus oli korraldatud, algas ta pealetungi Peterburi suunas. Seda edasitungimist toetasid Ingeri pataljon, Eesti väed ja ka Inglise laevastik. Et enamlased Pihkva alt abivägesid Peterburi rinde kaitseks ei saaks üle viia, vallutasid meie väed Pihkva (26. mail) ja andsid varsti pärast seda Loodekorpuse poolt saadetud vägedele üle. Pärast Pihkva vallutamist puhastasid meie sõjaväed

Põhja-Lätimaa enamlastest, nn. Marienburg-Jakobstadti operatsioon, mis teostati õige kiirelt (26. maist kuni 5. juunini).

Vahepeal oli Loodekorpuse koos eestlaste ja ingerlastega Peterburi suunas jõudsalt edasi tunginud, vallutades muu seas tähtsa Krasnaja Gorka kindluse.

Loodekorpusega oli Eesti valitsusel sõlmitud leping, mille järgi ta seisis Eesti ülemjuhatus all, kuid võis iseseisvaks saada, kui ta suudab Venemaale välja tungida ja seal mittekommunistliku territooriumi luua. Oma sõjalise edu peale julge olles ei tahtnud korpuse juhatus varsti enam kindral Laidoneri korraldusi täita. Korpuse juhtide keskel võtsid maad vene šovinistlikud ja monarhistlikud püüded. Seal muututi salavaenlikuks Eesti suhtes ja ei tahetud midagi kuulda ingerlastele kultuurautonoomia andmisest, kuigi ingerlased olid vapralt võidelnud oma kodumaa vabastamiseks. Muu seas oli Krasnaja Gorka vallutamine peamiselt nende teeneks. Kõike seda silmas pidades ütles kindral Laidoner end korpuse juhtimisest lahti, jättes selle venelaste Rodzjanko ja Judenitši hooleks.

Sõda Landeswehr'iga (peamiselt juunis 1919. a.). Enne kui meie vägedel õnnestus vabastada Põhja-Latvija enamlastest, oli langenud Läti rahvuslik valitsus. Enamlaste eest oli Ulmanise valitsus pidanud Liibavisse taganema, missuguse linna ümbruses asus veel palju okupatsioonivägede riismeid. Kasutades lätlaste rasket olukorda löid kohalikud sakslased Balti Landeswehr'i nimelise väeosa ning vabatahtlikest riigisakslasist formeeriti lisaks sellele „Raudeviis“. Nende väeosade juht krahv von der Goltz kukutas Ulmanise valitsuse ja kujundas uue saksasõbraliku Läti valitsuse, pastor Niedraga eesotsas.

Von der Goltzi vägedel õnnestus (22. mail) vallutada enamlaste käest Riia, kuid selle asemel, et Eesti vägedega koordineeritult teosteda ja asuda ida suunas enamlasti taga ajama, tungisid nad meie poolt vabastatud Lätimaad mööda enam ja enam põhja poole, lähenedes Eesti Vabariigi piiridele. Meie ülemjuhataja nõudis, et Landeswehr tõmbuks tagasi lõuna poole raudteed, mida meie väed vajasid edukaks sõjapidamiseks Jakobstadti all. Landeswehr'i poolt vastati nõudmisega, et meie väed lahkusid Põhja-Latviast. Tekkis üksikuid kokkupõrkeid mõlema võimu vahel. Kui rahuläbirääkimised tulemusi ei andnud, algas hoogsam sõjategevus 19. juunil. Esialgu tungis Landeswehr peale, kuid soovitud tulemusi saavutamata, ning 22. juunil asusid Eesti väed vastu pealetungile. See arenes üsna hoogsalt, sest meie vägede võitlusind saavutas nüüd Vabadussõja ajal haripunkti. Paljud paranenud sõdurid lahkusid isegi enneaegselt haiglatest, et ajaloolisele vaenlasele vastu astuda ja teda otsustavalt lüüa. Hoolimata sellest, et vaenlane oli

meist tunduvalt paremini relvastatud, paisati ta taganema ja tõrjuti 27. juuniks Riia-eelsete järvede joonele. Juuli algul pommitas meie laevastik Dünamünde kindlust ja meie jalaväed tegid ettevalmistusi linna vallutamiseks. Sakslased olid sunnitud 3. juulil vahele tegema ja Riia Läti rahvuslikkudele väeosadele üle andma. Ulmanise valitsus võis nüüd jälle tegevusse astuda.

Loodekorpuse väed purustatakse enamlaste poolt. Samal 1919. a. suvel, mil meie väed sakslaste üle triumfeerisid, käis Loodekorpuse käsi üsna halvasti. Tülid ja korralagedus korpuses endas ja mitteotstarbekad juhtide sammud, näit. ingerlaste rahvusliku väeosa laialisaatmine, mürdsid korpuse vastupanujõu ja venelased pidid taganema Jamburgi lähikonda, kus Eesti vägede abiga neil õnnestus enamlaste pealetungi seisma panna. Veel õnnetumalt lõppes Loodekorpuse katse meie vägede toetusel 1919. a. sügisel veel kord edasi tungida Peterburi suunas. Loodekorpuse väed tungisid küll kaunis kaugele, nimelt Tsarskoje Seloni, kuid löödi siis taganema ja purustati täiesti. Väe demoraliseerunud riismed taganesid Eestisse, kus neil relvad käest võeti. Loodearmee jäigi likvideerituks, kuigi liitriigid, eriti Prantsusmaa, nõudsid, et Eesti valitsus jätkaks tema toetamist. Meie poolt ei sündinud seda siiski. Oldi selgusele jõudnud, et Vene valged sama vähe kui enamlased tahavad garanteerida Eesti iseseisvust. Seepärast polnud meil mõtet Vene valgeid enamlaste asemele võimule aidata. Kuid nüüdki jäid Eesti vägedele rasked ülesanded täita. Nad pidid piiri kaitsema palju suuremate enamlaste vägede vastu.

Eesti välispoliitiline olukord. Rahuläbirääkimiste algus. Kauakestvaist sõdadest, mida enamlased pidid pidama mitmesuguste „valgete“ vägedega, keda liitlased toetasid, hakkas Venemaa pikkamööda väsima. Et Eesti sõdis ainult oma iseseisvuse eest ning mitte enamliku naaberriigi vallutamiseks, siis hakkasid mõlemad pooled kaalutlema rahutegemise võimalusi. Rahu korral oleks kergem lõplikult lüüa muid vastaseid, arvasid enamlased. Eestlased aga mõtlesid muu seas, et rahu tehes enamlastega säästetakse jõude võitluseks vene valgetega, kui need peaksid edaspidi Venemaal võimule pääsema ja ähvardama hakkama Eesti iseseisvust.

Samal ajal, kui meie väed relvadega kaitsesid kodumaa tege-likku iseseisvust, püüdis Eesti delegatsioon Pariisi rahukon-verentsil hankida sellele juriidilist tunnustust. Kuid, välja arva-tud Poola ja Soome küsimus, püüdsid liitlased igati venitada teiste Vene piiririikide tunnustamist *de jure*, kuigi nad vahele tehes olid proklameerinud rahvaste enesemääramisõigust. Vene valgete tegelasil oli veel suur mõju liitlastele, eriti Prantsuse valitsusele, kes kartuses Saksamaa eest oleks tahtnud üles ehitada võrdlemisi

tugevat mittekommunistlikku Venemaad. Inglismaal vaadati küll heatahtlikumalt piiririikide iseseisvumisele, kuid *de jure* tunnustamisega viivitati siiski.

Liitriikide suhtumine meie soovesse Pariisi rahukonverentsil jäi vahel nii ebamääraseks, et Eesti delegatsiooni esimees J. Poska kord naljatades nimetanud rahukonverentsi diplomaatiat „kõige kõrgemaks“ diplomaatiaks, s. o. selliseks, kus ei kõneleja ega kuulaja enam aru saa, millest öieti kõneldakse.

Mida kauem viibis iseseisvuse tunnustamine liitriigelt ja Vene valgeilt, seda kindlamaks kujunes Eesti poliitikategelaste keskel arvamine, et Venemaaga tuleb sobitada rahu. Esialgu kavatseti meie poolt rahu sõlmida Venemaa ja kõigi Balti riikide vahel ühiselt ja selleks kutsuti 1919. a. septembris Tartusse kokku Balti riikide esindajate kongress. Esimestel Eesti-Vene rahuläbirääkimistel Pihkvas septembris 1919 nõudsid Eesti saadikud, Vene tehku rahuettepanekud kõigile Balti riikidele, mis ka toimus. Kuid et liitlased, eriti Prantsusmaa, kõigiti püüdsid mõjustada Balti riike edasi sõdima, siis selgus varsti, et teised Balti riigid ei soovi rutata rahutegemisega. Rahu ega vaherahu sõlmimisest ei saanud seekord asja, ning kui detsembri algul uuesti rahuläbirääkimised Tartus algasid, siis toimusid need ainuüksi Eesti ja Vene delegaatide vahel.

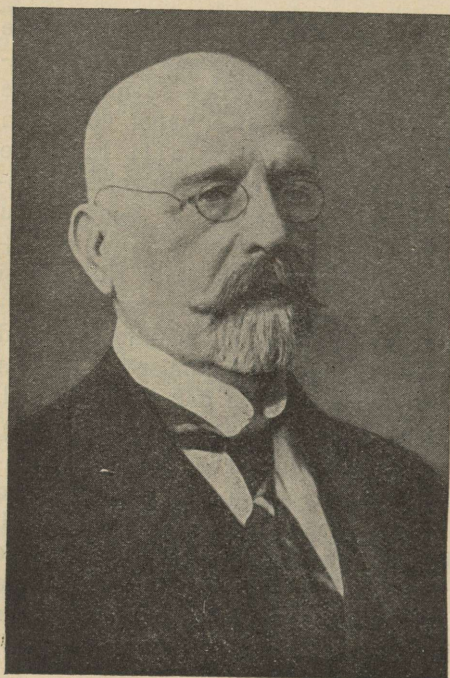
Enamlaste viimsed pealetungid ja Tartu rahu (2. veebruaril 1920). Selleks, et eestlastega soodsail tingimusil rahu teha, püüdsid enamlased uuesti vallutada Narva t. Novembri keskpaiku alustasid nad ägedat pealetungi Narva rindel, mis kestis umbes poolteist kuud. Üks vaenlase rünnak järgnes teisele. Vaatamata enamlaste suurele jõulisele ülekaalule (sõja lõpupäevil venelaste 40 000 tääki meie 12 700 vastu!) polnud neil mingit edu. Vaenlane purustas oma väed inimesipillavalt meie seisukohtade vastu, saavutamata mingit edu.

Ühel ajal enamlaste pealetungiga astus Tartus kokku Eesti-Vene rahukongress, kus Eesti rahusaatkonna juhiks oli Jaan Poska. Eesti alustas esimesena enamlaste vastu sõdivaist piiririi- gest ja liitriigest rahuläbirääkimisi, ta tegi seda pealegi vastu maailmasõja võitnud suurriikide tahtmist ning seepärast tunti Tartu rahukongressi vastu ülemaailmset huvi.

Konverents oli rikas sellistest momentidest, kus tundus, et kokkuleppe saavutamine äpardub. Eriti ägedalt pörkasid sageli kokku vene kindral Kostjajev ja eesti kindral Soots, kõige rahulikumalt vastuolusid leevendada oskas meie diplomaat J. Poska ja osalt venelaste poolt juut Joffe.

Algul olid enamlased väga nõudlikud, tahtes Venemaaga liita põlevkivirikast Virumaa idaosa, Petserimaad ja suurt osa Võrumaad. Kuid kui venelaste pealetungid, ka viimne detsembri lõpul ette-

võetud pealetung purunesid Eesti kaitseliini vastu, muutusid enam-
lased järeleandlikeks ning 1919. a. viimsel päeval võidi sõlmida
vaherahu. Lõpliku rahu tegemiseks püsisid aga edasi välis-
poliitilised takistused. Prantsusmaa ähvardas Eestit liitriikide poolt
majandusliku blokaadiga, mis oli kehtima pandud Nõukogude-Vene-
maa suhtes. Helsingisse 1920. a. jaanuaris kokkukutsutud piiririik-
kide konverentsist oli ainult

34. joonis. J. Poska.

Eesti selgel kujul rahu
poolt. Soome, Läti ja Poola
kaitsesid seisukohta, et ükski
piiririik ei tohiks teha Nõu-
kogude-Venega rahu. Kuid
eestlased jäid oma rahusoo-
vide juurde kindlaks. Meie
seisukorda liitriikide suhtes
kergendas asjaolu, et 16. jaa-
nuaril ka liitriikide suhtumi-
ses Venesse teatav pööre tek-
kis, nimelt otsustati kaotada
majanduslik blokaad Vene
valitsuse suhtes. 2. veeb-
ruaril 1920. aastal kirjutati
alla lõplik rahu, mille
tingimused olid Eestile päris
soodsad. Nõukogude-Vene
tunnustas esimese välisriigina
Eesti iseseisvust *de jure*.
Samas rahulepingus fikseeriti
meie praegune piir Nõu-
kogude-Venemaa suhtes, kor-
raldati Eestist Venemaale vii-
dud varanduste tagasitoomine

ning lõpuks andis Venemaa Eestile 15 miljonit kuldrublat. Eesti omalt
poolt andis Venemaale enamsoodustusi majandusliku liiklemise alal ja
täielise transiidivabaduse. Väga tähtis oli rahu Venemaale ka välis-
poliitiliselt. See oli Nõukogude-Vene esimene rahuleping pärast
kodusõda, millele järgnesid hiljemini rahulepingud teiste piiririiki-
dega ja heatahtlikumate suhete jaluleseadmine Lääne-Euroopaga.

Kuigi Vabadussõja tagajärjel suri langenutena ja haavadesse
2062 meest ning haigustesse 1388, kuigi tema pidamiseks tehti suuremaid
välisvõlgu, ometi tõstis ta suuresti eesti rahva enesetunnet
ja lõi Tartu rahu soodsad rahvusvahelised eeldused uue iseseisvuse läbi
saavutatud majanduslikkude ja kultuuriliste võimaluste viljelemiseks.

II. Uus-Eesti.

1. Poliitilisest elust¹.

Asutava Kogu tööst. Kuigi Eesti iseseisvus kuulutati välja 24. veebr. 1918, pidid riiki juhtivad asutised ja isikud Saksa okupatsiooni survele oma avaliku tegevuse kohe peale seda lõpetama. Alles siis, kui Saksa okupatsioonivõimud kodumaise riigipöörde tõttu olid sunnitud taanduma, võisid eestlased avalikult jätkata riigi pooleli jäänud ülesehitamistööd. Vabariigi aluste kindlaksmääramiseks ja selle ajutiseks juhtimiseks astus 1919. a. jüripäeval (23. apr.) kokku Asutav Kogu, mis oli valitud üldise, ühetaolise, otsese ja salajase hääletamise teel ning milles olid esindatud meie tolleaegsed tähtsamad poliitilised voolud. Kõige arvukamaks erakonnaks Asutavas Kogus oli Eesti Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei, kes omas 41 kohta 120-st. Asutava Kogu esimeheks sai sotsiaaldemokraat A. Rei. Kolme suurema erakonna (sotsiaaldemokraadid, tööerakond, rahvaerakond) esindajaist moodustati esimene Vabariigi Valitsus tööerakondlase O. Strandman'iga eesotsas.

Asutaval Kogul lasus suur ja vastutusrikas töö, mis haaras kogu riikliku elu küsimusi, nii poliitikat, majandust, haridusolusid jm. Et mitte noort riiki asjata nõrgestada, otsustas Asutav Kogu amnestiasaaduses paljudele armu anda, kes lootusetusest Eesti tuleviku suhtes ei täitnud oma kodanikukohuseid, ei läinud näit. Vabadussõtta.

Välismaailmale deklareeris Asutav Kogu Eesti riikliku iseseisvuse õigustust ja vajadust. Samal ajal tähistas Asutav Kogu oma lähemad eriülesanded: 1) Eesti Vabariigile püsiva põhiseaduse andmine, ühes kodaniku õiguste ja vabaduste määramisega; 2) maa- ja korralduse ja tähtsamate ühiskondlike uuenduste aluste kindlaksmääramine ja 3) riigi juhtimine seni, kui põhiseaduses ettenähtud seadusandlik asutis teotsema hakkab.

Eriti suurt tähtsust omas Asutava Kogu poolt vastuvõetud seadusist **Maaseadus**. Viimane ei loonud ainult alused meie maa majanduslikuks edenemiseks, vaid innustas sõdureid püsivaks ja vapraks võitluseks Vabadussõjas. Peale selle võttis Asutav Kogu vastu Avalikkude algkoolide seaduse, mis tegi sunduslikuks 6-aastase ilmliku alghariduse.

1920. a. 15. juun. lõpetas Asutav Kogu oma tähtsaima ülesande, võttes kolmandal lugemisel lõplikult vastu Eesti Vabariigi Põhiseaduse. Kodanike üheõigusluse põhimõttel kaotas Asutav Kogu kõik seisused ja seisuslikud privileegid.

¹ Eesti iseseisvusaja poliitilise ja kultuurielu käsitlus pole täielik, sest seda ei luba käesoleva töö ulatus. Teiseks on rida küsimusi, mis veel lahtised ja ootavad lähemat uurimist.

Põhiseaduses ettenähtud kiriku lahutamine riigist toimus uue Perekonnaseaduse andmisega 1920. a. 29. juun., mis nägi ette erilised registreerimisasutised perekondlike sündmuste puhuks, nagu abiellu astumine, suremine jne., jättes seega kiriku osa nendes mitteametlikuks. Seejuures olgu mainitud, et registreerijaiks olid kirikuõpetajad.

Lõppeks ratifitseeris Asutav Kogu Eesti-Vene rahulepingu ning lõpetas 5 istungiärgu järel oma tegevuse 1920. a. 20. detsembril.

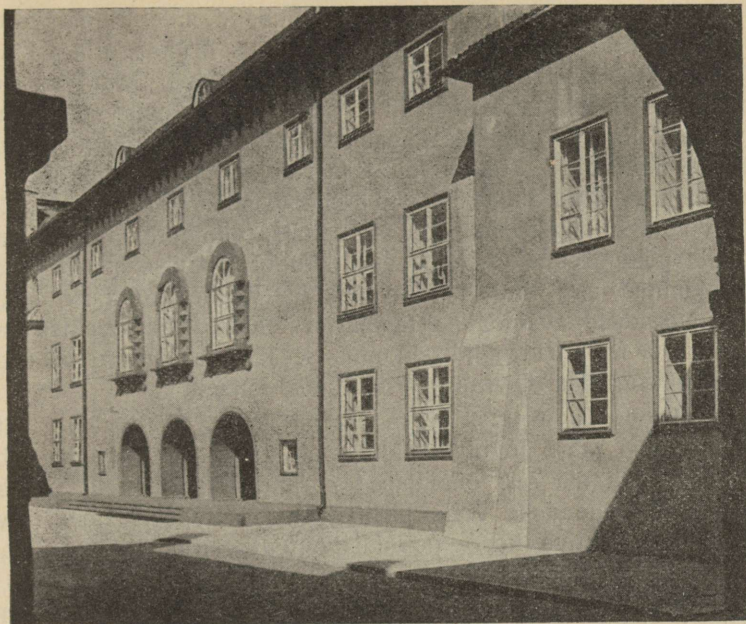
Põhiseadus. Esimeseks Eesti Põhiseaduseks oli Päästekomitee poolt 1918. a. 24. veebr. antud „Manifest kõigile Eestimaa rahvas-tele“, mis määras meie riigi valitsemiskorra — demokraatliku vabariigi, maa-ala, Ajutise Valitsuse, kodaniku põhiõigused jne. See esialgne korraldus kehtis 1919. a. 9. juulini, mil astus jõusse s. a. 4. juun. Asutava Kogu poolt vastuvõetud „Eesti Vabariigi valitsemise ajutine kord“. Viimane oli Päästekomitee manifestiga võrreldes mitmeti täielikum, kuid selles ei leidu siiski pöördelisemaid uudusi.

Põhiseadus, mis vastu võeti Asutava Kogu poolt 1920. a. 15. juun., astus jõusse osadekaupa, samal aastal. Uus Põhiseadus jättis Eesti endiselt demokraatlikuks vabariigiks, kus rahvas teostas võimu oma rahvaesinduse, rahvaalgatuse ja rahvahääletuse kaudu.

Täidesaatvat võimu teostas Vabariigi Valitsus, eesotsas riigivanemaga. Valitsused püsisid võimul seni, kuni neil oli Riigikogu usaldus. Kohtuvõim oli seadusandlikust ja täidesaatvast võimust lahutatud ning kõrgema asutisena sel alal teotses Riigikohus. Kuigi käsitletav Põhiseadus kutsus ellu riigivanemaameti, olid viimase võimupiirid nii kitsad, et need ei võimaldanud riiki tarbe korral iseseisvalt juhtida, vaid kõik sõltus Riigikogust, kus alatiselt tülit- sesid erakonnad. Kuigi Põhiseaduse puudused ilmnesid varsti ning esineti ka paranduskavadega, jäi mainitud Põhiseadus püsima pikaks ajaks — 1934. aastani, mil 1933. a. vastuvõetud Põhiseadus oman- das seaduse jõu.

Erakondade võitlus. Eesti erakonnaelu algas juba ärkamisajal, kuid eriti rohkesti tekkis uusi rühmitisi juurde 1917.—1920. a. Era- kondade arv meie rahvaesinduses oli kaunis suur, ühes Riigikogus ulatudes kuni 14-ni.

Asutavas Kogus ja esimestes Riigikogudes teotsesid pahemal tiival sotsiaalrevolutsionäärid ehk iseseisvad sotsialistid ja sotsiaaldemokraadid; mitmesuguste nimede all püüdsid isegi kommunistid korduvalt legaalset esindust saada Riigikogus, mis neil ajutiselt õnnestuski. Keskerakondlas- test kujunes tähtsamaks tööerakond, mis oli radikaaldemokraatlik, ja mõõdukam rahvaerakond, mille juhiks oli Jaan Tõnisson. Kolmandas ja neljandas Riigikogus muutus aga kaalukamaks keskerakonnaks asunike koondis. Poliitilise erakonnana asus paremal tiival Maaliit, kuhu kuulus K. Päts, millest hiljemini kujunesid välja põllumeestekogud. Salajase,

35. joonis. Riigikoguhoone fassaad.

mitteseadusliku erakonnana hakkasid rahuajal teotsema enamlased, keda juhtis V. Kingissepp. Peale selle võib nimetada veel mitmesuguseid vähem tähtsaid rühmi, nagu kristlik rahvaerakond, rahvusvabameelne erakond jt., mis osalt killunesid varasematest erakondadest programmide muutmise tõttu.

Mitmesuguste Riigikogus esindatud erakondade kõrval püüdis väljaspool Riigikogu Eesti poliitikat mõjustada 1926. a. asutatud Eesti Vabadussõjalaste Liit. Algul oli liidu sihiks vabadussõjalaste majandusliku olukorra parandamine ja kindlustamine, kuid hiljemini nende juhid püüdsid liidu liikmete kasvavat rahulolematust kasutada ka poliitiliste reformide, esijoones uue Põhiseaduse, läbiviimiseks. Riigikokku vabadussõjalased siiski esindust ei saanud.

Maailmavaatelistel alusel erakondadeks koondumisel oli Eesti tulevases poliitikas suur tähtsus. Igal koondisel — poliitilisel erakonnal — olid oma erinõuded ja soovid, mille teostamist nad ootasid valitsuselt. Et Eesti Põhiseaduse järgi, mis püsis hilisajani, oli peaaegu kõik võim koondatud Riigikogu kui rahvaesinduse kätte, ning see koosnes üksikute erakondade esindajatest, olid vastuolud selles vältimatud. Üksikute erakondade programmid taotlesid ainult

oma huve, mistõttu tekkisid teravad lahkkelid, mis Riigikogu enda ja valitsuse tööd väga takistasid. Ka muutus erakondade poliitiline kaal sagedatel Riigikogu valimistel õige tugevasti. Asutavas Kogus enamuse moodustanud sotsialistid ei saanud Riigikogus enam kunagi enamuserakonnaks. Riigikogu kestuse ajal vähenes üsna tunduvalt ka keskerakondade — tööerakonna ja rahvaerakonna saadikute arv, kasvas aga paremal tiival asuvate põllumeestekogude ja asunikkude oma. Viendas riigikogus ühinesid kaks viimatimainitud agraar-erakonda põllumeestekogude ja asunikkude koondiseks. Nõrgenenud keskerakonnad aga liitusid Rahvuslikuks Keskerakonnaks. Valitsusele umbusalduse avaldamise tagajärjel tekkisid tihti valitsuskriisid — riigipea ja ministrid pidid lahkuma. Seesugune olukord tõi endaga kaasa mitmesugused oleva korra muutmise katsed.

Opositsioonilisi üritusi oleva korra vastu. Vägivaldne võimuanastamiskatse tehti kommunistide poolt 1924. a. 1. detsembril Tallinnas. Kogu aja olid enamlased põrandaalust tegevust jätkanud ning pidanud ühendust Vene piiritaguste mõttekaaslastega. Avalik mäss puhkes kehtiva korra pooldajatele teataval määral ootamatult.

Hiljemini sündmust juureldes ilmnes, et kommunistid olid lootnud mässu teostamisega koguni varem hakkama saada. Mässukatset valmistas ette ja juhtis J. Anvelt. Kommunistlikud lõõgigrühmad moodustati osalt eesti kommunistidest, osalt toodi neile Nõukogude-Venest lisa, kus elas palju eesti enamlasi. Need rühmad koguti novembri lõpul koonduskortereisse, kuhu oli viidud ka sööke, jooki, pille jm. lõbus-tamisvahendeid, et tarbe korral võiks simuleerida perekondlikku pidu.

Mässu peastaap asus Tallinna ligidal Kadaka teel. Sealt saadud käsu järgi katsusid lõõgisalgad 1. dets. varahommikul ootamatult vallutada valitsust, telegraafi, telefoni, raudteid jne., missugune katse aga igal pool täiesti nurjus.

Teine suurem katse olevat korda muuta lähtus v a b a d u s s õ j a -lastelt. Osa Vabadussõja tegelasi, kes pooldasid autoritaarset riigikorda, suutsid endaga kaasa tõmmata võrdlemisi suuri rahvahulki, mistõttu teostuski 1933. a. Põhiseaduse reform selles suunas.

Autoritaarse korra printsiip ja uus Põhiseadus. Paljud välisriigid on tänapäeval siirdunud autoritaarsele riigikorrale. Sellised riigikorrad on enamasti tekkinud välis- või kodusõja tagajärjel või sellest hoidumiseks, kuid ka seal, kus liigselt demokraatlik kord on osutunud riiklikule arengule ebasoodsaks. Ka meil Eestis aitasid demokraatia äärmused tugevamaks muuta neid voole, mis nõudsid senisest tugevamat riikliku võimu tsentralisatsiooni ja suurema võimuga riigivanema-instituuti. Juba varakult saadi aru meie erakondliku valitsussüsteemi puudusist ning hakati igatsema kindlat juhtivat kätt. Selleks kavatseti riigivanema võimu suurendada. Rahul-

olematus kasvas veel enam raske ülemaailmse majanduskriisi tõttu, mis Eestiski aina teravnes kahekümnendate aastate lõpul ja kolmekümnendate algul. Nii näit. hakati 1929. a. üldisemalt palku kärpima, ning 1932. a. talvel hinnati Riigikogus tööta tööliste arvu 60 000—90 000 isikule, mis oli erakordselt suur.

Poliitilisi ja sotsiaalseid raskusi loodeti kõrvaldada uue Põhiseaduse kaudu, mis annaks riigipeale suurema võimu. 1932. a. otsustaski Riigikogu rahvahääletusele panna sellise kava, mis aga samal (1932.) ja järgmisel (1933.) aastal teist korda rahva poolt läbi kukutati. Kolmas paranduskava esitati rahvaalgatuse korras vabadussõjalaste juhtivate tegelaste poolt ja otsustati 1933. a. rahvahääletusel jaatavalt, kuigi see lõi palju suurema võimuga riigipeaameti kui eelmised rahvale esitatud kavad. Kehtima hakkas uus Põhiseadus 1934. a. Peale tugeva võimuga riigivanema-instituudi loomise vähendas uus seadus Riigikogu liikmete arvu sajalt viiekümnele. Riigivanem valitakse selle Põhiseaduse järgi otseselt rahva poolt 5 aastaks ning ta ei ole vastutav Riigikogu ees. Ta võib viimase isegi oma äranägemise järgi laiali saata, dekreete välja anda ja absoluutset ja suspensiivset vetoõigust kasutada. Ka Vabariigi Valitsuse määrab ametisse ja vabastab riigivanem. Riigikaitse huvides võib riigivanem seaduses ettenähtud korras kodanikuõigusi oluliselt kitsendada. Selline kord teeb riigi saatuse väga suurel määral olenevaks riigivanemast ja ta isiklikest omadusist.

Sellele äratundmisele jõudsid nii riigivanem K. Päts kui ka uue Põiseaduse järgi moodustatud valitsus ühes peaministriga. Otsustati pöörduda rahva poole 1933. a. vastuvõetud Põhiseaduse ümberkorraldamise suhtes. 1936. a. veebruarikuus korraldatud rahvahääletusel otsustas rahvas absoluutse häälteenamusega selle küsimuse jaatavalt. Seega leidis riigivanema ja valitsuse samm täielikku tunnustamist rahva poolt. Rahvahääletuse kordaminekuks aitas väljapaistvalt kaasa Isamaaliit, kelle ülesandeks on arendada Eesti rahvas ühtekuuluvusevaimu, kõikide rahvakihtide kindlat koostööd ja riiklikku mõtlemist. 18. veebr. 1937. a. astus kokku kahekojaline Rahvuskogu, kes välja töötaks uue Põhiseaduse, mis väldiks poliitilised kriisid ja looks Eesti elule igakülgsest soodsad arenemisvõimalused. Rahvuskogu võttis vastu uue Põhiseaduse, milles on ettenähtud riigipeaana vabariigi president. Ta on riigivõimu ühtluse kandja ja riigi esindaja. Presidendil on õigus anda kooskõlas seadustega määrusi. Ta kuulutab välja ka seadused. Ühtlasi on temal õigus jätta välja kuulutamata Riigikogu poolt vastuvõetud seadusi, kui seda nõuavad riiklikud huvid. Valitsemisvõimu teostab Vabariigi Valitsus, eesotsas peaministriga. Seadusandlust teostab

kahekojaline rahvaesindus — Riigikogu. Ta koosneb Riigivolikogust ja Riiginõukogust. Seejuures on seaduste algamise õigus Vabariigi Valitsusel Vabariigi presidendi teadmisel ja vähemalt ühel viiendikul Riigivolikogu seaduslikust koosseisust.

2. Majanduslikust elust.

Põllundus ja karjandus. Kui sakslased XIII s. meie kodumaad vallutama hakkasid, oli siin, võrreldes tolleaegsete oludega mujal, hästiarenenud põlluharimine ja karjakasvatus. Aegade kestel kujunes siin olukord, mille tagajärjel maad ja suur osa töösaadusi läksid isandate-maavallutajate kasutada, vähendades seega talupoegade huvi maaharimise vastu.

Põhjaliku muutuse meie agraaroludesse tõi Eesti iseseisvusaegne maareform. 1919. a. 10. okt. võeti Asutavas Kogus vastu Maaseadus, millega võõrandati kõik rüütli-, majoraat-, fideikomissi- ja kirikumõisad, siis kõik endised Vene kroonu ja põllupanga kui ka teiste pankade mõisad.

Üldse läks selle seaduse alusel maid riigile umbes 2 100 000 tiinu. Niikästi maa kui ka muu võõrandatud inventari eest maksti tasu. Maa anti edasi neile, kes seda ise harisid, kusjuures eesõigustati Vabadussõjast osavõtnuid ja nende perekondi. Ainult metsad, maapõuevarad ja vähem osa maid jäeti riigile. Nii tekkis rida uusi iseseisvaid majapidamisi, mille korrastamiseks anti riiklikku toetust. Maareformiga tekkinud pööre ei jätnud kasulikku mõju avaldamata meie põllumajandusse, sest andmed on näidanud, et väikepõllupidamine on kõikjal intensiivsem kui suur.

Kui üldjoontes vaadelda meie põllumajanduse arengut, siis selgub, et maaviljakus suureneb pidevalt aastast aastasse, ikka enam ja enam tuleb juurde uut kultuurpinda, mida võidetakse soode kuivendamise, seni kõlbmata maa parandamise ja söötisoleva ülesharimise teel. Kõige enam on põldu juurde haritud Põhja- ja Lääne-Eestis. Kraavitamise ja torutamise kaudu, mis on suurelt osalt teostatud riikliku laenu abil, on põllumaad üldse juurde saadud üle 40 000 ha. Selleks suurejooneliseks põllupinna suurendamiseks on väga palju kaasa aidanud 1929. a. vastu võetud Asundustegevuse määrus ja Asunduskapitali seadus, mille alusel moodustati eriline Asunduskomisjon.

Asunduskomisjon taotleb seni kõlbmata maa kasutamise võimaldamist kahel teel: 1) harib riiklikul kulul vastava maa üles ning müüb selle siis soovijaile edasi või 2) toetab eraisikut kasutusse võetava maa ülesharimise juures. Kuni 1935. aastani on Asunduskomisjoni valdusse läinud 34 487 ha maad, millest üle poole on korrastatud, kasutamiskõlblikuks tehtud. Asunduskomisjoni tegevus võimaldab suurel määral koloniseerimist jätkata seniasustamata aladel, mida meil veel külluses leidub.

Peale uudismaade soetamise on valitsuse poolt palju tähelepanu juhitud juba olemasolevate majapidamiste tasuvuse tõstmisele. Nii näit. on Petseri- ja Narva-tagusel alal, kus enne kehtis enamikus kogukondlik maaomandus ja põlluharimine, mõõdetud hingemaad ja lapitalud tervikuiks, mis võimaldab ratsionaalsemat majapidamist. Lisaks eelmistele soodustustele on meil loodud põllumajanduslik nõuanne. Häid tulemusi on saavutanud ka uudismaa ülesharijate riiklik premeerimiskord, kusjuures preemia suurus moodustab umbes 20—25% ülesharimiskuludest, traktorijaamade loomine, kivide ja kändude kõrvaldamise kursused, selleks lõhkeainete müümine alandatud hinnaga, määrused tootmise, müügi, taluvõlgade korraldamise jne. suhtes, mis tehtud eriti viimasel ajal. Peale riikliku algatuse ja koostöö edendavad meie põllundust ja karjandust mitmesugused kohalikud ühistegelikud ettevõtted ja seltsid, mida on kaunis rohkesti, näit. piimaühingud, kartuliühingud, linakasvatuse edendamiseks 1925. a. ellukutsutud keskühing „Eesti Lina“, ühistegelikud laenuasutised jne.

Kõikide mainitud tegurite mõjul on meie põllumajandus sammu- nud pidevalt tõusuteed, kõrvale kaldudes sealt ainult üksikute ikal- dus- ja kriisiaastate tõttu. 1919. a. oli põlluviljade all umbes 675 000 ha, 1935. a. aga juba 873 000 ha. Uuendusena põllupidamises võiks viima- sel ajal märkida söödateraviljade ja taimede kasvatamist suuremal määral, mis sihitud loomasaaduste tõstmiseks, uute kar- tuliliikide levimist ja linakasvatamise taaselustamist, mida näitab viimase külvipindala suurenemine.

Loomapidamises langeb Eestis pearõhk praegusel ajal veise- kasvatamisele, kuid selle kõrval ei puudu ka muude kodu- loomade pidamine. Koduloomade juurdekasvu üksikute liikide järgi arvatakse 1920. a. kuni käesoleva ajani pooleteise- kuni kahe- kordseks.

Andmed näitavad tõusu just veiste, sulgloomade ja mesiperede suhtes, kuna lammaste ja sigade arv näitab tagasiminekut. Lamba- kasvatamist on pidurdanud rohke puuvillase ja „linnavillase“ riide levimine, mida varemalt just välismaalt sisse veeti. Kodumaise riide- tööstuse arenemisega võib siingi uut tõusu oodata. Sigade arvu vähenemine on arvatavasti juhuslik nähtus, mis on tingitud vilja- saagist. Veisekasvatases on edendatud tõuaretust ja kontroll- tegevust. Piima ümbertöötamiseks on asutatud rohkesti piima- talitusi, mis enamikus teotsevad ühistegelikul alusel. Piimaasjan- dus on eriti kiiresti arenenud Eesti iseseisvusajal. Läänud sajandi lõpul, 1898. a. oli isegi käsikoorelahutaja eesti taludes suur haruldus. 1908. a. oli alles ainult üks ühistegelik piimatallitus, 1918. a. juba 97, 1936. a. 293.

Samuti pidevalt on tõusnud võitoodang, mida illustreerib võieksport, mille peamiseks turuks on olnud Inglis- ja Saksamaa. Võieksport tõusis 1921. a. kuni 1935. a. 1801 tunnilt 212 920 tunnile. Meierite ettevalmistus toimub vastavais õppeasutis, milledest tähtsam on Öisu piimanduskool.

Teistest loomasaadustest on nimetamisväärselt tõusnud peekonid ja sealihad ja munade väljavedu.

Hobusekasvatustes on hakatud sugehobuseid märkima, on sisse seatud riiklikud kasvandused jne. Hobuseid veetakse ka välja, umbes 1000 hobust aastas. Hobusega hakkavad viimasel ajal võistleva mitmesugused mehaanilised liiklemis- ja rakendamisevahendid, nagu autod, traktorid jne.

Põllumajanduses saavutatud edu on tingitud üldise terava kriisiaja möödumisest, õigest riiklikust põllumajanduspoliitikast ning harijate endi püüdeist ja tööst.

Töötasuvus on suurendanud talupoegade ostujõudu, mis omakorda lubab paranduskavu päevakorrale tõsta, näit. elektri rakendamist talumajapidamises.

Tööstus ja kaubandus. Eesti riik ei ole puhtpõllumajanduslik, vaid ka tööstuslik ja kaubanduslik riik. Viimaseid alu soodustavad Eesti geograafiline asend ja peale põllumajandussaaduste veel mitmed teised loodusvarad, näit. fosforiit, kips, marmor, põlevkivi, turvas, tulekindel savi jne. Samuti kui maaharimises ja loomapidamises on mõjuval riiklikul toetusel Eesti tööstuses ja kaubanduses väljapaistvaid tulemusi saavutatud. Viimasel ajal on riigi majanduspoliitika siingi aina otstarbekamaks muutunud, on toetatud just neid ettevõtteid, mis meie oludes tulusamad on.

Avalikkude andmete järgi on Eestis praegu üle 30 000 tööstusliku ja käsitööettevõtte. Kriisiaastade tõttu pole tööstuse edenemine olnud pidev; näit. oli 1928. a. suurtööstusi 266, 1929. a. 279, 1932. a. 248. Peale selle püsisid küll paljud suurtööstused, kuid piirasid tugevasti oma toodangut. Põhjuseks on olnud välisturgude kaotamine ja kriisiaegne ostujõu vähenemine. Suur- ja kesktööstusist tööpuudusel vallandatud tööliselised rakendusid iseseisvalt tööle ning suurendasid käsitööliste klassi, kes on loonud meile iseseisvad tööstusharud, millel on tendents tõusta isegi kesktööstusteni. Välja arvatud üksikud mõõnaperioodid, on Eesti tööstus üldiselt siiski tõusnud. Sama võib üldiselt väita toodangu kohta.

Tähtsamad tööstusettevõtted on meil kivide ja muldade ümbertöötamine, metalli-, keemia-, naha-, tekstiil-, puu-, paberi-, põlvgraaafia-, toidu- ja maitseainetetööstus jm. Moodsamaist tööstusist on nimetada elektrijaamade levimist. Kivide ja mulla ümbertöötamiseks on Eestis umbes 25 murdu ja kaevandust, milledes

töötab üle 4000 töölise. Põlevkivi mängib Eesti majanduselus suurt osa, selle kasutamiseks on rakendanud oma kapitali Eesti riik, välismaa ja eraisikud. Viimasel ajal on moodsa tööstusharuna levinud ka turbatööstus. Turvast töötatakse ümber kütte-, aluspõhu- ja pakimisturbaks.

Eesti tööstused on olnud nii elujõulised, et nad on tootnud koguka hulga oma saadusist peale siseturu ka välisturu jaoks; nii näit. on suurtööstuste kogutoodangust välja veetud tsementsaadusi 30%, klaasi 9%, tuletikke 75%, linaketramis- ja kudumissaadusi 90%, lauavabrikute toodangust isegi 100%, kuna endi tarvis jätkub täiel määral kesk- ja väiketööstuste toodangust.

Tööstussaaduste eksport on eriti hoogsalt tõusnud 1933.—1935. a. Tähtsamat osa etendavad siin pabertoorained ja tekstiiltooted. Viimaste väljavedu tõusis vastaval ajal umbes neljakordseks. Pabertoorainete väljaveo väärtus kasvas 1932.—1935. a. 5,5 milj. kroonilt 8,4 miljonile. Tööstusliku kriisi paranemisest annab tõendust tööliste arvu suurenemine ja töötundide hulga kasvamine.

Tööpuuduse vähenemine ilmneb ka järjekindlas registreeiritud töötute arvu kahanemises. 1933. a. oli neid 21 951, 1935. a. ainult 3180. Tööstuspoliitika õige suuna ja muude olusuhete tõttu võib veelgi suuremale paranemisele loota, eriti töötasu kõrgendamisele.

Kaubanduses on samuti kui muudel aladel palju korraldatud ja juhitud. Esijoones on püütud sisseveo piiramisega oma tööstust elustada ja arendada, tekitades selle toodete järele suurema nõudmise. Viimaste aastate jooksul on väljavedu suudetud ülekaalus hoida, mis on andnud suuri tulusid.

Tähtsamad väljaveoained on metsasaadused, loomad, liha, või, põllumajandussaadused, osa tööstustoodangust mitmesugustel aladel jne. Sisse vedada on olnud tendents eriti igasuguseid valmistatudprodukte, mille väljatöötamine meil puudulik, näit. riidekaubad, masinad jne., ja sääraseid aineid, mis kodumaal üldse puuduvad. Tähtsamaks välisturuks on meile Inglis- ja Saksa maa. Sisse veetakse kaupu samadest maadest ja Nõukogude-Venest.

Kriisiaastad on kaubandust ajutiselt oluliselt pidurdanud, kuid siingi võib nende möödumist konstateerida. Vaatamata mitmesugustele raskustele on kaubanduslike ettevõtete arv peaaegu järjekindlalt tõusnud.

Transpordi alal võib mainida igasuguste mootorsõidukite arvu suurenemist. Selle kõrval on raudteed siiski kasuga töötanud.

Kaubalaevastik ei ole Eesti Vabariigi algaastailt praeguseni arvuliselt kuigi palju kasvanud, küll aga mahult, 1923. a. kuni 1931. a. peaaegu kahekordseks.

Üldiselt on Eesti majanduselu viimasel ajal mitmel alal tõusnud üle kriisieelse taseme. Hoiu summade hulk pankades on 1934. a. alates hoogsalt tõusnud. Eesti Panga kattevara on 1933.—1935. a. kullas ja välisvaluutas suurenenud isegi poole võrra, mis näitab jõukuse tõusu.

Töökaitse Eestis. Töö ja kapitali suhete lahendamine on alati olnud üks raskemaid ning selle riiklikul juhtimisel teostamine on saanud üldtunnustatud vajaduseks. Eestis tegi esimesed sammud siin juba Asutav Kogu, andes välja rea vastavaid seadusi ja määrusi. Hiljemini jäid töökaitse järelevalvajaiks erilised komissarid, kes töötasid Töö- ja Hoolekandeministeeriumile alluvatena. Mõni aeg tagasi loodi nende asemele tööinspektorite amet. Viimased hakkasid 1927. a. alates trükis avaldama aruandeid, mis võimaldab laiadel hulkadel tutvuda selle küsimusega. Töökaitse alal on meil palju pärandatud endiselt Vene riigilt, kuid ajanõudeile vastavalt iseseisvalt kaugemale arenetud. Ka Rahvusvaheline Tööorganisatsioon on meie töökaitset tunduvalt edendanud. Selles vastuvõetud 26-st konventsioonist on meil ratifitseeritud 16, mis kõik ka vastavate seadustega täidetud.

Töökaitse alla kuuluvad väga mitmesugused töösuhted, näit. naiste öötöö, laste vanuse alammäär eri tööliikide juures, tööpuudus, kahjutasud tööpuuduse tekkimisel laevaõnnetuse puhul jne. Üksikute poolte kaebusi ja seaduserikkumisi lahendavad tööinspektorid ja vastavad kõrgemad asutised.

Nende korraldustega on loodud meil terve alus töö ja kapitali suhete vastuolude vältimiseks ja majanduselu igakülgeks arenemiseks.

3. Vaimne elu.

Usund. Riigiusku Eestis ei ole. Juba Asutava Kogu seadusandlusega lahutati kirik riigist, ta jäeti eraasutiseks. Siiski toetab riik ev. luteri usu kõrgemat juhtivat instantsi — Konsistoriumi ning kirikule jäeti osa maid, mis maaseadus võõrandata-vaks tunnistas. Hiljemini isegi suurendati neid maid veel teataval määral. Seega omab kirik meil siiski üldisemat tunnustust, kuid kodanikud ei kanna ses suhtes mingisugust sunduslikku kohustust. Vabariigi algaastail jäeti ka usuõpetus kõigist koolidest välja, mida aga muudeti 1923. a. rahvahääletusega. Siis otsustati usuõpetus uuesti rahvakooli õppekavasse võtta, kuid õpilaste osavõtt sellest jäi vanemate, hooldajate, või kui nad täiskasvanud olid, nende endi otsustada.

Usuvastased voolud ei ole Eestis kuigi palju kujuneda ega

koonduda suutnud, kuigi suur hulk rahvast on kiriku vastu indife-rentne ning isegi vaenuline. Ükskõiksed kodanikud on kirikust liht-salt eemaldunud, moodustades praegu juba võrdlemisi laialise pere, kellel nimeliselt usku ei ole. Elanikest, kes mingisugust usku tun-nistavad, on enamik koondunud ev. luteri usu kiriku ümber. Selles on viimasel ajal tekkinud eriline uuendusmeelne — protestantlik vool, mis ei taha enam leppida mitmete ebamõistusepäraste tõeks-pidamistega luteri usus ning soovib seda põhjalikult reformida. Seni on aga juhtival kohal püsinud endine suund, mis selliseid radikaal-seid reforme lubatuks ei pea.

Luteri usu kiriku algühikud on kogudused, mis maa-alade järgi praostkondadeks koonduvad. Kõik praostkonnad kokku moodustavad piis-kopkonna, mida esindab piiskop. Tema kõrval teotseb juhtiva organina iga aasta kokkukutsutav kirikupäev, millest peale vaimulike osa võtavad ka koguduste saadikud. Kirikupäeva kompetentsi kuulub muu seas piiskopi valimine. 1919. a. kuni oma surmani oli sellel kohal J. Kukk, siis H. B. Raha-mägi. Ev. luteri usulistel on ka oma ametlik häälekandja „Eesti Kirik“. Kirik on viimasel ajal palju korda saatnud Pühakirja parandamise jm. alal.

Peale luteriusuliste leidub meil üsna rohkesti kreeka-õige-usulisi. Eesti vabariigis muutus vene kirik täiesti iseseisvaks, lah-kudes Venemaast. Teda juhivad ülempiiskop-metropoliit ja piiskopest koosnev püha sinod.

Teisi usundeid esineb meil vähe, neist võib mainida rooma-katoliku, baptisti, metodisti, adventisti, vanausku jne.

Rahvuslikud teadused. Iseseisvana ja vabana püsib ainult see rahvas, kes majanduslikult ja vaimselt loob uusi väärtusi. Uusi väärtusi luues püsib rahvas sõltumatusena välisriikidest ning rahvuslik iseteadvus ei nõrgene, vaid kasvab. Eriti aitavad meie rahvuslikku omapära selgitada ja rahvuslikku iseteadvust süvendada nn. rah-vuslikud teadused, mis uurivad eesti rahva vaimseid eluaval-dusi olevikus ja minevikus. Võõra valitsuse ajal puudusid meie rah-vuslikel teadusil vajalikud edenemisvõimalused. Veneaegses Tartu ülikoolis ei võimaldatud nende uurimist, neid peeti Vene riikluse seisukohalt hädaohtlikuks. Kardeti, et nad süvendavad eestlaste rahvustunnet ja võõrutavad neid seega „suurest isamaast“. Alles Eesti omariikluse päevil on alanud rahvuslike teaduste aladel hoogus töö.

Eesti ajaloo põllul on iseseisvusaegsed uurimised toonud palju ümberhinnanguid ja uusi seisukohti. Meie teame nüüd, et pole õige kõnelda 700-a. orjapõlvest, nagu seda viimase ajani tehti. Meie näeme oma esivanemate elu mitmeti teises valguses, teame näit. mõndagi muistsete eestlaste viikingiajast, oma esivanemate

kangelasajast. Terve rida hoolsaid ja leidlikke uurijaid on tegelnud meie kodumaa minevikuga. Nendest olgu kõigepealt nimetatud H. Kruus'i ja J. Vasar'at. J. Vasar on süvenenud Rootsi aega (eriti mõisade tagastamise küsimusse), uurinud Tartu ülikooli ajalugu, Eesti XVIII ja XIX s. majandusajalugu jm. H. Kruus on uurinud XIX s. ajalugu, nimelt olukordi 40-ndail aastail ja E. Aleksandrikooli ajalugu. H. Sepp käsitleb oma uurimustes eriti sõdade ajalugu, ligemalt Põhjasõda. Ta on teotsenud ka Eesti majandusajaloo ja maakondade ajaloo alal. P. Johansen'il on suuri teeneid XIII s. Eesti ajaloo uurimisel. Peaks veel nimetama paljusid teisi, kes on püüdnud süveneda meie kodumaa ajalukku, nagu P. Tarvel, E. Tender, E. Blumenfeldt, R. Kenkmann jt.

Eesti muinasteaduse ala on alles meie iseseisvuseajal leidnud tõsiselt-teaduslikku ja süstemaatilist käsitlust. Uurimuste põhjal arheoloogias on mõndagi uut selgunud, näit. et meie esivanemad ei omanud ainult külluses kallismetallist ehteid, vaid ka küllalt omapära ja leidlikkust nende valmistamisel ja ilustamisel. Väljapaistvaks teerajajaks ja uurimistöö organiseerijaks oli arheoloogias soome arheoloog A. M. Tallgren. Tema õpilastest H. Moora on uurinud eriti Eesti ja Läti rauaaega ja avaldanud huvitavaid kokkuvõtteid eestlaste muistse iseseisvuse aegsest kultuurist. E. Laid on uurinud muinaslinnu ja muistseid peljupaiku. Teistest uurijaist võiks nimetada R. Indreko't ja M. Schmiedehelm'i.

Rahvateaduses ehk etnograafias väärib uurimistöö organiseerijana nimetamist soome õpetlane J. Manninen, kes eeskujulikult korraldas etnograafilise osakonna E. R. Muuseumis. F. Linnus on uurinud eestlaste mesindust, puulukke, liivlaste kalastust jm. Tema sulest on ilmunud teos „Eestlaste materiaalne kultuur“. Väljapaistvaid tulemusi eesti rahvateaduse alal on andnud G. Ränga uurimused. Lähemalt käsitleb ta vanade eestlaste rahvakultuuri oma töös „Vana Eesti rahvakultuur“. Autor on lähemalt uurinud kalastusviise, eesti adratüüpe, vanu eesti ehitisi ja eestlaste kultuuriloolist arengut seoses välismõjudega.

Eesti rahvaluule uurijaist mainitagu kõigepealt M. J. Eisen'it kui suuremat vanavarakogujat J. Hurda kõrval. O. Looritsa uurimused paistavad silma autori vaadete uudsuse poolest. Ta on palju teinud meie esivanemate ja vanade liivlaste usuliste kommete ja meelsuse selgitamiseks. Loorits on leidlik uute teede rajaja meie folkloristide peres. Rahvaluulega on tegelnud mitmed teisedki nimekad uurijad, nagu W. Anderson, kes on põhjalik asjatundja mardija kadripäevakommete suhtes, ja H. Tampere, kes on uurinud rahva- viise, jmt.

Silmapaistvad on meie teadlaste saavutised ka eesti keele ja soome-ugri keelte uurimises. Sugukeelte teeneka uurijana mainitagu siin J. Mark'i, kes seoses keeleteadusega on huvitunud ka etnograafilistest küsimustest, nagu eestlaste viljakoristamine ja viljapeks või soome-ugrilaste kaubandus. A. Saareste on tuntud kui eesti murrete, vana kirjakeele ja sõnavara uurija. J. Mägiste on uurinud ingeri ja setu murdeid ja eesti-soome keelelisi laenuvahekordi. Laensõnu ja teistest keeltest eesti keelde saabunud mõjustusi on uurinud mõned teisedki teadlased (nagu P. Ariste ja M. Toomse). Väga suuri teeneid meie õigekeelsuse normeerimisel ja eesti keele sõnavara rikastamisel uute sõnade ja oskussõnadega on J. Aavikul ja J. V. Veskil.

Eesti kirjandust on viljakalt uurinud G. Suits oma õpilastega. Erilist tähelepanu on pühendatud vanemale eesti kirjandusloole ja ärkamisaegsetele autoritele (nagu Kreutzwald, Jannsen, Koidula jt.). A. Annist on süvenenud „Kalevipojaga“ seotud probleemidesse ja kirjutanud nendest suurema teose. Ei puudu iseseisvusaegsete teoste seas ka uurimused uuemate kirjanikkude üle. Nii on Fr. Tuglas avaldanud põhjaliku töö J. Liivist, D. Palgi on uurinud E. Vilde stiili jm.

Loodusteadused. Rahvuslike teaduste kõrval on väljapaistvaid tagajärgi saavutanud Eestis paljud teised teadused. Peatume neist ainult loodus- ja arstiteadusel.

Loodusteaduse alal on üldist tunnustust leidnud P. Kogerman oma uurimustega põlevkivi ja põlevkivi ümbertöötamise alal. Ta on avaldanud rea töid nii eesti kui ka võõrkeeltes ning nendega kaasa aidanud põlevkivitööstuse arenguks mitte ainult Eestis, vaid ka välismail. A. Parts on tegelnud peamiselt teoreetiliste küsimuste lahendamisega, nimelt keemilise reaktsiooni kiiruse alal ja gaaside erisoojuse alal. Ta on avaldanud rea tunnustatud töid välismaa ajakirjades. L. Tiganik on töötanud peamiselt küsimuse alal, mil määral on keemilised molekulid elektriliselt asümmeetrilised. Ta seisukohad on leidnud tunnustust teiste eriteadlaste poolt. A. Paris on uurinud tärpentiniõli. Ta uurimustel on praktiline tähtsus, eriti kamprivalmistamise alal. R. Viilip on oma eluaja tegelnud maavärinat kindlaks määravate aparaatide (seismograafide) konstrueerimise alal. Ta töö tulemused on leidnud tunnustust kõigis kultuurmaades (ka Jaapanis ja Hiinas). Eestis valmistatakse mainitud aparaate välisriikide jaoks.

T. Lippmaa on väljapaistvaid tagajärgi saavutanud Eesti taimkonna uurimisel ja ühtlasi põhjendanud omapärase taimesotsioloogia koolkonna oma töödega Eestis, Lapimaal, Alpides ja Saharas. Ta on avaldanud palju töid võõrkeeltes ja ta seisukohad on leidnud tunnustust kõikjal.

A. Öpik on uurinud kogu meie maapinna laadi (kivimeid, mine-raale). Ta on avaldanud rea töid ja suurt tunnustust leidnud nii Eestis kui ka välismail. Isegi mõne kivimi eestikeelne nimetus on tema tööde kaudu saanud rahvusvaheliseks, s. t. välismail nimetatakse sama kivimit eesti nimega.

Arstiteadus. Arstiteaduses on rahvusvahelise kuulsuse oman-danud L. Puusepp ja A. Paldrock. Esimene neist on julge uute teede rajaja närvihaiguste kirurgilisel ravimisel (peaajukasvajad, halvatu-sed jne.), teine on kuulus eriteadlasena nahahaiguste (näit. pidalitõve) ravimise alal. Üldtuntud on ka K. Schlossmann'i uurimused arsti-teaduse alal.

Kirjandus. Eesti riigi loomisega muutus eesti keel riigikeeleks, mis oli suureks soodustuseks meie kirjanduse levimisele. Veel enam on aga kirjanduselu edendanud riiklik toetus autoreile ja raa-matukogudele ning suurejooneline raamatupropaganda. Kõige selle tõttu arenes meie noor iseseisvusaegne kirjandus jõudsasti, mida näitab tagasivaade raamatute arvulisele suurenemisele. Eesti riigi algusest kuni 1935. a. on ilmunud rohkem eestikeelseid teoseid kui 383 aasta jooksul enne iseseisvust. Suur protsent neist raamatuist on ilukirjanduslikud teosed. 1918.—1935. a. ilmus sel alal umbes 1500 algu-pärast teost, mis on üsna hinnatav hulk.

Teatav elevus ilukirjanduslikus loomingus algas juba 1917. a., revolutsiooniaastal. Maailmasõja alguses soikunud kirjanduslik elu hakkas nüüd jälle hoogsamalt edenema. Osa nooremaid kirjanikke koondus „Siuru“ rühma, mis üldiselt jätkas loomist „Noor-Eesti“ laadis, millele siiski lisandus teataval määral futuristlikke ja ekspres-sionistlikke sugemeid. „Siuru“ rühma koondusid paljud meie lüü-rikud, kes ka hiljemini on andekalt teotsenud kirjanduspõllul, näit. Marie Under, H. Visnapuu, J. Semper, J. Kärner jt.

Peale endiste „Siuru“ ümber koondunud luuletajate on meil iseseisvusajal viljakalt töötanud teisedki — G. Suits, V. Adams, J. Sütiste jt. Üldiselt on Eesti iseseisvusajal luule liikunud tõusuteed, vormilise täiuslikkuse ja sisulise mitmekülgse suunas.

Seevastu polnud iseseisvusaja algul proosakirjandus nii hästi edenenud kui luule. Silmapaistvam proosaautor siin oli A. Gailit, kelle järjekindlam tegevus algaski alles 1917. a. Tema teoseis leidub palju fantastilist ja naturalistlikku. Gailiti seniseist teoseist on tun-tuim ja hinnatuim „Toomas Nipernaadi“, mis on tõlgitud mitmesse euroopa keelde. Iseseisvuse algaastail kirjutas uusromantiliselt veel R. Roht.

1920. a. ümbruses muutus kirjanduse üldsuund kainemaks, talt-samaks. Hakati kujutama reaalselt, elulähedast, mille väljendusvahen-diks sai romaan. Realistliku romaani teerajajana peaks mainima

A. Kivikat, tema tõelisiks võiduleaitajaiks on paar vanema põlve kirjanikku — A. H. Tammsaare ja M. Metsanurk. Esimese sulest ilmus iseseisvusaegne suurim ilukirjanduslik teos „Tõde ja õigus“. Teine suurem romanist on M. Metsanurk; tema on iseseisvusajal kirjutanud rea tähelepandavaid töid, nagu „Taavet Soovere elu ja surm“, „Jäljetu haud“, „Punane tuul“ jt. Erakordse menu saavutas agulielu kirjeldajana realist A. Jakobson oma teosega „Vaestepatuste alev“, mis 1927. a. „Looduse“ romaanivõistlusel sai esimese auhinna. Peente ja rahulikkude hingeelu eritlejatena peaks mainima J. Semperit ja K. A. Hindreyd. Nooremaist autoreist on viimastel aastatel üsna menukaks muutunud realismi ja romantismi piirimal liikuv A. Mälk.

Peale nimetatute on iseseisvusajal teotsenud veel rida teisi vanemaid ja nooremaid proosakirjanikke.

Üldiselt on eesti kirjandus oma lühikese ea kestel, eriti iseseisvusajal, tõusnud samale tasemele kui kirjandus teistes kultuurmaades.

Kujutav kunst. Kujutav kunstki on iseseisvusajal riiklikul ja seltskondlikul toetusel jõudsasti edenema hakanud. Paljud varem tuntud kunstnikud jätkasid meie uues riigis oma loomingut ning neile seltsis hulk noori jõude. Vanema põlve kunstnikest on meil maali alal tuntumad A. Laikmaa, K. Mägi, N. Triik, A. Jansen, P. Aren jt.

Samuti kui eesti kirjanduses katsetati ka kujutavas kunstis mõningate moodsate vooludega, näit. futurismiga ja kubismiga. Moodsas eesti kunstis on domineerivad aga uusrealism ja impressionism. Kava-kindlama toetuse osaliseks on saanud just meie kunstnike noorem põlv, kes seetõttu juba arvuliselt on tugevasti suurenenud. Kunstnikud on koondunud mitmesuguseisse kunstühinguisse, neil oli oma häälekandja — kunstiajakiri „Taie“. Kunsti tutvustamiseks ja ergutamiseks on korraldatud rida kunstinäitusi ning selleks otstarbeks on ehitatud moodne Kunstihoone Tallinnas.

Nooremaist iseseisvusajal silmapaistnud kunstnikest võiks nimetada A. Vabbet, kes on uusi teid otsinud nii maalijana kui ka graafi-

36. joonis. K. Mägi. Aiavaade.

kuna; puhtgraafikuna on eriti tunnustatud E. Viiralt. Peale nende esineb praegusel kunstinäitusil veel hulk andekaid mitmesugustesse vooludesse kalduvaid kunstnikke.

Skulptuuri alal on Eesti iseseisvusajal teotsenud paljud kunstnikud. Tähtsamad neist on akadeemik A. Adamson, J. Koort, V. Melnik, F. Sannamees, A. Starkopf jt.

Teater on päev-päevalt kujunenud ikka suuremate hulkade huviobjektiks, mida eesti iseseisvusaegne teater ka kõigiti on väärinud.

37. joonis. A. Vabbe illustratsioon G. Suitsu teosele „Lapse sünd“.

Senised suured kutseteatrid „Estonia“, „Vanemuine“, „Endla“ jt. on end püüdnud muuta ajanoodeile vastavaks, ning neile on seltsinud veel teisigi, mis tekkinud alles iseseisvusajal. Esmalt peaks siin nimetama „Draamastuudiot“ ja „Töölis-teatrit“ Tallinnas. Esimene asut. 1920. a., teine 1926. a. „Draamastuudio“ puhtiseseisvusaegse lavakunsti üritusena on ka kõige enam pakkunud meie algupärast loomingut. Rändteatrina võimaldab ta maal osa saada kõrgväärtuslikust lavakunstist. „Tööliseatri“ siht on luua realistlikku rahvateatrit.

Meie teatreis töötab hulk kodu- ja välismaal tunnustatud jõude, ning teatrite kui tervi-

kute külalisetendused võõrsil on saanud suure menu osaliseks. Suuremad teatrid annavad meil aastas sadasid etendusi, mis valitud kodu- ja välismaa paremast lavaloomingust ning osalt kõrge kunstilise väärtusega. Kodumaistest näitekirjanikest on eelistatamad E. Vilde, A. Kitzberg, H. Raudsepp, A. Mälk jt.

Teatritegelaste kutseühinguna on asutatud Näitlejate Liit ning viimasel ajal (1934) hakatud välja andma oma ajakirja „Teater“. Tegevussihtide ja töökvade selgitamiseks peetakse üleriiklikke teatripäevi.

Peale mainitud suuremate lavade on meil veel terve rida vähe- maid kutseteatreid ja asjaarmastajate koondisi.

Muusika praeguse seisukoha suhtes tuleb rõhutada selle kiiret arenemist niihästi loova kui ka väljendava ala suhtes. Eesti komponentide kaudu esindatakse praegu juba enamvähem kõik muusika-

vormid ja sisult on nende teosed tunnustatud tasemel. Meie muusikalises loomingus, mis XIX s. oli tugevasti saksa mõju all, leiab nüüd teed rahvuslikum ja omapärasem vaim. Vanemast helikunstnike põlvest on seda ala viljelnud mitmed tüsedad jõud — A. Läte, R. Tobias, A. Kapp, M. Lüdig, M. Härma jt.

Noorem helikunstnike põlv on osa saanud Eesti Kultuurkapitalist, mille juurde loodi Helikunsti Sihtkapital. Kunstnike haridusalal töötavad Tallinna Konservatoorium, Tartu Kõrgem Muusikakool ja mitmed erakoolid.

Praegu teotsev helikunstnikkude pere on väga arurikas ning koondunud mitmesuguseisse kunstiihinguisse, mis võimaldab igaühel oma võimeid vastaval alal rakendada. Tuntumaist nimedest olgu siin loendatud ainult mõned muusikalise loomingu alal teotsejad, nagu H. Eller, J. Aavik, M. Saar, A. Lemba, A. Vedro, E. Tubin, E. Oja. Järjest tuleb juurde veel uusi üksikjõude ja organisatsioone, kes kõik muusika taset tõstavad. Seni on korraldatud hulk kontserte, laulupidusid, muusikaõhtuid jm. üritusi, kus on heade tulemustega ette kantud peale oma kunstnike tööde ka palju surematute kuulsuste helitöid, näit. Beethoven'i, Schubert'i jt. omi.

Koolireform ühenduses hariduspoliitikaga.

Asutava Kogu poolt vastuvõetud Avalikkude algkoolide seadusega pandi kindel alus me rahvaharidusele. Seejuures rajati koolikorraldus ühtluskooli põhimõttele. Lõpetanud 6-klassilise algkooli, võis igaüks, kui ruumi oli, astuda keskkooli (resp. gümnaasiumi) ja selle lõpetamise järel ülikooli.

Peagi hakati ülikooli- ja gümnaasiumiringkonnist tähelepanu juhtima me ühtluskooli struktuuri puudusile, s. t. keskastme koolide puudumisele.

Teoksilolev (1934) koolireform loob keskastme koolid — progümnaasiumid ja reaalkoolid. Esimesse siirduvad algkoolide õpilased 4 klassi lõpetamise järel, teise aga algkooli lõpetanud. Koolireform rajati 5-klassilisele progümnaasiumile seepärast, et õpilasis algab 11—12-aastaselt psüühiline murrang, mis nõuab algava diferentsitud töö jaoks uut koolitüüpi ja õpetajaid-eriteadlasi. Progümnaasiumi ja reaalkooli lõpetajad pääsevad gümnaasiumi, kui nad sooritavad tarvilikud eksamid. Gümnaasium moodustab seega ühtluskooli kolmanda astme, kus õppeaeg kestab 3 aastat. Samal

38. joonis. J. Koort.
Palvetaja.

ajal loodi ka kutsekoolide võrk (esimese ja teise astme kutsekoolid), et nii alg- kui ka reaalkooli ja progümnaasiumi lõpetajaile luua võimalus ette valmistuda teataval eri- ja kutsealal. Nii on me hariduspoliitika sihiks luua keskastme koolid, mis annavad korraliku üldhariduse ja võimaldavad seega leida teenistust kõigil elualadel; teiseks, asutada tarvilik arv esimese ja teise astme kutsekoole. Kutsekoolide võrgu arendamisega tahetakse noori ettevalmistatult juhtida tegelikku ellu, et nad saaksid varakult hakata uusi väärtusi looma ja seega oma ülesandeid täitma Eesti rahva ja riigi huvides.

Seltsielu. Mitmesugused seltsid, mis asutatud juba enne iseseisvusaega, on oma tegevust samadel alustel jätkanud ja täiendanud. Neid leidub meil väga rohkesti ja erisuguseid, näit. teaduslikud ja majanduslikud organisatsioonid, karskus- ja spordiseltsid jm. Arvuliselt on paljud neist viimasel ajal kasvanud. Kuid seoses meie iseseisvumisega on tekkinud ka mitmeid uusi organisatsioone, nagu kodukaitse teenistusse rakendatud Kaitseliit ja Naiskodukaitse ning palju noorsoo- ja koolinoorsoo-organisatsioone. Viimaseid ei sallinud veneaegne kool ja seal võisid nad teotseda ainult põranda all. Hoogustunud on ka spordiliikumine. 1936. a. oli Spordi Keskliidus registreeritud ligi 150 seltsi. Peale nimetatute tegelevad intensiivselt veel mitmed akadeemilised seltsid, nagu ajaloo, emakeele, loodusteaduse, ühistevgevuse jt. aladel. Viimaste osatähtsus me vaimse kultuuri arendamisel on võrdlemisi suur.

4. Rahvusliku tunde süvendamisest.

Nimede-eestistamise võimalus loodi juba varsti meie vabariigi tekkimise järel, kuid erilised juhtivad asutised kutsuti seltskondlikul ja riiklikul koostööl ellu alles viimastel aastatel. Nimede-eestistamine on tehtud tasuta ning selle siht lähtub põhimõttest — kõrvaldada Eesti elust kõik võõra võimu halvad mälestused, mis nii rohkesti on sadestunud just meie perekonnanimedesse. Üle poole eestlaste perekonnanimedest olid vabariigi algul võõrapärased, eriti saksa päritoluga. Kui siia juurde arvata veel suur protsent inetuid ja halvamaigulisi nimesid, mis mõisnikud talurahva mõnitamiseks andnud, on kõlbmatute perekonnanimede hulk veelgi suurem.

Kodukaunistamine on teine viimasel ajal hoogsaks muutunud ettevõte. Selleks on loodud oma juhtivad organid, mille õhutusel püütakse levitada rahva seas arusaamist, et eesti kodustki tulevad kõrvaldada pimedad ja mustad orjapõlve jäänused, luua uus kodu, mis on kõigiti vaba rahva vääriline. Kodukaunistamise liikumise mõjul on hakatud suurejoonelisemalt elamuid parandama, iluaedu

tegema jne. Seetõttu võib lähemas tulevikus loota meie elamute üldilme tunduvat muutumist. Lisaks kaunile kodule püütakse levitada pidulike sündmuste puhul Eesti riigilipu tarvituselevõttu ka maal, mis seni on andnud häid tulemusi. Kodukaunistamise ja riigilipu levitamise hoogtöö patrooniks on riigivanem K. Päts.

Hõimuliikumine on kolmas tähtsam moodne algatus. Ajalugu on tõendanud, et rahvad, kes moodustavad kindla terviku, püsivad paremini võitluses olemasolu eest, mis on kõige omakultuuri alus. Soome-ugri rahvaste saatus pole ses suhtes õnnelik olnud, siin on saatuslikel silmapilkudel olnud ülekaalus erihuvid, mis soodustanud paljude hõimude hävimist ja ümberrahvustumist. Peale üksikute kildude on sellest perest järele jäänud kolm suuremat ühikut — Eesti, Soome, Ungari. Nende rahvaste lähenemine on arusaadav, sest nad on paljude nähtamatute sidemetega ja huvidega seotud, mis vajavad ainult elustamist ja süvendamist. Hõimuliikumise kõrguspunktiks on kujunenud soome-ugri kultuurkongressid, mida senini on peetud viis. Kongressid oma üldettekannetega ja rohkete harrastusringidega pakuvad hea võimaluse isikliku ja erialalise kontakti loomiseks, mille kaudu pakutakse vastastikku palju väärtuslikku ja huvitavat.

SISUKORD.

Eestlaste sotsiaalmajanduslik ja vaimne vabanemine XIX s. ja XX s. algul.

I. Talurahva vabanemine pärisorjusest.	
1. Vabastamise põhjused ja käik	3
2. Vabastamiseseaduste sisu ja elluviimine	8
II. Teoorjuseaegne majanduselu.	
1. Püüd mõisamajandust intensiivsemaks muuta	11
2. Teorjusaegne talumajandus	17
3. Teorjuse kriis	20
4. Uued agraarseadused. Teorjuse lõpp	24
5. Linnad	28
6. Vaimne elu	30
III. Rahvuslik ärkamisaeg.	
1. Muutused sotsiaalmajanduslikus elus pärast teorjuse lõpetamist	37
2. Eesti rahvuslik ärkamine, selle põhitegurid ja käik	44
IV. Venestusaeg.	
1. Venestusreformid	63
2. Eesti ühiskond venestusajal	67
V. Tõusuaeg eesti rahva elus XIX s. lõpul ja XX s. algul.	
1. Olukord 1905. a. revolutsioonini	71
2. 1905. a. revolutsioon	77
3. Eestluse majanduslik ja kultuuriline jõudude koondamine pärast 1905. a. revolutsiooni	86

Eesti riikliku iseseisvuse aeg.

I. Eesti riikliku iseseisvuse tekkimine.	
1. Eesti iseseisvuse eellugu	89
2. Vabadussõda	98
II. Uus-Eesti.	
1. Poliitilisest elust	104
2. Majanduslikust elust	114
3. Vaimne elu	118
4. Rahvusliku tunde süvendamisest	126

Haridusministeeriumi poolt koolidele
tarvitamiseks lubatud

A

9755

IV o.

157 146

HIND 1 KR. 80 SENTI